

63.9
Д13

Н. Абдурахимова
Ф. Эргашев

ТУРКИСТОНДА ЧОР МУСТАМЛАКА ТИЗИМИ

3.9(5-1)
4-13

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши Академияси

Н.А.АБДУРАХИМОВА, Ф.Р.ЭРГАШЕВ

ТУРКИСТОНДА ЧОР МУСТАМЛАКА ТИЗИМИ

“Академия” нашриёти

Тошкент

2002

БИБЛИОТЕКА

Бух. ТИП и ЛП

№ 42791

Н.А.Абдурахимова, Ф.Р.Эргашев
ТУРКИСТОНДА ЧОР МУСТАМЛАКА ТИЗИМИ
Тошкент, “Академия” 2002 й. 240 бет.

Ҳар қандай жамият ҳаётида оламшумул ўзгаришлар бўладики, улар босқичма - босқич бир неча ўн йилликлар, ҳатто асрлар давомида амалга ошиши мумкин. Шу боис тарихий ўтмиш сабоқларини ҳисобга олмасдан, минтақамизда яшаган халқларнинг тарихий тажрибасидаги ижобий ва салбий жиҳатларини чуқур илмий таҳлил қилмасдан, бугунги кунда юртимизда кечаётган ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўлиқ тушуниш ҳамда баҳолашнинг имкони бўлмайди.

Мазкур рисола ушбу ишда Сизга кўмак ва дастак бўлса ажаб эмас.

КИРИШ

Ўзбекистон замонавий мустақил давлат сифатида 1991 йилда тарих сахнасида пайдо бўлди. У Россия империяси мустамлакачилигини давом эттирган, шўролар ҳукмронлигини таъминлаган 1924 йилги сиёсий ва ижтимоий шартномадан бутунлай воз кечди. Россия империяси очиқ-ойдин мустамлакачилик сиёсатини юритган, туб халқлар турмушининг камситилишини қонунлаштирган давлат бўлган бўлса, совет даврига келиб вазият янада мураккаб тус олди. Шўролар давлати мафкураси байналмилалчиликка асосланган бўлиб, бу назарий жиҳатдан барча миллат ва элатларга тенг ҳуқуқ ва имкониятлар берарди, бироқ амалда эса Совет Иттифоқи аввалги империянинг вориси сифатида тоталитар давлат тизимини юзага келтирди, бунда у давлат тузилмаларининг аввалги ҳукмронлигини ривожлантирди ва мустаҳкамлади, минтақа иқтисодини хом ашё етиштиришга йўналтирди, миллий маданият ва қадриятларни оёқ ости қилди, рус тилининг расмий тил сифатидаги етакчи мавқеини мустаҳкамлаб, маҳаллий халқларга нисбатан руслаштириш сиёсатини ва шафқатсиз жазо тадбирларини амалга оширди.

Мустақиллик йиллари Ўзбекистон учун миллий давлатчилиқни тиклаш, жамиятни демократия асосида қайта қуриш ва ҳокимият функцияларини тақсимлаш тамойилларини ишлаб чиқиш, шахсининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, эркин бозор муносабатларини ривожлантириш учун асос бўлувчи пойдеворни қуриш бўйича машаққатли меҳнат қилиш даври бўлди.

Ҳар қандай жамият ҳаётида бундай туб, оламшумул ўзгаришлар босқичма-босқич, баъзан бир

неча ўн йилликлар ва ҳатто асрлар давомида амалга ошади. Шу боис тарихий ўтмиш сабоқларини ҳисобга олмасдан, минтақамиздаги халқларнинг тарихий тажрибасидаги ижобий ва салбий жиҳатларни чуқур илмий таҳлил қилмасдан, шу жумладан, Ўрта Осиё давлатчилиги тажрибаларини ўрганмасдан, бугунги кунда буюк деб таърифлаш мумкин бўлган ҳозирги ислохотларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўлиқ тушуниш ва баҳолаш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қайд этганидек: «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг ҳолис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутади»¹. И.А.Каримовнинг тарих фани вакиллари билан учрашувидаги суҳбатларида ушбу фаннинг долзарб муаммолари муҳокама қилиниб, ижтимоий тараққиётнинг қонуниятларини чуқур ўрганиш, Ўзбекистонда давлатчиликнинг қарор топишини таъминлаган тарихий шароитларга аниқлик киритиш, чоризм ва совет тузумларининг бу жараёнларга салбий таъсири омилларини аниқлаш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилди².

Тарих фани олдига қўйилган бу вазифалар ўзбек халқи тарихини ҳар томонлама тадқиқ қилиш, давлатчилик тарихининг турли босқичларидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётни ўрганиш, «ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги та-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон». 1997, 140-б.

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Ўзбекистон», 1998.

риhini тадқиқ қилишда бир ёқлама ёндашув, ўтмишни сохталаштириш, мустамлакачилик мафкурасини тарғиб қилиш»дан қочиш¹; аввалги тузумлар мустақиллик ҳақидаги миллий ғоянинг томир ёйишида қандай роль ўйнагани; бу ғоя қандай сиёсий ва иқтисодий шароитларда қарор топгани; халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва давлат суверенитетини тиклаш йўлларини излаш зарурлигини тушуниб етишига қайси омиллар туртки берганини чуқур англаб етиш зарурлигини белгилаб беради. Бу саволларга топилган жавоблар, шубҳасиз ватандошларимизнинг бир қанча авлодлари меҳнати, пешона тери, ақл-заковати, сабртоқати, ўз тарихи, маданияти, маънавий қадриятларини асраб-авайлаши, дўстона қўшничилик ва чин инсонпарварлик ғояларига содиқлиги замирида бугунги кунда амалга оширилаётган ўзгаришларнинг моҳияти ва аҳамиятига чуқур кириб боришга кўмаклашади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган омилларнинг етарли даражада тадқиқ қилинмаганлиги ва улар муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, биз Ўрта Осиё давлатчилигининг табиий равишда, ўз миллий асосига таянган ҳолда ривожланишига тўсқинлик қилган мустамлака даври ва совет даврининг дастлабки босқичи тарихини ва маъмурий бошқарув амалиётини таҳлилий жиҳатдан кўриб чиқиш ва умумлаштиришга ҳаракат қилдик. Бу масъулиятли вазифа замирида XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошларида Туркистонда чоризм ва шўро мустамлакачилик тизимининг моҳи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарори. «Халқ сўзи». 1998, 27 июль.

яти, хусусиятлари, ўзига хосликлари ва умумий жиҳатларини системали тарзда ўрганиб чиқиш ва концептуал тарзда қайта баҳолаш ҳозирги кунда ҳам илмий, ҳам сиёсий аҳамият касб этади. Тарихий жараённинг реал манзарасини тиклаш зарурияти, тарихшунослигимизда ва умуман ўзбек халқи тарихида мавжуд бўлган ушбу муаммога доир «оқ доғ»лар ўрнини тўлдириш эҳтиёжи ҳам шуни тақозо қилади.

Тадқиқ қилинаётган тарихий даврни ўзига хос бўлган учта босқичга бўлиш мумкин. 1865-1885 йилларни ўз ичига олган биринчи босқич, чоризмнинг Ўрта Осиё хонликларига қилинган ҳарбий хуружлари, Қўқон, Хива ва Бухоро хонликларидан режали равишда тортиб олинган ҳудудларда оккупацион тартиб ва мустамлака ҳокимияти тизимининг ўрнатилиши, маъмурий қурилиш сиёсати ва амалиётида аксилмиллий ва буюк давлатчилик ғояларининг устуворлигига ҳамда руслаштириш ниятларининг кучайиши билан характерланади.

1886-1917 йилларни ўз ичига олган иккинчи босқич учун, бир томондан, ҳарбий-маъмурий тизимни «модернлаштириш»га уриниш, уни умумроссия тартибларига яқинлаштириш, бошқа томондан эса, Туркистон жамиятининг барча муҳим ҳаётий соҳаларини самодержавие тузуми манфаатларига бўйсундириш, Туркистон халқларига қарши репрессиялар (қатағонлар)ни кучайтириш, уларнинг озодлик ва мустақилликка бўлган ҳуқуқларини камситишга қаратилган стратегик йўналишни консервация қилиш хосдир.

1917-1920 йилларни ўз ичига олувчи учинчи босқич, мустамлакачилик зулмини тугатиш ва ўз миллий давлатчилигини барпо этиш учун кураш

даври сифатида белгиланади. Бу кураш қайд этилган йиллар давомида қатор босқичлардан ўтган бўлиб, унда ижтимоий ва сиёсий жиҳатдан фарқ қилган, ҳаракатланиш усуллари ва шакллари турлича бўлган кучлар қатнашди.

1917 йилнинг февралидан то октябригача бўлган давр Туркистон халқларининг сиёсий уйғониши, ўлкада кўп асрлик ривожланиш тарихига эга бўлган миллий давлатчиликнинг анъанавий асосларини ҳисобга олган ҳолда республика, парламент бошқаруви шаклини ўрнатишга уриниш борасида яқдил бўлган миллий сиёсий кучларнинг ташкилий жиҳатдан расмийлашувида муҳим босқич сифатида характерланади.

1917 йил октябридан 1920 йил охиригача бўлган давр шу билан характерланадики, унда Туркистоннинг миллий-ватанпарвар зиёлилари ва кучлари совет ҳукумати томонидан декрет тарзида эълон қилинган халқларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқини амалга оширишга киришади. Мазкур сиёсий ҳаракатлар «Туркистон Мухторияти»ни эълон қилиниши, мустақиллик ва озодлик учун қуролли курашни бошланиши билан намоён бўлди.

Айнан шу йилларда чоризмнинг марказлаштириш ва руслаштириш ҳамда агрессив-шовинистик мақсадларини ўзига мақсад қилиб олган совет мустамлакачилиги ўлкада мустаҳкам ўрнашиб олди.

Мавзуга доир тарихшунослик. XIX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб чоризмнинг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсати Россия жамоатчилигининг фикр-эътиборини ўзига жалб қила бошлади. Мазкур муаммонинг турли жиҳатлари Туркистонда ва Россияда чиқадиган газета ва журналларда эълон қилинган ижтимоий-иқтисодий таҳлилий

материалларда, мақола ва тақризларда фаол муҳокама қилина бошланди. Мақолаларнинг мавзу қамрови анча кенг бўлиб, уларда ҳукумат доираларининг Ўрта Осиё хонликларини босиб олиш, уларни мустамлакага айлантириш борасидаги чора-тадбирлари, у ёки бу сиёсий қийинчиликларни ҳал қилишнинг ҳарбий усуллари, Туркистон маъмуриятининг халқ оммаси норозиликларини зўравонлик билан бостириш сиёсати муҳокама қилинар, Россия давлатчилиги асосларини Туркистон жамиятига фаол жорий этишнинг тўғрилиги ва мақсадга мувофиқлиги юзасидан мунозаралар олиб бориларди. Туркистонда чоризм маъмуриятининг ишчанлиги ҳақида турли тахминлар айтилиб, амалдор-бюрократик аппарат томонидан амалга оширилаётган «культуртрегерлик» ва маърифий тадбирларнинг муваффақияти хусусида жиддий шубҳа билдирилган, бу аппаратнинг порахўрликка, зўравонликка асосланганлиги ва «янги колонияни рационал» эксплуатация қилишга ноқобиллиги ҳақидаги фактлар кўплаб келтирилган. Чоризм Туркистонни «капиталистик усуллар» билан ўзлаштиришга имкон беришни истамасликда очикдан-очик айбланган¹. Туркистон маъмурларини танқид қилиш компанияси Туркистонни бошқаришга доир 1871 ва 1873 йиллардаги низом лойиҳалари ҳукуматга тасдиқлаш учун тақдим этилганидан кейин, ҳамда америкалик дипломат Е.Скайлернинг Ўрта Осиёга ташрифи (1873 йил мартдан ноябргача) тўғрисидаги ҳисоботи эълон қилинганидан сўнг айниқса қизғин тус олди.

Дипломатнинг ҳисоботида Туркистондаги аҳ-

¹ «Петербургские ведомости», «Дело», «Русский мир», «Биржевые ведомости», «Новое время», «Голос», «Отечественные записки», «Московские ведомости» ва бошқа кўплаб нашрларда

вол, рус маъмурларининг Ўрта Осиёдаги хонликлар ва қўшни мамлакатлар билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги масалалар шарҳи билан биргаликда, Туркистон маъмуриятининг «ишчан» сифатларини характерловчи материаллар ҳам берилган эди. Е.Скайлер рус маъмурияти сафларида катта ойликка эга бўлиш ва мўмай бойлик орттириш ниятида бўлган кишилар қўплигини алоҳида қайд этиб ўтади; Перовск, Авлиёота ва Қурама уездларида қайд этилган порахўрлик ва ғазна пулини ўғирлаш ҳолатлари ҳамда Хўжанд, Верний, Копал ва Перовскдаги маъмурларнинг бошбошдоқликларидан мисоллар келтиради. Скайлернинг фикрича, амалдорларнинг ноқонуний йиғимлари, бошбошдоқлиги, солиқ тизимининг тартибга солинмаганлиги маҳаллий аҳолининг кенг норозиликларини келтириб чиқариши ва бу билан чоризмнинг минтақадаги ҳукмронлигига хавф туғдириши мумкин эди¹.

Туркистоннинг табиий ресурсларига ва уни бошқаришга қизиқиш кучайиши билан расмий йўналишларга бағишлаб эълон қилинган ишлар ҳам пайдо бўлди². Бу ишларнинг бир қисми Ўрта Осиёни босиб олиш, бир қисми эса маъмурий ва

¹ Қаранг: Г.Л.Дмитриев. Деша Е.Скайлера и проблемы среднеазиатской политики царизма 70-х гг. XIX в. Материалы по истории, историографии и археологии. Сб. науч. тр. №517. Т., 1976.

² Романовский Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. Спб., 1868; Костенко А.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. Спб., 1871; Григорьев В.В. Русская политика в отношении Средней Азии. Спб., 1874; Иванов А. Русская колонизация в Туркестанском крае. Спб., 1890; Абаза К.К. Завоевание Туркестана. Спб., 1902; Кологривов Ю.В. Русские владения в Средней Азии. Спб., 1898. Свет и тени колонизации. Спб., 1914; Гессен В. О судебной власти. Сб. Судебная реформа. Т.1. М., 1915 ва бошқ.

мустамлака қурилиши масалаларига, Россиянинг минтақадаги мафкуравий, иқтисодий ва савдо-со-тиқ имкониятларини кенгайтириш йўлларига, Рос-сиянинг бу соҳалардаги гегемонлигини таъминлаш усулларига, мустамлакачиликнинг Россия моде-лини «такомиллаштириш» борасида муаллифлар-нинг тавсияларига бағишланган. Бироқ, бу иш-ларнинг барчасида чоризмнинг минтақада юритган босқинчилик сиёсатининг принципал асосларига шубҳа билдирилмайди, аксинча, у чоризмнинг ташқи сиёсатдаги ютуқлари сифатида мадҳ эти-лади. Ушбу фикр-мулоҳазаларга асос бўлган тари-хий материаллар муаллифлар томонидан бир ёқлама ва бузиб кўрсатилгани сабабли, уларнинг ишларига нисбатан танқидий ёндашувни талаб қи-лади. Манбаларга мурожаат этган ҳолда ушбу масалага ойдинлик киритайлик.

Масалан, муаллифларнинг фикрича гўёки, рус маъмурлари Туркистонда маъмурий, молиявий, судлов ва бошқа хил «ислоҳотлар»ни амалга оши-ришда, энг аввало, хайрли мақсадларни: Туркис-тон халқларини «Европа тараққиёти» даражасига эриштириш, янги «фуқаролик жамияти»ни қу-ришни кўзлаган. Ўзаро урушлар, Ўрта Осиёдаги ҳокимларнинг зўравонлиги ва талон-торождари-дан чарчаган Туркистон халқлари гўёки ўзлари Россия тасарруфига ўтишга интилган, чоризм тузумига фақат маҳаллий хон, бек ва руҳонийлар-нинг айрим вакилларигина қаршилик кўрсатган, деган ғоялар тарғиб қилинади.

Н.И.Крафт, В.Н.Каплун, С.Н.Трегубов, Н.Фиолетов, Н.Вошинин, В.Гессен¹ ва бошқаларнинг асарларида Туркистонни бошқариш бўйича қонунчилик актларини ишлаб чиқиш жараёни, судлов тизими асослари, янги давлат муассасалари, молия тизимларини жорий қилиш тўғрисидаги аниқ маълумотлар билан бир қаторда, муаллифлар минтақада анъанавий бўлган, чоризм томонидан сақлаб қолинган ижтимоий-ҳуқуқий институтларни ҳар томонлама таҳлил қилишга уринмадилар. Асосан бу тузилмалар алмисокдан қолган ва қолоқ деб таърифланиб, уларнинг улкада вақтинчалик сақлаб қолиниши маҳаллий аҳоли «чоризм афзалликлари»ни қабул қилиш даражасига ҳали ўсиб етмагани билан изоҳланган. Юқорида қайд этилган ишларнинг мазмунидан улар, шунчаки, мавзулар тавсифидан иборат эканлиги, уларда келтирилган фактлар жиддий таҳлил қилинмаганлиги кўзга ташланади. Муаллифлар ўзларининг мақола ва бошқа ишларида ушбу даврдаги ислохотлар ижтимоий эмас, балки, улар соф маъмурий тадбирлар сифатида чоризмнинг буюк давлатчилик ва гегемонлик мақсадлари йўлида хизмат қилган, деган хулоса чиқарадилар.

М.А.Терентьевнинг мустамлакачилик даврига оид расмий-монархик йўналишда бўлган «Ўрта Осиёни истило қилиш тарихи»² номли асарида

¹ Крафт Н.И. Судебная система в Туркестанском крае и степных областях. Оренбург, 1896; Каплун В.Н. Положение об управлении Туркестанского края. Т., 1903; Трегубов С.Н. Прокурорский надзор в народном суде Туркестанского края. Журнал Министерства юстиции. №11-12. Спб., 1903; Фиолетов Н. Судопроизводство в мусульманских судах Средней Азии. Суды казиев. Т., 1910; Вошинин В. Очерки нового Туркестана.

² Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. I-III. Спб., 1906.

муаллифнинг Туркистон амалдорлари ва уларнинг ўлкани бошқариш соҳасидаги фаолиятига муносабати ўз аксини топган. «Рус ер сотиб олувчилари», «Ер билан чайқовчилик қилишга қарши чоратадбирлар», «Хукумат обрўсининг тушиб кетиши» каби айрим бобларида¹ генерал-губернатор Кауфмандан то уезд бошлиқларигача бўлган Россия бюрократияси вакиллариининг қилмишларини таҳлил қилишга уринилади. Муаллиф судлов идораларининг маҳаллий амалдорлар содир этган мансаб жиноятларига доир архив маълумотларидан фойдаланиб, маъмурларнинг порахўрлиги ва бошбошдоқлиги, маҳаллий аҳолидан ерларни куч билан тортиб олиши, ер ва кўчмас мулк билан чайқовчилик қилиши, ғазна маблағи ҳисобига турли сохта фирма ва компаниялар тузиши ҳақидаги кўплаб фактларни келтиради. Бу материаллар мустамлакачи маъмурларнинг асл ниятини фош қилиб, уларнинг «ҳалоллиги» ҳақидаги даъволарни чиппакка чиқаради. К.П.Кауфман ва унга яқин бўлган амалдорлар — Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори Головачев, Тошкент шаҳри бошлиғи Мединский, канцелярия бошлиғи Савенков, уезд бошлиқлари Гуюс, Колзаков ва бошқалар ҳақидаги танқидий материаллар ушбу асарга илк бор киритилган.

А.И.Добросмысловнинг «Тошкент ўтмишда ва бугунги кунда» номли тарихий очеркида² 1877 йилги шаҳар ислоҳоти ва уни амалга ошириш жараёни кўздан кечирилади. Муаллиф бу жараённинг ташкилий томонига кўпроқ эътибор бериб, унинг аҳамиятини ошириб кўрсатадию, лекин унинг асл моҳиятини жиддий таҳлил қилмайди.

¹ Курсатилган асар, III ж., 277-287, 375-379 бетлар

² Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. - Т., 1912.

Ушбу ислохот натижасида амалда Туркистон генерал-губернаторлиги марказида қўшимча мувофиқлаштирувчи орган — Дума ва Управа ташкил қилиниб, улардаги аксар ўринлар маҳаллий аҳолига эмас, балки худди ўша Россия бюрократияси ҳамда маҳаллий савдогарлар, бойлар ва тадбиркорларга берилган. Маҳаллий аҳолининг шаҳар бошқарув органларига сайлаш ҳуқуқи эса чекланди. Маълумки, маҳаллий аҳолига Дума ва Управанинг умумий таркибидан, атиги 1/3 жойни ажратилган эди. Бу эса, мустамлака маъмурларнинг Тошкентнинг туб аҳолисини камситувчи сиёсат олиб борганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Шундай қилиб, мустамлакачилик давридаги расмий адабиётлар самодержавиенинг Ўрта Осиё минтақасидаги манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг ўлкани босиб олиш, мустамлакага айлантириш ва ўлкани бошқариш тизимини яратиш борасидаги барча тадбирларини оқлашдан иборат бўлган умумий мақсадли кўрсатма остида яратилди. Уларда биз тадқиқ қилаётган мавзунинг фақат айрим қирраларигина ўз аксини топган. Шунга қарамай тарихий нуқтаи назардан, кўплаб қимматли манбаларни умумлаштирган бу ишлар, шубҳасиз, эътиборга лойиқдир.

XX асрнинг 20—30-йиллари бошларида тарихчилар янги - совет тузуми шароитида Туркистон тарихидаги реал фактлар ва мураккаб воқеа-ҳодисаларни илмий англаб етиш борасида дастлабки уринишларни амалга оширган. Самодержавие ва унинг миллий минтақалардаги сиёсатига танқидий муносабат ўта долзарб бўлган бир даврда яратилган бу ишлар мунозарали бўлиб, эҳтирос билан ёзилганлиги яққол кўзга ташланади. «Халқлар турмаси»ни бузиб, ўрнида «энг инсон-

парвар, энг адолатли жамият» қуришга чин дилдан ишонган муаллифлар самодержавие давридаги «ёввойиларча эксплуатация», «қонли жазолар», талон-торож ва қирғинларнинг аянчли манзарасини чизадилар. Бунга мисол қилиб Г.Сафаров, Т.Рисқулов, А.Силонов, С.Муравейский, П.Г.Галузо ва бошқаларнинг 1917 йил февраль ва октябрь тарихига, октябрь воқеаларидан кейинги миллий-озодлик ҳаракати мавзусига бағишлаб ёзилган ишларини келтириш мумкин. Бу тадқиқотчиларнинг нуқтаи назарига бу даврда мафкуравий тазйиқлар нисбатан кам даражада бўлганлиги эътиборга лойиқдир.

Худди шу даврда тадқиқ қилинаётган муаммога доир дастлабки концепция илгари сурилган бўлиб, у рус бўлмаган халқларнинг чор Россиясига қўшиб олиниши «мутлақ жаҳолатдир» деган мазмунга эга эди. Ушбу муаммо мазкур концепциянинг қатъий доирасида 30-йилларнинг ўрталарига қадар ёритиб келинди. Давлатчилик тарихи масалалари, мустамлакачилик тузумининг моҳияти ва асослари, уни совет тузуми билан алмаштириш шарт-шароитлари, Қўқондаги «Мухтор ҳукумат»нинг советларга қарши қўйилиши, Туркистонда мухториятнинг совет моделини жорий қилиш шартлари, унинг амалга оширилиши ва оқибатлари Г.Сафаров, П.Г.Галузо ва П.Алексеевнинг асарларида ёритилади¹.

Жумладан, Г.Сафаров, бу даврдаги тадқиқотчилар орасида биринчилардан бўлиб, Туркистонда мухторият ғоясини тарғиб қилувчи ҳаракатнинг туғилиши ва ривожланиши сабаблари ҳам чор ҳукумати, ҳам шундай мустамлакачилик кайфи-

¹ Алексеев П. Кокандская автономия. Кн.: Революция в Средней Азии. Т., 1928.

ятлари билан заҳарланган европалик ишчилар, деҳқонлар, казаклар ва аскарларнинг туб аҳолига нисбатан анъанавий равишда камситувчи муносабатда бўлишлари натижасидир, дейди; Туркистондаги большевиклар партияси — бу «авантюрист, амалпараст ва жинойт унсурларнинг паноҳи», миллатларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш гоёсини эса мусулмонлар орасида миллий тараққийпарвар кучлар, биринчи навбатда, жаидлар ҳаракати туфайли туғилиб ривож топган, деб қайд этади.

П.Г.Галузо чоризмнинг Туркистондаги маъмурий-бошқарув тизимининг амалиёт соҳасидаги сиёсатининг асосий йўналишларини ёритишга уринади. Ф.К.Гирс ва К.К.Паленнинг тафтиш бўйича ҳисоботларидаги фактларга таянган ҳолда, у ҳарбий-маъмурий тизим, унинг фаолият усулларига таъриф бериб ўтади ва «юқоридаги рус ҳарбий-амалдорлар аппарати» ҳамда «пастдаги маҳаллий ҳокимият» ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлашуви рўй берди, деган хулосага келади¹, мустамлакачилик аппарати «ўзининг тузилиши, руҳи ва характериға кўра» ривожланмаган, турғун бўлиб қолган ва шу сабабли «уни инқилоб кучи билан портлатиш зарурати кучайган» деб ҳисоблайди².

Биз ҳарбий-маъмурий аппарат фаолиятининг тузилиши, функциялари ва асосий йўналишлари чоризмнинг минтақадаги вазифаларини мураккаблашувига мувофиқ ўзгаришға маҳкум эди, деб ҳисоблашға мойилмиз. Мустамлака маъмурияти ушбу минтақа учун анъанавий бўлган миллий

¹ Галузо П.Г. Туркестан — колония. М., 1929, 57-бет.

² Кўрсатилган асар, 98-бет.

бошқарув тузилмалари ривожланишга путур етказганлиги учун ҳам чоризм бу ерда Россия маҳкамалари ва давлат муассасаларини қадам-бақадам жорий эта бошлади. Бунга турли усуллар билан, асосан маҳаллий жамиятга нисбатан зўрлик ишлатиш йўллари билан эришилди. Ташқаридан олиб кирилган бу усуллар ўлкани эксплуатация қилиш, жамиятда ўсиб бораётган ижтимоий ихтилофларга қарши курашиш, метрополиянинг ички ва ташқи сиёсатидаги ўзгаришларга зўр бериб мослаштирар эди. «Ҳокимият аппаратининг турғунлиги» омилига келсак, у, бизнинг фикримизча, бошқарувнинг асосий усуллари сифатида зўрлик, ёлғон ишлатиш, қўрқитиш, коррупция ва бошқа иллатларни ўзлаштириб олган бошқарув аппаратининг амалдорлари қиёфасида кўпроқ кўзга ташланади.

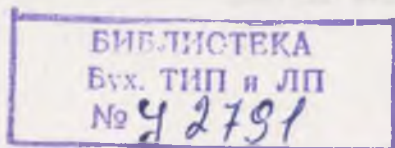
30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб ўрганилаётган даврга доир тарихшуносликда, бу фаннинг ялпи сиёсатлаштирилиши, “фош қилиш” ва ёрликлар ёпиштириш, «Покровский мактаби»га мансублик, троцкизм, буржуа миллатчилигида айблаш тенденцияси етакчилик қилди. Марказ ва ВКП(б) Марказий Комитетининг талабларига мувофиқ, Ўрта Осиё бюросининг 1934 йил 23 майдаги қарори билан Ўрта Осиё тарихшунослигида «буржуа-мустамлакачилик концепциясига барҳам бериш» тавсия қилинадик, бу мазмунан ва сифат жиҳатидан очиқ-ойдин мунозарали бўлган ишларнинг пайдо бўлишига олиб келади¹. Ўша даврдаги

¹ Галузо П.Г. Троцкистско-колонизаторская концепция истории Российского господства в Средней Азии. Революция в Средней Азии. Сб.3. Т., 1932; Гуревич А. О положении на историческом фронте Средней Азии. Революция и культура в Средней Азии. Сб.1. Т., 1934 ва бошқ.

вазиятни таҳлил қилиб, М.Чўқаев ўзининг «Туркистон Советлар ҳукмронлиги остида. Пролетариат диктатурасининг хусусиятларига доир» китоби сўзбошисида шундай деб ёзади: «Сўнгги йилларда большевиклар воқеликни бўяб кўрсатишга зўр бериб киришдилар ва Туркистон «октябри»га унга мутлақо хос бўлмаган хусусиятларни тиркай бошладилар. Ушбу йил (1935)га қадар ўтган даврда Туркистондаги октябрь инқилоби тарихига бағишлаб яратилган ва айрим ҳақиқат излари мавжуд бўлган барча совет адабиётлари аксилинқилобий..., «Туркистон октябри» башарасини «троцкичилик» ёки ундан ҳам баттари «миллатчилик» нуқтаи назаридан «бузиб кўрсатган», деб эълон қилинди... Ўзининг келиб чиқишидан чўчиш, «холис схема»га қарши кураш, қандай қилиб бўлмасин «Туркистон октябри»нинг бенуқсон негизга эга эканлигини исботлашга уриниш — большевистик тарихшуносликнинг ўзига хос хусусиятлари ана шулардир»¹.

Тарихни сиёсатлаштириш йўлининг танланиши, шунингдек, унинг мустабид тузумга қарамлигининг янада кучайиши муносабати билан «рус бўлмаган халқларнинг Россияга қўшиб олиниши» муаммосини ўрганишга кўрсатма берилди. Натижада, тарих фанида «қўшиб олиш - мутлақ жаҳолат» деган тушунчанинг ўрнига «қўшиб олиш - қисман жаҳолат» деган янгича ёндашув жорий қилинди. Бунинг оқибатида 30-йилларнинг охири—40-йилларда биз ўрганаётган муаммо юзасидан ай-

¹ Мустафа Чокаев. Туркестан под властью Советов. Оксфорд, 1986. 11-16-бетлар.

тарли даражада жиддий тадқиқотлар яратилмади¹.

50-йилларнинг бошларида тарих муаммоларини ўрганишга конъюнктуравий муносабат юқорида тилга олинган тушунчаларнинг янада кенгроқ талқин қилинишига ва мазмуни тахминан қуйидагича бўлган, «чоризмнинг мустамлакачи бўлишига қарамай, рус бўлмаган халқларнинг Россияга қўшиб олиниши прогрессив факт бўлган эди», деган навбатдаги сохта фикрнинг қарор топишига олиб келди.

Мустамлакачилик муаммолари билан шуғулланган тарихчи олимлар «босиб олиш» атамасини деярли рад этиб, «истило қилиш» иборасини жуда кам қўлладилар, уларнинг ўрнига «кириши», «киритилиши», «қўшиб олиниши», «ўз ихтиёрига кўра қўшиб олиниши» каби терминлар ишлатила бошланди². Бунинг натижасида, мустамлакачилик тузумининг салбий оқибатларини хаспўшлаш, туб аҳолининг тузумга қарши озодлик учун кураши-

¹ К изучению истории. Сб. статей. М., 1937; Якунин А.В. О применении понятия «наименьшее зло» в оценке присоединения к России нерусских народностей. «Вопросы истории». 1951, №11; М.В.Нечкина. К вопросу о формуле «наименьшее зло». «Вопросы истории». 1951, №4; Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Т., 1955.

² Материалы объединенной научной сессии, посвященной прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. Т., 1959; Раджабов С.Р. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Т., 1955; Гапуров М.Г., Росляков А.А., Аннанепесов М. Братство навеки. К 100-летию добровольного вхождения Туркменистана в состав России. - Ашхабад, 1983; Косбергенов Р. Прогрессивное значение присоединения Каракалпакии к России. Нукус, 1973; Навеки вместе. К 250-летию добровольного присоединения Казахстана к России. М., 1982.

нинг аҳамиятини пасайтириш, унинг миллий-озодлик йўналишини беркитишга уриниш ва бош-қа шу каби тадбирлар амалга оширила бошланди. Жумладан, Қўқонда ташкил қилинган «Мухтор ҳукумат»ини аксилинқилобий, «буржуа-миллатчилиги», «панисломчилик» руҳидаги, Туркистонда февраль инқилобидан кейин юзага келган миллий ташкилотлар эса халққа қарши ва мутлақ реакцион уюшмалар, деб баҳоланди.

Шунга қарамай, 60-80 йилларнинг биринчи ярмига келиб, тадқиқотларнинг муаммовий доираси кенгайиб борди, тупланган тажриба ва муайян воқелик тарих фани олдига Туркистон халқлари ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг кўпгина масалаларини ўрганиш вазифасини қўйди ва улар бир қатор тадқиқотларда ҳал қилинди¹.

Мустамлакачилик даврида Туркистон халқларини бошқариш усулининг айрим жиҳатлари 1905-1907 ва 1917 йилларда Туркистонда содир бўлган инқилобий ҳаракатларда, шунингдек, XIX асрнинг иккинчи ярми—XX асрнинг бошларида юз берган миллий-озодлик ҳаракатларига бағишланган ишларда кўзга ташланади.

¹ Аминов А. Экономическое развитие Средней Азии (со второй половины XIX столетия до первой мировой войны). Т., 1959; Азадаев Ф.А. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. Т., 1965; Зияев Х.З. Средняя Азия и Поволжье (вторая половина XVI-XIX вв.). Т., 1965; Тухтаметов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX-нач. XX вв. Т., 1966; Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX-нач. XX вв. Т., 1965; Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане (конец XIX-нач. XX вв.) Т., 1969; Хидоятлов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. Т., 1969; Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. М., 1974.

Чоризмнинг Ўрта Осиёда олиб борган сиёсатининг айрим қирралари Н.С.Киняпина, М.М.Блиев, В.В.Дегоев тадқиқотларида ўз аксини топган¹. Улар ўз тадқиқотларида асосан Ўрта Осиёдаги ҳукмрон тоифанинг ўтказган маъмурий сиёсатининг усул ва тамойиллари, олиб борган ишлари мазмуни, режалари, мустабид чоризм ҳукумати сиёсатининг умумий йўналишлари каби масалаларга кўпроқ эътиборни қаратдилар. Муаллифлар рус ҳукуматининг Кавказ ва Ўрта Осиёдаги ҳукмронлик қиёфасини чизар эканлар, ушбу ҳудудларда маъмурий ва сиёсий ислохотларни бошлаган ҳукмрон доиралар муаммонинг халқаро жиҳатларини (масалан, Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилиш учун инглиз-рус рақобати) ҳисобга олишга мажбур эдилар, зеро Ўрта Осиёда чоризмнинг маъмурий-ҳудудий сиёсати шундай қурилган эдики, бу сиёсат “сиҳни ҳам, кабобни ҳам куйдирмаслиги”, яъни ҳам Ўрта Осиёда ҳам Европада Россия обрўсининг ошишига хизмат қилиши керак эди, деган фикрни илгари сурадилар.

80-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб, “қайта қуриш” муносабати билан илмий тадқиқотларда «қўрсатма билан ишлаш» принципи чекина бошлади, унинг ўрнига тарихийлик принциплари тиклана бошлади. Натижада бир қатор республика ва халқаро миқёсдаги илмий конференциялар, симпозиумлар ва учрашувлар ўтказилиб²,

¹ Н.С. Киняпина, М.М.Блиев, В.В.Дегоев. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII - 80-е годы XIX в.в.). М., 1984.

² Межрегиональное совещание по проблемам национально-освободительных движений в Средней Азии и Казахстане. - Т., 23 декабря 1987 г.; История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX-нач. XX вв. в Средней Азии и Казахстане. Т., Фан, 1989; Военная экспансия и колониальная политика царизма в Средней Азии. Т., май 1990 г.

уларда тарих фанининг долзарб муаммолари муҳокама қилинди. Айниқса, ўзбек халқининг янги ва энг янги давр тарихига доир купгина масалаларга қайта назар ташланди, фикрланди, янгича таҳлил қилинди, етарли даражада ўрганилмаган масалалар, шу жумладан, чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиши масаласи, давлатчилик тарихи, мустамлака ва совет ҳокимияти бошқарув тизимларининг моҳияти ва хусусиятларини ўрганиш, уларнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлашга эътибор кучайди.

Сифат жиҳатидан янгича концептуал тусда, умум қабул қилинган илмий принциплар ва миллий истиқлол мафкурасига таянган ҳолда илмий ишларни яратишнинг реал имкониятлари 90-йилларда пайдо бўлди. Натижада мустақиллик ғояси руҳида ёзилган бир қатор илмий асарлар, рўномалар, рисола ва мақолалар чоп этилди, илмий изланишлар олиб борилди. Бу ишларда бизни қизиқтирган муаммоларга тегишли бўлган чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати тарихи, жаидидчилик, 1917 йил февраль инқилобидан сўнг юзага келган сиёсий партиялар тарихи, миллий-озодлик ҳаракати тарихининг янгича талқини кўзга ташланди¹. Давлатчилик мавзуси қатор мақола, номзодлик ва докторлик диссертацияларида ўз аксини топди².

Шундай қилиб, муаммоларнинг анча кенг қатлами: мустамлака ҳокимият тизимининг тузилиши, функциялари, ўзига хос жиҳатлари ва хусусиятлари, Туркистон ўлкасида ҳарбий бошқарувнинг асосий тамойиллари; миллий-сиёсий ташкилотларнинг юзага келиши, фаолияти тарихи, мақсад ва вазифалари; Туркистон сиёсий тарихида миллий масаланинг асосий жиҳати ва хусусият-

лари; чоризм ағдарилганидан сўнг Туркистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги етакчи тенденциялар; улкада ислохотчилик ҳаракатининг ривожланиши, унинг юзага келиши, босқичлари, стратегия ва тактикаси; илк миллий-демократик давлатчилик тажрибаси бўлган Туркис-

¹ Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Т., Фан, 1991; Зияев Х.З. Национально-освободительное движение 1916 г. «Общественные науки в Узбекистане». 1991, №7; Абдуллаев Р.М. Из истории национального движения в Туркестане после Февраля 1917 г. «Общественные науки в Узбекистане». 1993, №4; Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за независимость в начале XX века. Автореф. дис... докт. ист. наук. - Т., 1994; Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане.) Т., 1995; Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана, Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Т., Фан, 1996, 6-20 бетлар; Туплам: Файзулла Хужаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Т., Фан, 1997; Исаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане. (1867-1917 гг.) Т., Фан, 1997; Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 гг. Автореф. дис... докт. ист. наук. Т., 1998; Зиёев Х.З. Туркистонда Россия таъовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш (XVIII-XX а.б.). Т., 1998; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000; Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., «Шарқ», 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Т., «Шарқ», 2000.

² Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане (вторая половина XIX-нач. XX вв.) Автореф. дис... доктора ист. наук. Т., 1994; Тилавов А.Т. Становление и развитие советской политической системы (1917-1924 гг.) Автореф. дис... доктора ист. наук. Т., 1992; Шу муаллиф. Становление и развитие политической системы в советском Туркестане: опыт и уроки. Т., 1992; Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX-нач. XX вв. Автореф. дис... доктора юрид. наук. Т., 1995; Агзамходжаев С.С. Туркистон Мухторияти. Т., Фан, 1996; Шу муаллиф. Туркистон Мухторияти: борьба за освобождение и независимость (1917-1918 гг.) Автореф. дис... докт. ист.

тон Мухториятининг ташкил топиши; мухториятчилик ҳаракатининг мағлуб бўлиши, сабаблари ва совет мухторият моделининг ўрнатилиши; совет ҳокимиятининг миллий давлатчилик анъаналарига ҳужуми ва бошқа масалалар ўрганиб чиқилди.

Умуман олганда, муаммога оид адабиётлар таҳлили шундан далолат берадики, чор Россиясининг Туркистонда жорий қилган мустамлака давлатчилиги ва унинг ривожланиш тенденциялари муаммосининг айрим жиҳатларини тадқиқ қилинишига, тўпланган билимлар ва эришилган натижаларнинг салмоқли эканига қарамай, бутун Ўрта Осиё мустамлака давлатчилигининг ўзига хос тарихий тажрибаси, бюрократик хусусиятлари, унинг турли тарихий босқичларда такомиллашиб бориш динамикаси ва тенденциялари жиддий тарзда қайта фикрлашни ва кенг миқёсда ретроспектив таҳлилдан ўтказишни талаб қилади.

Тадкикотнинг манбавий базасини расмий иш юритиш ҳужжатлари, матбуот ва архив материаллари, хотиралар ташкил қилган.

Маълумот кўлами ва аҳамиятига кўра Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг ҳужжатлар жамғармалари, жумладан, 1-жамгарма - Туркистон генерал-губернатори девони (Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора); 15-жамгарма - Фарғона вилояти Чимён уезди бошлиғи бошқармаси (Управление начальника Чимионского уезда Ферганской области); 17-жамгарма - Сирдарё вилоят бошқаруви (Сырдарьинское областное правление); 18-жамгарма - Самарқанд вилоят бошқаруви (Самаркандское областное правление); 19-жамгарма - Фарғона вилоят бошқаруви (Ферганское областное управ-

ление) материаллари ва бошқа жамғармалардан олинган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уларда ўлка, вилоят, уезд ва бўлис мустамлака ҳокимият тизимларининг Туркистонни бошқариш бўйича фаолияти; халқ оммасининг аҳволи ва унинг чоризм тузумига қарши чиқишлари ҳақидаги маълумотлар; Туркистондаги амалдорларнинг сиёсий инқирозлар, «фавқулодда» ва ҳарбий ҳолат эълон қилинган даврлардаги хатти-ҳаракатларини таърифловчи воқеликлар, халқларнинг бу чоратадбирларга муносабати, маъмурларнинг мустамлакачилик ва руслаштириш чора-тадбирлари ҳақидаги ҳужжатлар ва шу қабилар жамланган.

Манбаларнинг кейинги гуруҳини 47-жамғарма - Туркистон ўлкаси ўқув муассасалари бошқармаси (Управление учебными заведениями Туркестанского края); 55-жамғарма - Самарқанд аёллар гимназияси (Самаркандская женская гимназия); 182-жамғарма - Тошкент шаҳар черковлари бошлиғи (Благоченный церквей города Ташкента); 270-жамғарма - Сирдарё вилоят қамоқхоналари васийлиғи (Сырдаринский областной попечительский о тюрьмах комитет); 287-жамғарма - Скобелев аёллар гимназияси (Скобелевская женская гимназия); 1009-жамғарма - Н.П.Остроумовнинг шахсий жамғармаси (Личный фонд Н.П.Остроумова) ва бошқа жамғармалардаги манбалар ташкил қилган бўлиб, улар Туркистоннинг алоҳида вилоятларида мустамлака сиёсатининг амалга оширилиши ва унинг баъзи хусусиятларини объектив манзарасини яратиш имконини берди.

Муаммонинг совет даврини ўрганишда асосий манба қилиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг 17-жамғармаси — Туркистон Марказий ижроия қўмитаси (Туркестанский Цент-

раальный исполнительный комитет); 39-жамғармаси - Ички ишлар халқ комиссариати (Народный комиссариат внутренних дел); Ўзбекистон Республикаси Президенти аппарати архивининг 60-жамғармаси - Туркистон Компартияси Ўлка қўмитаси; Россия Федерацияси Давлат архивининг 1318-жамғармаси - РСФСР Халқ комиссарлари Совети (Совнарком РСФСР); Россиянинг ижтимоий-сиёсий тарихи Давлат архивининг (РГАСПИ) 17-жамғармаси - РКП(б) Марказий қўмитаси жамғармаси (ЦК РКП(б)) ҳамда 79-жамғармаси - БМИҚ ва РСФСР ХККнинг Турккомиссияси (Турккомиссия ВЦИК и СНК РСФСР) ҳужжатлари қамраб олинди.

Ўзбекистон архивларидан олинган Туркистон Компартияси ва Советлар съездларининг баённомалари, стенографик ҳисоботлари ва қарорлари Совет ҳокимияти қурилишининг дастлабки йилларида Туркистонда мустамлака давлатчилигини барпо этиш жараёни ва унда қатнашган сиёсий кучларнинг позицияларини; Туркистон большевикларининг совет ҳокимияти аппаратини Туркистон шароитида ташкил қилиш тамойиллари тўғрисидаги платформасининг моҳиятини; улар «совет мухторияти»ни қандай тушунганини, уларнинг ўлка миллий демократлари томонидан тузилган «Туркистон Мухторияти»га муносабатини; миллий коммунистларнинг Туркистон давлатчилиги масалаларига доир қарашлари ва амалий ишлари, бошқа шу каби масалаларни англаб етиш учун ёрдам берди.

Россия Федерацияси архивларидан олинган манбалар, тўпламларда эълон қилинган ҳужжатлар ва маълумотлар билан биргаликда Россия большевиклари эълон қилган “миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари ҳал қилиш ҳуқуқини” қандай

тушуниш ва уни амалга ошириш сиёсатини изчил таҳлил қилиш; Россияни федерацияларга бўлиш дастурининг моҳиятини аниқлаш, Россия раҳбариятининг Туркистон ўлкасига доир муайян сиёсатни ишлаб чиқишдаги позициясини англаб етиш ҳамда ўлка миллий коммунистлари томонидан илгари сурилган Туркистонда миллий давлатчиликни жорий қилиш платформасининг мазмуни ва тамойилларини чуқур ўрганиш имконини берди.

Ушбу тадқиқотимиз доирасида ўрганилаётган даврга доир миллий ва русийзабон вақтли матбуот нашрларидан жуда қимматли материаллар олинди¹. Асосан Туркистон демократлари томонидан чоп этилган миллий газеталарнинг саҳифаларида 1917 йилги умумтуркистон мусулмонлар қурултойлари, мусулмон депутатлар Ўлка қўмитаси, «Шўрои Ислом» ташкилоти йиғилишларининг, «Турк адами марказияти» партиясининг, «Иттифоқи муслимин» партиясининг дастурий ҳужжатлари, «Туркистон Мухторияти» ташкил топганини эълон қилган IV Умумтуркистон мусулмонларининг Фавқулодда қурултойи қарори, ўлка туб аҳолисининг «Туркистон Мухторияти»ни қўллаб-қувватлаш юзасидан ўтказган йиғилишларининг материаллари эълон қилинган. Бу ҳужжатлар мамлакат архивларига жамланмагани туфайли, ўша йиллардаги миллий матбуот нашрлари бугунги кунда мазкур бебаҳо маълумотларни¹ ўзида сақловчи, туб аҳоли ўртасидаги сиёсий жараёнларни, мусулмон давлатчилиги анъаналари, ўз халқининг урф-одатлари ва маънавий маданиятига асосланган ҳолда, демократик давлат қурили-

¹ «Кенгаш» (1917), «Улуғ Туркистон» (1917); «Наша газета» (1917, 1918); «Туркестанский курьер» (1917); «Туркестанский вестник» (1917) нашрлари.

шининг халқаро тажрибасини ўзида мужассам қилган, мустақил миллий давлатчиликни қуриш ғояси билан чиққан миллий сиёсий кучларнинг юзага келишини ўрганиш имконини берувчи асосий манбалар ҳисобланади. Бу ҳужжатлар ўша йиллардаги муҳитни чуқурроқ ҳис қилиш, мамлакат миллий-ватанпарвар кучлари, қўзғолончилик ҳаракатининг мустамлакадан қутулиб, озодлик ва мустақилликка эришиш, ўз миллий давлатчилигини барпо қилиш борасидаги сиёсий мақсадларининг аҳамиятини англаш имконини беради.

Шунингдек, манбалар жумласига сўнгги йилларда нашр этилган Туркистон миллий-демократик кучлари раҳбарлари Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Мунаввар Қори, Мустафо Чўқоевларнинг хотираларини² киритиш мумкин. Улар томонидан келтирилган фактлар, воқеа-ҳодисалар ва уларнинг иштирокчиларига берилган баҳолар, турли сиёсий кучлар, айниқса, Россия ва Туркистон раҳбарияти позициясига, уларнинг ўз фаолиятларига берилган таърифлар ўрганилаётган даврда Туркистонда мавжуд сиёсий вазият манзарасини аниқроқ ёритишга ёрдам беради.

Манбаларнинг охирги икки гуруҳидан совет манбаларига таққослаб фойдаланиш ўша йиллардаги сиёсий жараёнларни нисбатан тўлақонли тасвирлаш, ўлка миллий-ватанпарвар кучларининг юқоридан, Россиядан туриб жорий қилинган совет давлатчилигига қарши, унга муқобил равишда

¹ Бугунги кунда ушбу газеталар таҳламларини тўлдириш, таъмирлаш, уларни халқнинг муҳим илмий ва маънавий бойлиги сифатида сақлаб қолиш масаласини кўтариш муҳим аҳамиятга эга деб ўйлаймиз.

² Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Т., 1992; Мунаввар Қори. Хотираларим . «Турон тарихи». 1992-1994, №1-3; Аҳмад Закий Валидий Тўғон.

миллий давлатчилик дастурларини амалда татбиқ этиш учун мардона курашини очиб бериш ва совет тарихшунослиги томонидан яратилган совет ҳокимиятининг тинч, ғолибона ўрнатилиши, туб аҳоли томонидан гўёки ижобий қабул қилингани ҳақидаги афсонани чиппакка чиқариш имконини берди.

Ушбу тадқиқотнинг мақсади Россиянинг Туркистонда жорий қилган ҳарбий-маъмурий бошқарув тизими фаолиятидаги асосий йўналишларни аниқлаш, совет тузуми шароитида миллий давлатчилик учун кураш ҳаракатининг асосий жиҳатлари ва ўзига хос томонларини англаб етиш, совет мустамлакачилигини 1918-1920 йилларда улкада ўрнатиш осон кечмаганлигини, у маҳаллий халқларнинг жиддий қаршилигига учраганлигини очиб бериш ҳамда иккала тузум учун умумий бўлган ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилишдан иборатдир.

ХІХ АСРНИНГ 60-ЙИЛЛАРИ- 80-ЙИЛЛАРНИНГ ЎРТАЛАРИДА ТУРКИСТОНДА РОССИЯ МУСТАМЛАКА ТУЗУМИНИНГ ҚАРОР ТОПИШИ

1. Туркистон вилоятида ҳарбий-маъмурий ҳокимият тизимининг юзага келиши

ХІХ асрнинг иккинчи ярми Ўрта Осиё халқлари тақдирида кескин ва фожиали бурилиш ясаган давр бўлди. Чоризмнинг ХІХ аср 60-80-йилларидаги ҳарбий юришлари натижасида улар аввалбошдан «чет ўлка» йўналишида ва Россияга боғлиқ ҳолда юзага келган ва ривожланган янги ҳуқуқий, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимига киритилди. Зўрлик йўли билан жорий қилинган бу муносабатлар минтақада анъанавий қарор топган муносабатларни ва уларнинг миллий асосда ривожланиш имкониятларини қўпориб ташлади. Янги муносабатларни ҳуқуқий расмийлаштириш тегишли ҳокимият институтлари ва «метрополия - колония» ёки «марказ - чет ўлка» принципига кўра иш олиб борган бошқарув тизими яратиш йўли билан амалга оширилди.

Туркистонда бошқарувни ташкил қилишга чоризм уни босиб олган дамдан бошлаб киришди. 1865 йил 2 мартда Россия Сенатининг Оренбург генерал-губернаторлиги таркибида Орол денгизидан Иссиққўлгача бўлган Ўрта Осиё хонликлари билан чегарадош ҳудудларда Туркистон вилояти-

ни ташкил қилиш тўғрисидаги фармони эълон қилинди¹. Ушбу ҳудудда, дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, 453 минг киши истиқомат қилар эди.

Туркистон вилоятининг ички маъмурий-ҳудудий бўлиниш тизими соф ҳарбий вазифаларни ҳал қилишга қаратилган бўлиб, унинг асосини ҳарбий-ҳудудий бирликлар ташкил қиларди.

Вилоят уч бўлимга: ўнг қанот, марказ ва чап қанотга бўлинган эди. Кейинчалик Сирдарё райони номини олган ўнг қанотга Аральск, 1-форт (кейинчалик Казалинск деб номланди) ва Перовск; марказга Туркистон ва Чимкент районлари; чап қанотга Авлиёта, Марке ва Пишпак шаҳарлари кирарди.

Вилоятнинг маъмурий маркази қилиб дастлаб Чимкент шаҳри белгиланди. Чор қўшинлари Тошкентни эгаллаганидан сўнг, то у Россия таркибига расман киритилгунига қадар, бу шаҳар Туркистоннинг маъмурий маркази бўлиб турди. Империяга расман қўшиб олинган дамдан эътиборан Тошкент ва унинг теваараги Тошкент райони деб аталган алоҳида маъмурий бирликни ташкил қилди. 1866 йили Туркистон вилояти таркибида Ержар ва Зомин бўлимлари, Ўратепа ва Жиззах районлари ташкил қилинди.

Ҳудудни ички ташкиллаштириш империяга хос маъмурий анъаналар руҳида, мутлақ ҳарбий қўмондонлик ва чор ғазнаси манфаатларидан келиб чиқиб ўтказилди. Давлат ўз таркибига, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатларига кўра, «буюк рус» марказидан орқада бўлган халқлар яшовчи ҳудудларни киритар экан, чоризм, энг аввало, арзон ва самарали бошқарув ҳамда мус-

¹ Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при Правительствующем Сенате. Спб. Пг., 1863-1917, 1 бўлим, 20-хужжат, 5III 1865 й.

тамлака эксплуатация тизимини яратиш ҳақида қайғурди.

Мустамлака ўлкаларни бошқариш асослари абсолютизм давридаёқ юзага келган бўлиб, улар самодержавиенинг Волгабўйи, Сибирь, Қозоғистон, Кавказ ва бошқа қатор ҳудудлардаги манфатларини озми-кўпми таъминлаб келарди. Улар замирида ҳарбий ва ҳарбий бўлмаган ҳокимият бирлашар ҳамда маъмурий, судлов, хўжалик ва бошқа функциялар битта муассаса қўлида жамланарди. Худди шундай бошқарув усуллари, деярли ўзгармаган шаклда, янги тарихий шароитда Туркистонда ҳам жорий қилина бошлади.

Чоризм Туркистонда кенг истилочилик ҳаракатларини бошлар экан, ҳудудий эгалик кўламига доир тайёр пухта режага эга эмасди. Бинобарин, босиб олинган ерларда бошқарувни ташкил қилиш билан боғлиқ тайёр лойиҳалар ҳам йўқ эди. Ҳатто XIX асрнинг 60-йиллари бошларида ҳам маркази Тошкентда бўлган «Алоҳида Қирғиз чўли генерал-губернаторлиги»ни ташкил қилиш ҳақидаги хом таклифлар ҳукумат доираларида номақбул деб ҳисоблаб келинарни. Шундай бир шароитда Туркистон вилоятининг маъмурий қурилишини тартибга солишга қаратилган меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ташаббуси чор ҳарбий қўмондонлиги қўлига ўтди. Шу мазмундаги биринчи ҳужжат Янги Қўқон линияси қўмондони М.Г.Черняевнинг штабида ишлаб чиқилиб, Петербургга «Ўрта Осиё чегара вилояти ҳақидаги низом лойиҳаси» кўринишида тақдим этилди. Бу лойиҳа Ҳарбий вазирликда қайта ишланди ва 1865 йилнинг 6 августида Александр II «Туркистон вилоятини

бошқариш ҳақидаги муваққат низом»га имзо чекди¹.

Ушбу қонунчилик ҳужжатида ҳокимиятни ташкиллаштириш тизими Кавказорти ҳудудидаги сингари «ҳарбий-халқ бошқаруви» деб юритилди.

Ушбу ҳужжатга мувофиқ, маҳаллий маъмурият бошлиғи ҳарбий губернатор ҳисобланиб, унинг қўлига ҳарбий ва ҳарбий бўлмаган ҳокимият берилган эди. Бу лавозимга рус амалдорлари тайинланиб, маҳаллий аҳоли устидан умумий назорат юритувчи маҳаллий бошқарувчилар бўйсундирилган эди. Уларнинг вазифаси - карвон тижорати хавфсизлигини таъминлаш, туб аҳолидан солиқ йиғимларини тўплаш, аҳолининг мажбуриятларни ва маъмурият кўрсатмаларини бажаришини назорат қилишдан иборат эди.

Маҳаллий бошқарувчилар зиммасига судлов функциялари ҳам юклатилган бўлиб, улар маҳаллий ва рус вакиллари аралашган қотиллик, ўғирлик ва талончилик билан боғлиқ жиноий ишлар билан шуғулланар эдилар.

Бундан ташқари, улар анъанавий мусулмон судлов муассасаларининг фаолиятини ҳам назорат қилардилар. Маҳаллий бошқарувчиларнинг ҳўжалик функциялари ўрмонларнинг бутлиги, суғориш тармоқларидаги сув тақсимоти ва бу тармоқларни яроқли ҳолда сақлашни кузатиб бориш билан чегараланган эди².

Худди шундай мажбуриятлар «1865 йилги муваққат Низом»да шаҳар ҳокимлари зиммасига

¹ Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при Правительствующем Сенате. Спб. Пг., 1863-1917, 1 бўлим, 7-ҳужжат, 1865 й.

² ЎЗР МДА. И-450 жамғарма (Управляющий местным населением центра области), 1-рўйхат, 16-иш, 30, 31-варақлар: 11-иш, 1, 8, 13, 20-25-варақлар.

ҳам юклатилган бўлиб, бу лавозимга йирик шаҳарларда рус офицерлари тайинланарди.

Ушбу бошқарув аппаратида «маҳаллий» деб аталувчи маъмурият кўмакчи роль ўйнар эди. Хонлик даврида бўлгани каби, шаҳарларнинг туб аҳолиси яшайдиган маҳаллаларни оқсоқоллар бошқарарди. Бош оқсоқолга маҳалла томонидан сайланувчи шаҳар туманлари оқсоқоллари бўйсунардилар. Полиция функциясини раислар бажарардилар. Улар бозордаги савдо ва жамоат тартибини назорат қилардилар. Солиқ йиғимлари билан закотчи шуғулланарди.

Туркистон вилоятининг кўчманчи аҳолиси уруғлар, бўлимлар ва гуруҳларга бўлинарди. Уруғларни уруғбошилар - манаплар, султонлар ва катта бийлар; бўлимларни - бийлар; гуруҳларни — туғочлар бошқарардилар. Султон, манап ва бий унвонлари асосан отадан болага мерос бўлиб ўтарди. Шунга қарамай, султон, манап ва бийларнинг ўрнига сайланган янги шахслар маҳаллий аҳоли бошқарувчиси, яъни чор ҳарбий амалдорининг тасдиғидан ўтишлари¹ лозим эди.

«1865 йил 6 август низоми»га кўра, ўтроқ аҳоли учун қозилик судлари, кўчманчи аҳоли учун эса бийлик судлари хизмат қиладиган бўлди. Бу судларнинг тузилишидаги ўзгаришлар натижасида қозикалон лавозимини бекор қилинди, барча қозиларнинг ҳуқуқлари тенглаштирилди, қозиларни уч йилда бир марта сайлаш тартиби жорий қилиниб, даъвогарга аризасини кўриб чиқишлари учун ўзи кўпроқ ишонган қозига мурожаат қилиш ҳуқуқи берилди.

¹ ЎЗР МДА. И-336 жамғарма (Военный губернатор и командующий войсками Туркестанской области), 1-руйхат, 26-иш, 1-6-варақлар.

VI. Шариат қозиси ("халқ суди")

Қозилар ҳокимиятининг чекланиши натижасида маҳаллий аҳолининг рус фуқаролари ёки чор ҳукумати манфаатларига у ёки бу даражада дахл этувчи ишлари чор судларига ўтказиладиган бўлди; шариат қонунларига кўра, ўлим жазоси буюриладиган ёки тан жароҳатлари етказилиши мумкин бўлган барча жиной ва фуқаровий ишлар бўйича чиқарилган ҳукмлар Туркистон вилояти ҳарбий губернатори томонидан тасдиқланадиган; савдосотиқ билан боғлиқ айрим баҳсли ишларни кўриб чиқиш учун рус ва маҳаллий савдогарлардан иборат тижорат судларига (улар чиқарган қарорларни сўнг вилоят ҳарбий губернаторига тасдиқлаш учун тақдим этиш шарти билан) берадиган бўлди. Вилоят ҳарбий губернаторига, шунингдек, қозилик суди ҳукмларини рус ҳарбий-жиной қонунларига мувофиқ тегишли жазолар билан алмаштириш ҳуқуқи ҳам берилган эди¹.

«Туркистон вилоятини бошқариш ҳақидаги муваққат Низом»ни жорий этиш натижаси ўла-

¹ Ўша жойда, 5-6-варақлар.

рок, чор қўшинларининг таъминотини ва аҳолидан солиқ йиғимларининг ундирилишини назорат қилувчи зўравон оккупацион тузум юзага келди.

Шундай қилиб, Туркистон халқлари аввалбошданок икки томонлама зулм остида қолдилар. Улар учун сақлаб қолинган хонлик маъмурий-солиқ тизими Россия полиция-бюрократик давлатининг бутун қудрати ва қўшимча равишда миллий-мустамлака зулм усуллари билан янада зўрайтирилди.

Ўрта Осиёдаги мустамлака ҳудудларни «1865 йилги муваққат Низом»да кўрсатилган асосларда бошқариш амалиёти ошкора босқинчи тузумнинг етарли даражада самарали эмаслигини кўрсатди. У чоризм нуқтаи назаридаги солиқ тизимини тўлақонли таъминлай олмади, муҳими, чор ҳукуматига очиқ қарши чиққан маҳаллий аҳолининг ижтимоий табақалари — йирик ер эгалари, хон амалдорлари, мусулмон руҳонийлар, кўчманчиларнинг уруғ зодагонлари ва бошқаларнинг сиёсий таъсирини йўқота олмади.

М.Г.Черняев ўрнига тайинланган ҳарбий губернатор Д.И.Романовский биринчилардан бўлиб, ана шундай хулосага келди. У 1866 йилдаёқ ҳукуматга, Туркистонга колония сифатида қарамасликни, ўлкани империянинг таркибий қисмига айлантириш ва Россиянинг ўзида буржуа ислохотлари жараёнида юзага келаётган давлат муассасалари тизимини бу ерда секин-аста яратиб боришни таклиф қилди¹.

Романовский Тошкент мусулмон руҳонийларининг шаҳарнинг қуйи маъмуриятига таъсирини чеклашга уриниб кўрди. Ушбу мақсадда унинг ташаббуси билан Тошкентда маҳкама номини олган

¹ Романовский Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. Спб., 1868, 66-бет.

ўзига хос муассаса ташкил қилинди. Расман у қозилик суди ўрнига келган коллегиял судлов органи ҳисобланарди. Бироқ, дастлабки дамданок, маҳкама судлов функциялари билан бир қаторда соф муниципал функцияларни ҳам бажара бошлади.

Айрим ҳужжатларда маҳкама «шаҳар иштироки» ёки «шаҳар бошқаруви» деб юритилади. Романовскийнинг ўзи «маҳкама фаолияти соф судлов хусусиятига эга, бу айнан халқ суди», деб ёзади, бироқ унинг ўзи ҳам «...бошқарув номукамал бўлганида маҳкама... баъзан муниципал муассаса вазифасини ҳам бажарарди», деб тан олади¹.

Маҳкама 1866 йилнинг июлида очилди. Унинг таркибига Тошкентнинг туб аҳолисидан сайланган қози ва етти маслаҳатчи - аъламлар киритилди. Мазкур сайловлар, Романовскийнинг айтишича, қуйидагича ўтказилган: «...маҳаллий аҳоли мудир ва ишончли шахслар орқали шаҳарнинг 200 нафар энг бой ва нуфузли кишилари таклиф қилинди ва улар маҳкама аъзоларини сайладилар»².

«Халқ сайлаган» кишилар маҳаллий аҳолининг энг бой қатлами вакиллари бўлиб, катта маслаҳатчи лавозимини аввал Саидазим Муҳаммадбеков, сўнгра Исҳоқбой эгаллади. Маҳкама аъзоларига маош: катта маслаҳатчига - йилига 2400 рубль, ўзбек аҳолисидан бўлган уч нафар кичик маслаҳатчиларга йилига 900 рублдан, қирғиз аҳолисидан бўлган маслаҳатчиларга йилига 500 дан 250 рублгача қилиб белгиланди³.

Маҳкаманинг кичик маслаҳатчиларига маош тайинлашдаги бу каби тенгсизлик уларнинг доимий норозиликларига сабаб бўлиб, баъзан у катта

¹ Кўрсатилган, 260-бет.

² Кўрсатилган, 260-бет.

³ Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Т., 1912, 60-бет.

маслаҳатчи Саидазим Муҳаммадбеков ва маҳкама фаолиятини назорат қилган чор амалдори Б.Серов устидан «чақув ва турли-туман найранглар» кўри-нишида акс этар эди.

Эскича судлов тартибини тиклашни Тошкент-нинг мусулмон руҳонийлари ҳам зўр бериб талаб қила бошладилар. Улар, янги муассаса турли иш-ларни чўзиб ҳал қилишини, аҳоли учун ноқулай бўлган иш тартибига эгалигини қайд этдилар, рус амалдорининг мусулмон суд муассасаси ишига аралашувини қораладилар¹. Тошкентда хонлик даврида судлов ишини юритган қозикалон ва тўрт нафар қозилик лавозимларининг тугатилишини улар хато иш, деб баҳоладилар.

Айни вақтда ҳукумат доирасидагилар ҳам Тур-кистонда сиёсий бошқарувнинг янада самарали усулини топиш устида бош қотирадилар. Олий амалдорлар ва саройга мансуб зодагонлар доира-сида Ўрта Осиё сиёсатининг соддалашган янги дас-тури юзага келди. Унга кўра, мустамлака ҳоки-миятга туб аҳолининг ички турмушига мутлақо аралашмаган ҳолда, унинг устидан фақат олий назоратни амалга ошириш функциясини қолдириш мўлжалланди. Феодал-хонлик тартибининг сўзсиз консервация қилинишини англатувчи бу ёндашув Россия помещиклари томонидан деярли яқдилик билан маъқулланиб, матбуот саҳифаларида зўр бериб тарғиб қилинди. Айниқса, бу ёндашув сла-вянпарастлар томонидан «Москва» газетасида аниқ ифодаланган бўлиб, ушбу газета таҳририяти мус-тамлака сиёсатининг «минимум дастури»ни қуйи-дагича таърифлайди: «...мамлакатда ички осойиш-таликни қўриқлаш учун зарур бўлган қўшинларни сақлаб туриш ва ушбу маблағларни йиғиш учун

¹ Добросмыслов А.И. Кўрсатилган асар, 499-бет.

зарур маъмурий таркибни сақлаш мақсадида пул маблағларини ундириш»¹.

Бошқа томондан, Ўрта Осиё сиёсати, асосан унинг ижтимоий-иқтисодий жиҳати, Россия савдо-саноат доираларида кескин норозиликни келтириб чиқарди. Бу доиралар Туркистонни ҳукуматнинг ҳарбий, сиёсий ва молиявий кўмагисиз эксплуатация қила олмасдилар. Шу боис, унинг мафкурачилари Ўрта Осиёдаги мулкларнинг ижтимоий-иқтисодий тузилишида озми-кўпми қатъий ўзгаришларни амалга ошириш, уларни бу жиҳатдан Россиянинг туб вилоятларига яқинлаштириш зарурлиги ҳақида фикр билдирардилар. Шу билан бир вақтда ерли хусусиятларни ҳам ҳисобга олиш, маҳаллий ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларга бирмунча эҳтиёткорлик билан мослашиш ва уларни Россиядаги умумий тартибларга мувофиқ секин-аста қайта қуриш зарурлиги ҳақидаги ғоялар ҳам илгари сурилди.

Петербургдаги савдо-саноат доираларининг манфаатларини акс эттирувчи «Биржевые ведомости» газетаси, ҳарбийларнинг Тошкентдаги судлов муассасаларини модерн(замонавий)лаштириш бўйича дангал ва қўпол ҳаракатларини қоралаб, «рус ҳукумат доиралари маҳаллий руҳонийларни ўзларига қарши қилдилар ва туб аҳолида уларнинг удумлари ва қонунларига аралашганимиз учун жиддий норозилик уйғотдилар», деб ёзади², маҳаллий ҳокимият институтларини империяга хизмат қилишга ўтказиш, маҳаллий шароит ва Россия намунасидаги мустамлака-бюрократик органларини тезлик билан жорий қилиш талаблар

¹ «Москва», №53, 1867, 8 март.

² «Биржевые ведомости», 188, 1867, 28 июль.

ри Ўртасида мутаносибликка эришиш йўлларини излаш ва топиш зарурлигини қайд этади.

1866 йили ҳарбий вазир Д.А.Милютиннинг ташаббусига кўра жойлардаги аҳвол билан танишиш учун, Туркистон вилоятига махсус комиссия жўнатилди. Унинг аъзолари вазиятни ўрганиб чиқиб, вилоятни Оренбург генерал-губернаторлигидан ажратиш ва мустақил бошқарувни ташкил қилишнинг мақсадга мувофиқлиги туғрисида хулоса чиқардилар. Ушбу масала Д.А.Милютин раислигида, Оренбург губернатори Н.А.Крижановский, Бош штаб бошлиғи, Осиё департаменти директори ва бошқа амалдорлар иштирокида ўтган Ўрта Осиё вилоятлари тузилишига бағишланган Махсус комитет мажлисида кўриб чиқилди.

Оренбург генерал-губернаторидан ташқари барча мажлис қатнашчилари битта фикрга келдилар. Н.А.Крижановскийнинг эътирозлари қуйидагича бўлди: Туркистон ва Россия ўртасида «кўчманчи аҳоли яшайди ва шу туфайли вилоятлар ҳамда империянинг ички қисми ўртасида ўзаро мустаҳкам алоқа ўрнатишга имкон бўлмайди»; бундай шароитда Туркистондаги бошлиқлар «ўз фаолиятини фақат Ўрта Осиёдаги турмушга қараб амалга оширадилар ва натижада, бир куни келиб, мазкур фаолият билан империя манфаатлари ўртасида тафовут юзага келади». Оренбург генерал-губернатори «аввал Россия томонидан янги қўлга киритилган ўлкада мустаҳкам ўрнашиш, алоқа йўлларини яхшилаш, Туркистон вилоятида руслаштиришни амалга ошириш ва шундан сўнг алоҳида бошқарувни жорий қилиш лозим»¹, деб ҳисоблайди.

¹ Княпина Н.С. Административная политика царизма в Средней Азии в XIX веке. «Вопросы истории», 1983. №4, 42-бет.

Туркистонни забт этиш ташаббускорларидан
бири - Оренбург генерал-губернатори

Н.А.Крижановский

1867 йил 11 апрелда Александр II кўпчилик комитет аъзолари фикрини тасдиқлади. 1867 йил июлда Россия империяси таркибида Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил қилиш туғрисидаги қонун эълон қилинди.

Шундай қилиб, ҳукмрон доиралар «табиий бойликларни эксплуатация қилиш ва бирон-бир ташқи сиёсий манфаатларни кўзлаб мамлакатни забт этиш» тарзидаги соф талончилик сиёсатини рад этиб, «ўлканинг Россияга табиий қўшилиши»ни танладилар. Бу Ўрта Осиё ҳудудига умумроссия қонунлари ва империя тартибларининг секин-аста жорий этилишини англатар эди.

2. Туркистон генерал-губернаторлигида ҳокимият тузилиши ва унинг функциялари

Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига Фарбий Сибирь генерал-губернаторлиги тасарруфида бўлган Семипалатинск вилояти ҳудудининг бир қисми киритилди. Чегара чизиги Семипалатинск вилояти чегарасидан Балхаш кўлининг ўртасигача, ундан эса дарёси бўйлаб чўзилиб Сарисув дарёсига қадар давом этарди. Оренбург генерал-губернаторлиги билан чегара чизиги Перовск кўрфази ўртасигача, Термембес тоғига, ундан Теркен, Қалмас, Музбил, Оққум, Чубартепа тоғлари бўйлаб Мўйинқумнинг жанубий этаклари ва Сарисув дарёси Чу дарёси билан қўшилган жойга қадар борарди¹.

Туркистон генерал-губернаторлиги 1867-1886 йилларда вилоят ва уездларга бўлинган эди. Ўрта Осиё хонликлари билан чегарадош жойларда уездлар ўрнига уларга мос равишдаги ҳарбий-ҳудудий

¹ ЎЗР МДА, И-1 жамғарма, 20-руйхат, 117-иш, 11-варақ.

бирликлар - округлар, бўлимлар ва районлар ташкил қилинганди.

Дастлаб, Туркистон генерал-губернаторлиги икки вилоят: маркази Тошкентда бўлган Сирдарё ҳамда маркази Верний шаҳрида бўлган Еттисув вилоятига бўлинарди. Кейинчалик босиб олинган ҳудудлар ҳисобига қўшимча тарзда қуйидаги маъмурий-ҳудудий бирликлар ташкил қилинди: 1868 йилда - маркази Самарқандда бўлган Зарафшон округи; 1874 йилда - маркази Петроалександровск (Тўрткўл)да бўлган Амударё бўлими; 1876 йилда Қўқон хонлигининг тугатилиши ҳисобига - маркази Янги Марғилон (Фарғона) шаҳрида бўлган Фарғона вилояти.

Еттисув вилояти Сергиопольск, Кўпал, Верний, Иссиқкўл ва Тўкмоқ уездларига бўлинар эди. 1882 йили у Туркистон генерал-губернаторлиги таркибидан чиқарилди.

Сирдарё вилояти таркибида 1868 йили Авлиёота, Қазала, Қурама (маркази - Қўйлиқ қишлоғи), Перовск, Туркистон, Хўжанд ва Чимкент уездлари ташкил қилинди. Тошкент шаҳри мустақил маъмурий бирликни ташкил этди.

Зарафшон округи ҳудуди дастлаб Самарқанд ва Каттақўрғон бўлимларига бўлинар эди. 1871 йилда уларга янги маъмурий-ҳудудий бирлик - Тоғли туманлар қўшилди. У Зарафшон дарёсининг юқорисида жойлашган майда бекликлардан тузилди. Самарқанд бўлими учта, Каттақўрғон бўлими эса битта тумандан иборат эди.

Хива хонлигидан ажратиб олинган ҳудуднинг бир қисмида ташкил қилинган Амударё бўлими Чимбой ва Шураҳон участкаларига бўлинарди.

Фарғона вилояти ҳудудида Андижон, Қўқон, Марғилон, Наманган, Ўш ва Чуст уездлари бўлиб,

улар билан бир вақтда Чимён (1879 йилдан бошлаб - Исфара) уезди тузилган эди, унинг ҳудуди 1881 йилда Қўқон ва Марғилон уездларига бўлиб юборилди.

Худудни ташкиллаштириш тизимидаги энг қуйи бўғин - бўлис (волость) ҳисобланарди. Бироқ, бўлис бошқаруви изчил равишда фақат Фарғона вилояти ҳамда Зарафшон округида жорий қилинди.

Бошқа жойларда эса, кўчманчи аҳоли сонининг кўплиги туфайли, бўлислар билан бир қаторда, аҳоли ўтроқ яшовчи районларда оқсоқолликлар ҳам ташкил қилинди. Хўжанд уезди ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг ҳудуди учта - Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах районларига бўлинарди.

Умуман олганда, чоризм томонидан Туркистонда амалга оширилган маъмурий-ҳудудий бўлинишда ўлканинг табиий, тарихий, иқтисодий ва миллий хусусиятлари ҳисобга олинмади. У ҳақли равишда бюрократик-ғазна аҳамиятига молик деб аталган ҳудудларни ташкиллаштириш бўйича умумимперия тадбирининг қонуний давоми бўлди.

«1863-1867 йиллардаги муваффақиятлар, - деб ёзади Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфман ўзининг подшога йўллаган ҳисоботида, - ...бу турғун ва ўз турғунлигига ўралган мамлакатнинг бутун сиёсий тизимини барбод қилгани ҳолда, яксон бўлган кучларни қўлга олиш, уларни ўлкага рус давлати манфаатларидан келиб чиққан ҳолда олиб келинган янги ижобий сиёсий ва фуқаровий дастурларни бажаришга йўналтиришни уддалай олмади»¹.

Реал турмуш чоризмнинг «тараққиёт олиб ки-

¹ Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П.Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867-25 марта 1881 гг. Спб., 1885, 5-бет.

риш» борасидаги режаларидан анча мураккаб бўлиб чикди. Ўн минглаб кишилар чор агрессиясига қарши курашга қўзғалдилар. Кауфман рус давлатининг манфаатларини босқинчиларга қарши ялпи қаттиқ кураш шароитида жорий қилишга мажбур бўлди. Бирон-бир аҳамиятга молик шаҳар жангсиз таслим бўлмади. «Осиёликлар, албатта, Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатларимиз қонли солномасининг даҳшатли тафсилотларини жуда яхши биладилар, - деб ёзади ўша воқеалар даврида яшаган М.Зиновьев, - бироқ шундай бўлса-да, йўлимизда учраган барча шаҳар ва қалъалар-ни куч билан олишимизга тўғри келди»¹.

Туркистон генерал-губернаторлигини бошқариш бўйича илк дастурий ҳужжатларнинг ишлаб чиқирилишида «ҳарбий вазият» омили ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Улар янги ҳудудлар босиб олиниши билан юзага келган ва қоида тарзида «муваққат» хусусиятга эга эди. Чунончи, «Сирдарё ва Еттисув вилоятларидаги бошқарув тўғрисидаги низом» 1867 йили «тажриба тарзида уч йилга» жорий қилинди. Ундан ташқари, 1868 йилнинг июнида «Зарафшон округини бошқаришнинг муваққат қоидалари», «Фарғона вилоятини бошқариш бўйича 1873 йил муваққат низом», «Амударё бўлимини бошқариш бўйича 1874 йил 21 май низоми» ҳам ишлаб чиқилиб, қабул қилинган эди.

Уларнинг барчаси ўз фаолиятида «ҳарбий ва маъмурий ҳокимиятнинг бирдамлиги ва унинг битта қўлда бирлаштирилишини» тасдиқлади. Шу билан бирга, юқорида қайд этилган вазият омили ва маҳаллий жамиятнинг анъанавий ижтимоий-ҳуқу-

¹ «Русский вестник», 1868, №5.Х.Зиёевнинг «Завоевание Бухарского и Хивинского ханств царизмом» мақоласидан олинган. «Общественные науки в Узбекистане». 1990, №8, 39-бет.

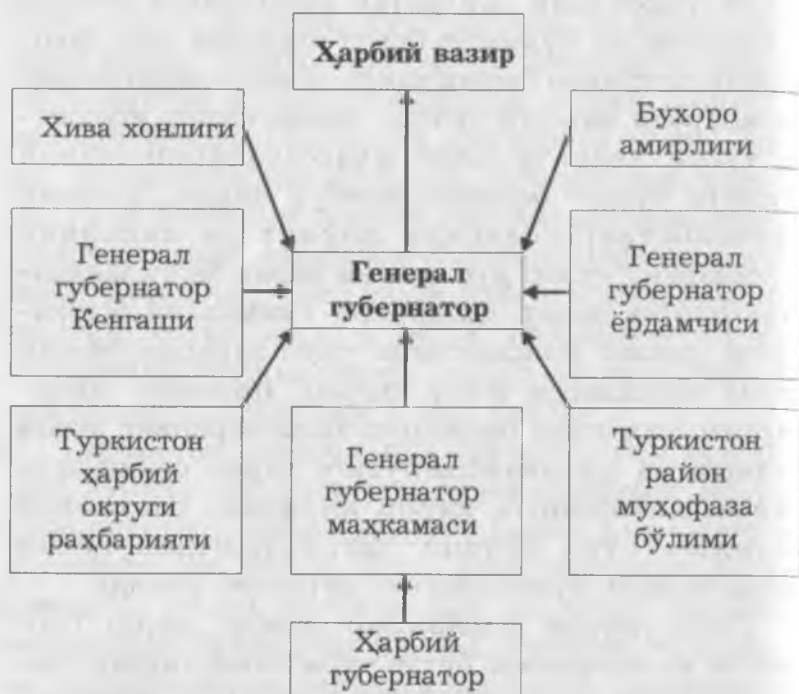
кий ва маданий меъёрларини билмаслик чоризмни «халқ томонидан сайланган вакилларга сиёсий хусусиятга эга бўлмаган барча ишларни ички бошқариш» ҳуқуқини бериш ҳамда «империянинг бошқа қисмларида мавжуд бўлган, имкон қадар, шароитга тўғри келувчи олий муассасаларни жорий этиш»га рухсат беришга мажбур қилди. Ҳуқуқий муносабатлар соҳасида шариат ва маҳаллий удумларни... «улар рус қонуни билан белгилангани» даврга қадар қолдириш; «маҳаллий бошқарувда давлат манфаатлари учун зарарли бўлган барча нарсаларни бекор қилиш; ҳокимият органларини маҳаллий бошқарув талабларининг юзага келиши ва мураккаблашувига қараб секин-аста ривожлантириш»га қарор қилинди; «маҳаллий вазиятга кўра суднинг маъмуриятдан тўлиқ ажратилиши мумкинлиги»⁴ кўрсатиб ўтилди.

Ушбу умумий тамойиллар мазкур даврда Туркистон халқларининг бутун турмушига тадбиқ этилиб, тартибга солган кўп сонли фармон, йўриқнома ва директиваларда ривожлантирилди ва батафсил ифодаланди. Чоризм томонидан яратилган ҳарбий-бюрократик бошқарув тизими асосига маҳаллий турмушнинг барча бўғинлари бўйсундирилган эди.

Ушбу тизимнинг бошлиғи подшо томонидан тайинланиб, хизмат юзасидан Россия Ҳарбий вазирлигига бўйсунувчи генерал-губернатор ҳисобланарди. У ҳам фуқаровий маъмурият бошлиғи, ҳам Туркистон ҳарбий округи кўшинлари қўмондони эди. Умумимперия қонунларига кўра, генерал-губернатор «самодержавие ҳуқуқлари, давлат манфаатлари дахлсизлиги, қонунлар аниқ бажарилишининг бош посбони»га айлантирилган эди.

¹ Проект всеподданнейшего отчета К.П.Кауфмана..., 163-бет.

I. Марказий бошқарув

Подшо ёрлиги К.П.Кауфманга «барча сиёсий, чегара ва савдо-сотиқ ишларини ҳал қилиш, қўшни мамлакатларда музокара олиб бориш ва трактатларни имзолаш, қарорлар учун шартларни келишиш» ваколатини берарди¹. У ўлкадан айрим шахсларни сиёсий сабабларга кўра беш йилгача бўлган муддатга бадарға қилиш ва қаршилик кўрсатилган тақдирда, ишни ҳарбий судга ошириш ҳуқуқига эга эди. Губернатор аҳолига солинувчи солиқлар миқдорини белгилар, ажнабийларни рус фуқаролигига қабул қилар, кредитларни тақсим-

¹ ЎЗР МДА. И-1 жамғарма. Канцелярия Туркестанского генерал-губернатора, 34-руйхат, 78-иш, 21-варақ.

лар, шу жумладан, туб аҳолига мансуб бўлган шахсларга ўлим жазоси бериш ҳақидаги ҳукмларни (агар улар қозилик ва бийлик судлари томонидан чиқарилган бўлса) бекор қилиш ҳуқуқига эга эди.

Шундай қилиб, генерал-губернатор ўзининг юридик жиҳатдан чегараланмаган ҳокимиятига кўра, Туркистоннинг беш миллионлик халқини бошқариш ҳуқуқига эга эди. Ушбу бошқарув Россия амалдорларининг бутун бошли иерархияси томонидан ҳаракатлантирилувчи хийла мураккаб бюрократик машина ёрдамида амалга ошириларди. Бошқарувнинг маъмурий органларини мустамлака ҳокимияти тизимидаги ўрнига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин эди: ўлка, вилоят, уезд ва бўлис бошқаруви.

Ушбу бюрократик машинадаги бош бўғин- 1867 йили ташкил этилган Туркистон генерал-губернаторининг Канцелярияси эди. У ижроия органи ҳисобланиб, штат ва инспекторлик, ер ва солиқ мажбуриятлари, йўл қурилиши ва тоғ-кон ишлари масалалари, Россиянинг Хива ва Бухоро устидан протекторати, қўшни Шарқ мамлакатлари билан алоқа қилишга доир масалаларни ҳал қилиш билан шуғулланарди. Ушбу муносабат билан Канцелярия қуйи идораларга кўплаб кўрсатмалар ва сўровлар юбориб, уларга жавобан кўплаб ҳисобот ва маълумотлар оларди; барча вакиллик ва маълум идорага қарашли муассаса, олий ҳукумат органлари билан алоқаларни амалга оширарди, унинг бўлинмаларида гуллаб-яшнаган бюрократик қоғозбозлик асосида катта кўламда иш юритарди.

Ўлкани бошқариш борасидаги турли меъёрий ҳужжатларни тайёрлаш ва жорий қилишда Туркистон генерал-губернатори Канцеляриясининг роли айниқса катта эди. Канцелярия махсус

тузилган ҳукумат комиссиялари билан ҳамкорликда кейинчалик Россия вазирликлари ва Давлат Кенгаши эътиборига ҳавола қилинувчи Туркистондаги барча қонунларнинг лойиҳаларини ишлаб чиқишда қатнашарди.

Канцелярия фаолиятида «вазифасини бажариш ҳуқуқи берилган лавозимларга тайинлаш; қўл остидаги жойлар ва шахсларни назорат қилиш; ишларни ҳал қилиш ва қонунларнинг бажарилиши юзасидан чоралар кўриш; юқори бошлиқларга тақдим қилиш»¹ билан шуғулланган фармойиш бўлинмаси муҳим ўрин тутарди. У кадрлар масалалари билан фаол шуғулланарди.

Умуман олганда, ўлка раҳбарига ҳарбий, сиёсий ва маъмурий соҳаларда чексиз ваколатлар берилган эди. Хуфия маслаҳатчи Ф.Гирс бошчилигидаги тафтиш комиссияси ҳам буни алоҳида қайд этган, яъни «...канцелярия ўзига хос бўлмаган ва қонунга хилоф ҳал қилувчи бош маҳкамалик чўққисини эгаллаган» эди². Марказда унинг фаолияти фақат Россия ҳарбий вазири томонидан назорат қилинарди.

Вилоятлардаги маҳаллий маъмуриятни ҳарбий губернаторлар бошқарарди. Улар бир вақтнинг ўзида у ёки бу вилоятда жойлаштирилган қўшин сонидан келиб чиқиб, корпус ёки дивизия қўмондонлари мақомига ҳам эга эдилар. Масалан, Етти-сув вилоятида ҳарбий губернатор бир вақтнинг ўзида Еттисув казаклар қўшинининг атамани ҳам эди.

Ходимлар Ҳарбий вазир, Ички ишлар вазири ва Туркистон генерал-губернатори билан олдиндан

¹ Свод законов Российской империи. Спб., 1892, 11-т., 19-бет.

² Гирс Ф.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Спб., 1888, 10-бет.

келишилган тақдимномага кўра, подшо томонидан лавозимга тайинланар ва бўшатиларди¹.

«1867 йил низоми»га кўра, уларнинг қўлига «маъмурий, полиция, судлов ва ҳарбий ҳокимият», ҳужжатда айтиб ўтилганидек, «вилоят ҳокимиятининг аҳамиятини маҳаллий аҳоли кўз ўнгида ошириш, аҳолининг осойишталигини таъминлаш ва ундаги ҳар қандай тартибсизликларни бостириш учун»² берилган эди.

Қўйи маъмурий органлар ва маҳаллий аҳолига нисбатан ҳарбий губернаторларга моҳиятан диктаторлик ваколатлари берилган эди. Булар: ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг бўлис қурултойларини чақириш жойларини белгилаш, бўлис бошқарувчиларини лавозимда тасдиқлаш ёки сайловлар бекор қилинган тақдирда, уларни ўз ихтиёрига кўра тайинлаш; ариқ оқсоқолларини тайинлаш ва жамоат пулидан уларга берилувчи маош миқдорини белгилаш; халқ судьяларини ва судьяликка номзодларни тасдиқлаш ҳамда улар тасдиқланмаган тақдирда, янги сайловларни тайинлаш; ўз ихтиёрига кўра уезд маъмурияти аъзоларини тайинлаш ва ишдан олиш (уезд бошлиғи бундан мустасно бўлиб, улар тўғрисида фақат генерал-губернатор номига тақдимнома ёзиларди); уезд бошлиқлари туб аҳоли вакилларига белгиланган жарима тўлаш жазоси юзасидан келган шикоятларни кўриб чиқиш³.

Маъмурий вазифалар билан бир қаторда, ҳарбий губернаторларга полиция ва судлов вазифалари ҳам берилган эди. Улар туб аҳоли вакилларига

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 27-рўйхат, 659-иш, 18-варақ.

² Ўша жойда.

³ Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. Спб., 1867, 109-126-бетлар.

100 сўмгача жарима солиш ва уларни бир ойлик муддатга қамоқ жазоси билан жазолаш ҳуқуқига эга эдилар.

Уларнинг ваколатига суд маҳкамалари ва турмаларнинг фаолиятини назорат қилиш, жиноий ишлар бўйича чиқарилган ҳукмларни тасдиқлаш кирарди¹.

Ҳарбий губернатор қошида ёрдамчиси ҳам бўлиб, у ҳарбий губернатор тоби қочган, йўқ бўлган ёки бўшатишган ҳолларда унинг хизмат вазифасини бажарарди².

Зарафшон округи ва Амударё бўлими бошлиқларига ҳам худди шундай кенг ваколатлар берилган эди. Шу билан бир қаторда, Зарафшон ва Амударё маъмуриятларига дипломатик вазифалар ҳам берилганди. Зарафшон округи бошлиғининг ваколатига қўшни Бухоро амирлигининг бекликлари билан «чегара муносабатларини олиб бориш» ҳам кирарди, Амударё бўлими бошлиғи эса Россиянинг Хива хонлигидаги дипломатик вакили ҳисобланарди.

Вилоят бошқарувлари муҳим маҳаллий давлат муассасалари ҳисобланар эди. Улар коллегиял орган бўлиб, маъмурий ва ҳўжалик бошқарувини амалга оширишда «1867 йилги низом лойиҳаси» ҳамда генерал-губернаторнинг махсус кўрсатмаларига амал қиларди.

¹ Ўша жойда.

² ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 27-рўйхат, 659-иш, 24-варақ.

II. Вилоят бошқаруви

Вилоят бошқаруви раиси вазифасини ҳарбий губернатор ёрдамчиси бажарар эди. Вилоят бошқарувлари маъмурий, судлов, полиция, молия ва хўжалик юритиш функцияларини бажарарди. Моҳиятан улар губерния бошқарувини такрорларди, бироқ уларга нисбатан ҳийла кенг ваколатларга эга эди, чунки Россиянинг ички районларида мавжуд бўлган барча губерния муассасалари вазифаларини бир ўзи бажарарди¹.

Вилоят бошқарувлари тузилишига кўра, бў-

¹ Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. Спб., 1867, 11-12-бетлар, 41-бет.

линмалардан ташкил топган бўлиб, уларнинг сони мустамлака тузуми қарор топиши ва кучайиши билан ортиб борди. Чунончи, агар 1867 йили Сирдарё ва Еттисув вилоят бошқарувларида атиги учта - тақсимот, хўжалик ва судлов бўлинмалари фаолият кўрсатган бўлса, 80-йилларнинг ўрталарига келиб оралиқ чегара, қурилиш, қишлоқ-даволаш, ветеринария ва ҳисоб-китоб ишлари бўлинмалари очилди¹. Бундан ташқари, ҳар бир вилоят бошқаруви қошида босмахона ва статистика комитетлари ташкил қилинди.

Вилоят бошқаруви бўлинмалари ўртасида мажбуриятларни тақсимлаш билан ҳарбий губернатор шуғулланар эди.

Илмий, техник, тиббий ҳамда у ёки бу вилоят учун муҳим саналган бошқа масалаларни ҳал қилиш учун вилоят бошқарувлари қошида ҳозирлик кенгашлари ташкил қилинди. Ушбу кенгашларда маслаҳатчи ва экспертлар сифатида иш олиб бориш учун мутахассислар таклиф этилар эди².

Тақсимот бўлими ходимларининг мажбуриятларига қуйидагилар кирарди: вилоят ҳудудий бўлиниши ва қурилиши, генерал-губернатор, ҳарбий губернаторлар ва ҳукумат фармонлари, буйруқлари, фармойишларини танлаш, саралаш ва эълон қилиш; қонунчиликни юритиш ва маълумот хусусиятига эга ҳужжатларни бериш; вилоят амалдорлар аппаратининг хизмат ва таътил ишлари билан шуғулланиш ва ҳ.к.

Вилоят бошқарувида бош ролни ўйновчи хўжалик бўлинмасига қуйидаги муҳим вазифалар юкланган эди: ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида ер тақсимоти, вақфлар билан боғлиқ ишларни юри-

¹ Кўрсатилган асар, 141-бет.

² Обзор Сырдарьинской области за 1885 г. Т., 1886, 252-бет.

тиш, сувдан фойдаланиш ва туб аҳолига солиқ солиш ишларини бошқариш; маҳаллий пул мажбуриятлари сметасини тузиш ва маҳаллий сарфхаражатларни бошқариш, бож йиғимларининг назорати ва низоли ишларни ҳал қилиш; турли шартномаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, якка шахсларнинг илтимосига кўра, вилоят хом ашё манбалари билан иш олиб бориш, саноат корхоналари ва фирмалар очишга лицензияларни расмийлаштириш; савдо битимлари ва пудратларини расмийлаштириш ва ҳ.к.¹

Кўрсатилган масалаларни ҳал қилишда амалдорлар маъмурий фаолият меъёрлари, қонунийлик ва ҳуқуқий ҳимоя тамойилларига кам риоя қилардилар. Уларнинг шахсий истаги кўп ҳолда ҳар қандай кўрсатма ва қонундан устун келарди.

Умуман олганда, ўлкадаги бирон-бир жамоат тузилмаси 1867 йил қонунларига кўра, махсус ташкил қилинган органлар ва уларда ишловчи амалдорларнинг бошқаруви, кузатуви ёки назоратсиз фаолият юрита олмасди. Мустамлакачилик ҳокимиятининг туб аҳолининг турмуш соҳаларига “тумшуқ суқиши”, уни тартибга солишга уриниши қўйи ҳокимият органлари тузилиши ва функцияларида янада аниқроқ кўзга ташланади.

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 27-рўйхат, 659-иш, 27-28-варақлар.

III. Туман бошқаруви

Уезд маъмуриятини уезд бошлиғи бошқариб, унга уездда жойлашган қўшинлар ҳам бўйсунар эди. Уезд бошлиқлари вилоят ҳарбий губернаторларининг тақдимномасига кўра, генерал-губернатор томонидан тайинланиб, ишдан олинарди. Уезд бошлиғи бир вақтнинг ўзида исправник, полицмейстер, земство бошлиғи, шаҳар ҳокими, ер-солиқ хизмати раиси ҳам эди¹. Уезд бошқарувининг шахсий таркибига уезд бошлиғидан ташқари, унинг ёрдамчилари ва канцелярия ходимлари ҳам кирарди. Уезд бошлиғи бетоб ёки йўқ бўлган ҳолларда унинг вазифасини ёрдамчилари бажарарди. Маъмурий ишлар бўйича ёрдамчи одатда, уезд канцеляриясини бошқарарди.

Уезд маъмурияти жойлардаги барча ишларни

¹ Проект всеподданнейшего отчета К.П.Кауфмана..., 43-бет.

режалаштириб, мувофиқлаштирар эди. Тизимнинг бу бўғинига ғазна-оброк ишларини назорат қилиш, солиқларни ҳисоблаш, ички тартибни кузатиш, ер-сув туфайли келиб чиққан низоларни ҳал қилиш, уезднинг бўлис ва қишлоқ маъмуриятлари фаолиятини назорат қилиш борасидаги кўп сонли ишларнинг асосий оғирлиги тушарди. Айтиш мумкинки, уезд бошлиғи жамият ижтимоий ва иқтисодий ҳаётининг деярли барча соҳаларида монополиячи ҳисобланиб, чоризм мустамлакачилик сиёсатининг моҳияти ва руҳини уезд миқёсида ҳаётга татбиқ этар эди. Амалда у ўз ғаразли мақсадларини кўзловчи, мутлақо малакасиз маъмуриятчилик бўғини эканлигини намоиш қилди, уни кучайтириш ва кенгайтириш борасида кўп уришишларни амалга оширишга тўғри келди.

Туркистоннинг Тошкентдан бошқа шаҳарларида, ўз-ўзини бошқариш органлари ташкил қилинмаган эди. «1867 йил Низоми»га кўра, жамоатхўжалик ишлари шаҳарларда сайланувчи маҳаллий маъмурият томонидан амалга ошириларди. Шаҳарлар қисмлар (шаҳар районлари)га бўлиниб, уларни оқсоқоллар бошқарарди. Улар маҳаллаларда тайинланган сайловчилар қурултойи томонидан сайланарди.

Шаҳар оқсоқоллари солиқ йиғиш ва мажбуриятларни тақсимлаш билан шуғулланарди. Улар ҳарбий губернатор томонидан тайинланувчи ва шаҳар доирасида полиция хизматини бошқарувчи катта оқсоқолга бўйсунарди. Катта оқсоқолга барча қуйи полиция амалдорлари - миршаблар, мироблар ва қозилар бўйсунардилар. Уларнинг барчасига шаҳар аҳолисидан йиғилувчи маблағ ҳисобидан маош туланарди¹.

¹ ЎЗР МДА. И-17 жамғарма, 1-руйхат, 20308-иш, 57-варақ.

IV. Шаҳар бошқаруви

а) туман шаҳарлари идораси

Туркистон ўлкасининг айрим шаҳар марказларида «1867 йил низом лойиҳаси»га мувофиқ, айрим муниципал функцияларга эга бўлган ҳамда турли солиқ ва савдо пошлиналарини тақсимлаш ва йиғиш билан шуғулланган жамоат хўжалик муассасалари ташкил қилинди.

1876 йили К.П.Кауфман фармойиши билан шаҳар хўжалик бошқармалари бекор қилинди ва шаҳар хўжалиги рус уезд маъмурияти назоратига олинди. Фақат Самарқанд ва Янги Марғилон ша-

ҳарларида бундай бошқармалар сақлаб қолинди. Улар ҳарбий губернаторлар томонидан тайинланган рус ҳарбий амалдорлари ва маҳаллий савдогарлар вакилларида ташкил топган эди.¹

Тошкент шаҳри Туркистон генерал-губернаторлигининг сиёсий ва маъмурий маркази ҳисобланиб, ўзига хос маъмурият тизимига эга эди.

Бу ерда шаҳар маъмуриятини шаҳарнинг маҳсус бошлиғи бошқарарди. Шаҳарнинг «эски» ва «янги» қисмларида алоҳида жамоат-хўжалик бошқарувлари ташкил қилинган эди. «Эски» Тошкентда бошқарув аъзолари шаҳарнинг олий табақа вакиллари томонидан сайланарди, «Европа» қисмида эса раҳбарлар Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори томонидан тайинланарди.

Тошкентдаги жамоат-хўжалик бошқарувларининг фаолияти, бошқа шаҳарларда бўлгани сингари, шаҳар бошлиғининг фармойишларини бажаришдан иборат эди.

1877 йили Тошкентда 1870 йил 16 июлда чиқарилган «Шаҳар низоми» жорий қилинди. Унга мувофиқ шаҳар хўжалиги бошқаруви шаҳар Думаси қўлига ўтди.

Сайловларда қатнашиш ҳуқуқи 25 ёшга тўлган, рус фуқароси бўлган, кўчмас мулкка эга, солиқларни тўловчи, иши суд ёки тергов остида бўлмаган тошкентликларга берилган эди².

Мадрасалар, мачитлар ҳамда кўчмас мулк, шу жумладан, вақфларга эга бўлган бошқа муассасалар ҳам сайловларда овоз бериш ҳуқуқига эга эди. Шаҳарнинг меҳнаткаш аҳолиси сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганди.

¹ ЎзР МДА. И-17 жамғарма, 16-руйхат, 55-иш, 101-варақ; 3-руйхат, 203-иш, 26-варақ.

² ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 16-руйхат, 1650-иш, 5-варақ.

Шаҳарнинг «Осиё» қисми оқсоқоллари ҳам бу лавозимни эгаллаб турган пайтлари сайловда овоз бериш ҳуқуқига эга эмасдилар.

Шаҳар Думасининг учдан бир аъзоси шаҳарнинг «Осиё» қисми аҳолиси, учдан икки аъзоси «янги» Тошкент аҳолиси томонидан сайланарди. «Осиё» қисмида яшовчи рус фуқаролари сайлов қоидаларига кўра, Тошкентнинг туб аҳолисидан сайланувчилар таркибига кирарди.

Сайловчилар мол-мулк цензига мувофиқ қурияларга бўлинарди, ҳар бир қурия, таркибидаги шахслар сонидан қатъи назар, Думага тенг - 24 тадан вакил сайлар эди. Бу Думада аҳолининг бой табақалари - уй эгалари, заводчилар, савдогарлар, ҳарбийлар, амалдорларнинг вакиллари устунлигини таъминларди¹.

Масалан, биринчи чақириқ Тошкент шаҳар думаси таркибига биринчи даражали сайловчилар томонидан 24 киши сайланган бўлиб, уларнинг атиги 6 нафари туб аҳоли вакиллари, иккинчи даражали сайловчилар вакилларида фақат 8 киши, учинчи даражали сайловчилар вакилларида эса 7 киши маҳаллий аҳолидан эди. Шаҳар Думасига аъзоликка номзод 44 нафар маҳаллий аҳоли вакилидан фақат 32 тасигина сайловдан ўтди.

Келтирилган рақамлар туб аҳолининг сайловларда ҳокимият доиралари томонидан очиқ-ойдин камситилганидан далолат беради. 1877 йили атиги 3921 кишини ташкил қилган рус фуқаролари Думага аъзоликка 48 нафар номзодни қўйган бир пайтда, 80 минг кишидан иборат туб аҳоли атиги 21 номзодни қўйиш имкониятига эга бўлгани ҳам

³ ЎзР МДА. И-36 жамғарма. Управление начальника г.Ташкента, 1328-иш, 18-19-варақлар.

бунинг ёрқин далилидир¹.

Тошкент Думаси аъзолари ўртасидаги ушбу адолатсиз номутаносиблик Гирсининг тафтиш ҳисоботида ҳам қайд этиб ўтилади. У кўпгина масалалар шаҳарнинг «Осиё» қисми аҳолиси зарарига ҳал қилинаётгани ва «шаҳарнинг иккала қисми вакилларининг Думадаги озми-кўпми адолатли нисбати икки халқнинг бирлашувида фойда берибгина қолмай, шу билан бирга тўғри ва тенг ҳуқуқли ўз-ўзини бошқаришни ҳам кафолатлаши мумкин»лигини уқтириб ўтади².

б) Тошкент шаҳри идораси

¹ Бродский Л. К 35-летию Ташкентского городского общественного самоуправления. Тошкент, 1912, 37-бет.

² Отчет... Гирса. Спб., 1888, 117-бет.

Бироқ «тенг ҳуқуқли ўз-ўзини бошқариш» мустамлака ҳокимиятининг режасида йўқ эди. Шаҳар ислоҳоти натижасида моҳиятан ҳам шаклий белгиларига кўра ўз-ўзини бошқаришни эслатмайдиган яна бир бюрократик бошқарув механизми юзага келарди. Солиқ йиғиш ва шаҳардаги тартибни кузатиб бориш - Думага берилган ҳуқуқлар шу эди, холос.

Тошкент шаҳар Думасининг ижроия органи шаҳар управаси бўлиб, ундаги аъзоларнинг 2/3 қисмини шаҳарнинг рус аҳолиси вакиллари ташкил этарди.¹

Тошкент шаҳрининг ҳокими маъмурият томонидан тайинланарди. Уни лавозимга генерал-губернаторнинг тақдимномасига кўра ҳарбий вазир тасдиқларди. XIX асрнинг 70-йиллари-80-йиллар бошларида бу лавозимни, қоида тарзида, Тошкент шаҳрининг бошлиғи эгаллар эди. Ушбу тартибни таклиф қилган биринчи генерал-губернатор К.П.Кауфман бунӣ: «ушбу лавозимга талабга жавоб бермайдиган шахснинг тасодифан сайланиб қолишини истисно этиш мақсадида, энг асосийси - аксар аҳолиси яқинда бўйсундирилган мусулмонлардан иборат бўлган шаҳардаги сиёсий вазият туфайли»², деб изоҳлайди. Амалда эса, бу шаҳар ўз-ўзини бошқариш тартибида бўлсада, лекин мустамлака маъмуриятига тўлиқ бўйсуншини англатиб, аниқ белгиланган, изчил давлат сиёсатининг натижаси эди.

1867 йилдаги муваққат «Низомга» ва ҳукумат декретларига мувофиқ, Туркистоннинг кўчманчи ва ўтроқ халқлари устидан ягона бошқарув принципи эълон қилинган бўлиб, у турли шаклда амал-

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 12-руйхат, 648-иш, 2-варақ.

² Ўша жойда, 1-руйхат, 737-иш, 4-варақ.

га оширилган эди. Кучманчи аҳоли ҳар бир уездда бўлисларга, бўлислар эса овулларга бўлинарди. Маъмурий ва полиция ҳокимияти бўлис бошқарувчилари ва овул оқсоқоллари қўлида бўлиб, улар уч йил муддатга сайланар, уларни лавозимга вилоят губернатори тасдиқларди.

Вилоятларнинг ўтроқ аҳолиси учун маъмурий ва полиция ҳокимияти аҳоли томонидан уч йилга сайланувчи оқсоқолларга топширилган эди.

Феодал ва бойлар ҳукмини сусайтириш мақсадида бўлис ва овуллар уруғдошлик эмас, балки ҳудудий белгиларга кўра ташкил қилинарди. Чунончи, қишлоқ ёки овул 200 та ҳовли ёки ўтовдан, бўлис эса 1 мингдан 2 мингтагача ҳовли ёки ўтовдан иборат бўлиши белгилаб қўйилган эди. Бундай бўлиш аксар йирик феодаллар ва уруғ сардорларининг норозилиги ва қаршилигига сабаб бўлди, улар ҳукумат жорий этган бу янги тартибни ҳақли равишда қирғизларнинг уруғдошлик аломати бўйича бўлинишининг юридик жиҳатдан бекор қилиниши сифатида қабул қилдилар. Мустамлака маъмурияти бўлис ва овулларни ҳудудий белгиларга кўра бўлишни «маъмурий бошқарув борасидаги ноқулайликлар»ни бартараф этиш зарурати билан изоҳлади. К.К.Пален эса «кўп сонли уруғнинг бир уруғ оқсоқоли ҳокимияти остига бирлаштирилиши чўлда осойишталикни сақлаш ишини оғирлаштириши мумкин», деб очиқ-ойдин тан олади¹.

«Осойишталикни сақлаш» мақсадида уруғ оқсоқоллари бошқаруви бекор қилиниб, бўлис ва қишлоқ бошлиқлари лавозимларига чор маъмурия-

¹ Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором графом К.К.Паленом. Сельское управление: русское и туземное. Спб., 1910, 9-бет.

тига хайрихоҳ бўлган янги кишиларни қўйиш имкониятини берувчи сайлов тизими жорий этилди. Одатда, бу кишилар феодал-бой табақаларнинг вакиллари эди.

Сайланган маъмуриятнинг асосий вазифаси солиқ ва йиғимларнинг муваффақиятли ва ўз вақтида тўпланишини таъминлашдан иборат эди. Кауфманнинг ўлкадаги 14 йиллик бошқарув натижаларини сарҳисоб қилувчи ҳисоботида бу янги органларнинг чоризм олдидаги муҳим роли қайд этилади: «махаллий-халқ бошқарувисиз, - деб ёзади Кауфман, - на йиғимларнинг келиб тушишига, на янги очилган муассасаларнинг тўғри фаолият юритишига умид қилиб бўларди»¹.

Бўлисдаги бошқарув - бўлис бошқаруви ва сайланганларнинг бўлис қурултойидан иборат эди. Бўлис бошқарувчиси сайловлари икки даражали бўлиб, дастлаб қишлоқ йиғини тўпланарди ва унда 50 уй номидан битта вакил сайланарди. Сўнг қишлоқ йиғинларидан сайланган вакиллар рус маъмурлари иштирокида ўтувчи бўлис қурултойига тўпланардилар. Одатда булар уезд бошлиғи ёки унинг ёрдамчиси бўлиб, улар қурултой ишига аралашмай, тартибни назорат қилардилар. Қурултой иш бошлаши олдидан элликбошиларнинг бори-ёқлиги текшириларди. Қурултойда сайланган вакиллар сонининг 2/3 қисмидан ками тўпланган тақдирда, бўлис қурултойи бекор қилинарди.

¹ Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета... Спб., 1885, 165-бет.

V. Қишлоқ бошқаруви

Бўлис қурултойига бўлис бошқарувчиси, халқ судьялари ва уларга номзодларни сайлаш; қуйи маъмуриятларнинг мансабдор шахсларига маош белгилаш; кўприклар, йўллар, хўжалик қурилмаларининг ҳолатини назорат қилиш; сувдан фойдаланиш ва сув таъминоти ишларини бошқариш ҳуқуқи берилган эди.

Бўлис бошқарувчиси хўжалик ишларидан ташқари полиция функцияларини ҳам бажарарди: бўлисининг ички осойишталигини назорат қилар, халқ судида қўриладиган жиноятлар бўйича суриштирув ишларини олиб борар, аҳоли эътиборига мустамлака маъмуриятининг барча қонун ва фармойишларини етказарди.

Жамоат ишлари бўйича бўлис бошқарувчиси уезд бошлиғи билан келишган ҳолда бўлис қурул-

тойини чақириши ва тарқатиши, унда тартибни қўриқлаши, овул ва қишлоқ оқсоқолларининг ҳаракатларини кузатиб бориши мумкин эди.

Агар бўлис бошқарувчисининг шахси бирон-бир сабабга кўра рус маъмуриятини қаноатлантирмаса, вилоят ҳарбий губернатори янги сайлов тайинлаши ёки бошқарувини ўз ихтиёрига кўра бошқа одам билан алмаштириши мумкин эди.

Чор маъмурияти ўзининг бу ҳуқуқидан хийла кенг фойдаланарди. Жумладан, Ф.К.Гирс ўзининг бўлис ва қишлоқ маъмурияти фаолияти устидан ўтказилган тафтиш бўйича ҳисоботида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Сирдарё вилоятидаги 109 бўлис бошқарувчисидан уч йил ичида 38 киши бўшатишга бўлиб, бу 35%ни ёки йилига 13 тага яқин ҳолатни ташкил қилади»¹. Бундай маълумотларни Туркистоннинг бошқа вилоятлари бўйича ҳам келтириш мумкин.

Қуйи маъмуриятларда ишловчи амалдорлар кўпинча ўз хизмат мавқеларини суиистеъмол қилардилар. Уларнинг порахўрлик, қонунга хилоф йиғимлар олиш, аҳолидан йиғилган солиқларни ўзлаштириш, ўзига ёқмаган кишилардан ўч олиш билан шуғулланганидан далолат берувчи жуда кўп фактлар маълум. Бўлис бошқарувчиси ва оқсоқоллик лавозимлари кўпда қўли эгри кишиларни ўзига тортарди. Бўлис ва қишлоқ маъмуриятига сайловлар кўпинча, уларга ўз номзодларини ўтказишга уринувчи турли гуруҳлар ўртасида кескин кураш билан ўтарди.

«Бўлис бошқарувчиси курсисини эгаллашга уриниш, - деб ёзади Ф.К.Гирс ўзининг ҳисоботида, - бир томондан хийла йирик бўлган маош миқдори, иккинчи томондан эса унга бутун бўлисда

¹ Гирс Ф. Отчет по ревизии... Спб., 1888, 29-бет.

солиқ йиғиш ҳуқуқи берилганлиги билан изоҳланиб, у ноқонуний йиғимларни жуда осон йиғиб олиши, тўпланган пулларни газнага кеч топшириши ва ҳатто баъзан уларни яшириб қолиши ҳам мумкин. Бундан ташқари, бўлис бошқарувчиси ўзига берилган ҳуқуққа кўра (1867 йилги «Низом»нинг 112§) 3 сўмгача миқдорда жарима солиши мумкин. Унинг бу борадаги фаолиятини, айниқса, кўчманчи аҳоли яшовчи жойларда назорат қилишнинг мутлақо иложи йўқ»¹.

1867 йилги «Низом»га кўра, солиқ ундиришнинг янги тизими жорий қилинган бўлиб, у аҳолининг машғулоти турлари, даромадлари ҳисоб-китобига асосланарди. Кўчманчи аҳоли учун умумий ўтов йиғими жорий қилиниб, ҳар бир ўтов учун 2 рубль 75 тийин миқдорида белгиланди. Ўтроқ аҳоли ҳосилнинг 1/10 қисмига тенг бўлган ер солиғи - хирож, савдо солиғи - закот ҳамда суғориш каналлари, йўллар, кўприклар, бозорлар ва бошқаларни сақлаб туриш учун солиқ тўларди. Қишлоқ жамоалари ўртасида солиқларни бўлис қурултойи тақсимларди. Солиқларнинг асосий миқдори йўқсиллар зиммасига тушарди. Бўлис бошқарувчилари ва қишлоқлардаги солиқ йиғувчилар моҳият эътибори билан солиқ тўлашдан озод этилган эди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг 60-йиллари - 80-йиллар ўрталарида бошқарув аппарати чоризм ва унинг мустамлакачилик сиёсати манфаатларида ҳаракат қилувчи маъмурий механизм ва уларга хос бўлган органларнинг бир-бири билан яқин боғланган асосий унсурлари тизимидан иборат эди. Ушбу аппаратнинг ўзига хос жиҳати унинг ҳаддан ортиқ бюрократик марказлаштирилгани бўлиб, бу

¹ Ўша жойда, 46-бет.

унинг қўлида қонун яратиш, фармойиш бериш, ижро этиш ва назорат қилиш функциялари жамланганлигида ифодаланади. Шу билан бирга, бошқарув аппарати функцияларининг бир қисми рус маъмурлари назорати остида фаолият юритган маҳаллий ҳокимият институтлари - оқсоқолликлар ва бўлис бошқарувларига берилган эди. Мустамлака ҳокимияти тизимидаги бундай «муроса-созлик»ка ҳарбий вазият, барқарорликка эришиш ва мустамлакачилик вазифаларини бажариш «юки»ни енгиллаштириш зарурати сабаб бўлди. Туркистонни бошқариш муаммосига бундай тактик ёндашувни империянинг бошқа минтақаларида тўпланган тажриба ҳамда минтақани ўз колониясига айлантириш борасидаги мақсадларига тезроқ ва муваффақиятлироқ эришишга бўлган уриниш ҳам тақозо этарди.

Бошқарувнинг маъмурий органлари билан бир қаторда молия органлари ҳам самодержавие учун доимо муҳим роль ўйнаб келди. Россия ҳукмрон доиралари мустамлака маъмуриятига молия соҳасида кенг ваколатлар бериш йўлидан бормади. Бу соҳани назорат қилиш функцияси аввалбошдан, Давлат Кенгашининг 1868 йил 4 майдаги қарори¹ билан, Давлат назорати маҳкамасига қарашли Туркистон Назорат палатасига берилди. Унинг асосий функцияси давлат муассасалари ва мустамлака маъмуриятининг молия ҳисоботларини текширишдан иборат бўлди.

Назорат палатаси тафтиш қилиш, бюджет ва маъмурий вазифалар ижроси билан банд эди. Асосий функция тафтиш функцияси бўлиб, кредитлар бериш ва давлат йиғимларини тўплаш билан шуғулланган губерния, вилоят, уезд ғазна ва бош-

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 2287-иш, 5-варақ.

қарувларининг ҳисоб-китоб дафтарлари ҳамда пул муомаласи ҳужжатларига кўра тафтиш ўтказиларди. Шунингдек, нарх-наво билан боғлиқ молия операцияларининг тўғрилиги ҳам текширилди.¹ Барча давлат муассасалари назорат палатасига ҳисобот тақдим этишлари шарт эди.

Палатанинг бюджет вазифалари молия сметаларини текшириш, уларни тузишда кўмаклашиш ҳамда бутун Туркистон ўлкаси бўйича олинган даромад - буромадларнинг ҳисоботини тайёрлашдан иборат эди.

Айрим муассасаларда ҳисоб-китоблар жуда пухта: аввал «касса фаолияти жиҳатидан», яъни ижрочиларнинг ҳисоб-китоб операциялари тўғри ўтказилганми-йўқлиги, сўнгра «ҳаракатлар мазмунига кўра», яъни кўрсатма берувчиларнинг ишлари қонуний ва мақсадга мувофиқми-йўқлиги текширилди. Кредит берувчилар ижрочилар билан бирга палатага ўзлари амалга оширган молия операцияларини оқловчи барча ҳужжатларни тақдим этишлари шарт эди.² Бу ҳужжатларнинг бари ўзаро солиштириб кўриларди. Назорат палатаси ўтказган тафтиш жараёнида аниқланган у ёки бу муассасалар ёки мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳаракатлари натижасида ғазнага зарар етказиш ҳолатлари, мансабдор шахсларнинг нотўғри ҳаракатлари натижасида давлатга етказилган зарар, маъмурий ёки жинойий-судлов тартибида уларнинг бўйнига қўйиларди. Уларнинг ҳисобига ёзилган ундириладиган пул миқдори муассаса бошлиғига маълум қилинар, агар у тафтишчи-

¹ ЎзР МДА. И-88 жамғарма. Туркестанская контрольная палата, 1-руйхат, 49-иш, 22, 51-54-варақлар.

² ЎзР МДА. И-88 жамғарма. Туркестанская контрольная палата, 1-руйхат, 99-иш, 17-18-варақлар.

ларнинг хулосаси билан келишмаса, у ҳолда иш қайта кўриб чиқилиши учун Давлат назорат кенгашига - Петербургга юбориларди.¹

Мансабдор шахсларнинг «ғаразли ҳаракатлари» натижасида давлатга етказилган зарар эса улардан жиноий-судлов тартибида ундириларди.²

Назорат палатаси материалларида ўрмонларнинг шафқатсиз кесиб юборилиши, фойдали қазилмаларни излаш ва қазиб олишга лицензияларни ноқонуний бериш, ижара тўловларини вақтида тўламаслик фактларига жуда кўп дуч келиш мумкин.³

А.И.Добросмыслов бу борада шундай деб ёзади: «Назорат палатаси, айниқса ўз фаолиятининг дастлабки ўн йиллигида, Россиянинг барча бурчакларидан ёпирилиб келган йиртқичлар ғазна маблағига ўзбошимча муносабатда бўлишлари натижасида, доим ўта нозик ишлар билан машғул бўлди».⁴

1862-1868 йиллардаги ислохотдан сўнг Россияда давлат назорати буржуа хусусиятини олди. Унинг фаолиятида чекланган миқёсда бўлса-да, амал қилган ошкоралик, қонунга расман риоя қилиш, бюджет-смета ҳужжатларини текшириш моҳият эътибори билан саноатлаштириш даврида Россияда юзага келган тарихий шароитга мос келарди. Бироқ, айнан шу ҳолат давлат назоратининг Туркистондаги аҳволини оғирлаштирар, унинг моҳиятан бошқа, феодал-бюрократик негизга эга ўлка

¹ Ўша жойда, 1-руйхат, 1-иш, 1-2-варақлар.

² Ўша жойда, 1-руйхат, 1-иш, 24-варақ; 1-руйхат, 4-иш, 66-варақ.

³ Ўша жойда, 1-руйхат, 69-иш, 30-варақ; 99-иш, 28-варақ; 129-иш, 2-7-варақлар; 130-иш, 1-2-варақлар.

⁴ Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Т., 1912.

маъмурияти билан муттасил низолашувига сабаб бўларди. Ўлка маъмурияти, айниқса, XIX асрнинг 70-йилларида ўзининг бюджет маблағини назоратсиз сарфлаш ҳуқуқини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Низолар одатда ўзининг ҳарбий вазир ёки императорга шикоят қилиш ҳуқуқидан кенг фойдаланган К.П.Кауфман фойдасига ҳал бўлар эди.

Бирмунча кейин, 1869 йил июнида Давлат Кенгашининг Қарори билан Тошкентда Молия вазирлигига қарашли Туркистон ғазна палатаси таъсис этилди. Унинг фаолият доирасига, энг аввало, бевосита келувчи ёки моянадан олинувчи солиқларни бошқариш кирарди. Шу билан бир вақтда, Россиянинг ички губернияларидагидан фарқли равишда, ғазна палатасига билвосита солиқлар (акциз йиғимлари)ни бошқариш вазифаси ҳам юклатилган эди.

Шу билан бирга ғазна палатаси назорат функцияларини ҳам бажариши лозим эди. Палата таркиби унинг раиси, маслаҳатчилар, ғазначи, назоратчи ва бир нечта ассессорлардан иборат эди.

Вилоят ва уезд ғазнахоналари ғазна палатасининг маҳаллий органлари ҳисобланарди. Маҳаллий ғазнахоналар Молия вазирлиги Давлат ғазнаси департаментининг кассалари эди. Улар тушумларни қабул қилиб, барча маҳкамаларнинг маҳаллий бошқарув органлари ҳаражатлари бўйича тўловларни амалга оширарди. Ғазнахоналар ўтказган операцияларнинг тўғрилиги ғазна палатасининг назорат бўлими, сўнгра эса Назорат палатаси тафтишчиси томонидан текшириларди. Бу текширув ўта жиддий ўтказиларди.¹

1874 йил 23 декабрда император Александр II фармони билан Давлат банки бўлими очилди. У ўз фаолият доирасига 1893 йилга қадар Туркистон

¹ ЎзР МДА. И-88 жамғарма, 1-рўйхат, 99-иш, 10-варақ.

ўлкасининг бутун ҳудудини ўз ичига олган эди. Давлат банкининг Тошкент бўлими фоизли қимматбаҳо қоғозлар, қимматбаҳо металл ва товарларни гаровга олиш ҳисобига қисқа муддатли қарзлар берар, шунингдек, векселлар ва бошқа шөшилиш ҳужжатлар ҳисоб-китоби бўйича тижорат айланмаларини амалга оширар, олтин, қумуш ва кредит билетларини сотиб олар ва сотар, кредит билетларини алмаштириб берарди.

Давлат банки бўлими билан бир қаторда, 1881 йили Тошкентда биринчи хусусий банк - операциялар ўтказиш, доираси чекланган, унча катта сармояга эга бўлмаган кредит муассаса - Ўрта Осиё тижорат банки иш бошлади. 1909 йилга қадар ушбу банкнинг асосий сармояси 500 минг рублни ташкил қилди.¹ Банк ҳеч қандай товар операцияларини ўтказмас эди. Ўрта Осиё тижорат банки асосан фоизли қоғозлар ва векселлар ҳисоб-китоби билан боғлиқ операцияларни амалга оширарди.

Банк муассасаларининг очилиши бу ерга Россия савдо ва саноат капитали кириб келишининг кучайиши, «Савва Морозов, сын и Ко»га тегишли Никольск мануфактураси ширкати, пайчилари 53 та йирик фирма ва алоҳида тадбиркорлар бўлган «Н.Кудрин и Ко» сингари машҳур ширкат филиалларининг ташкил қилинишига йўл очди. «Средне-азиатское торгово-промышленное товарищество Н.Кудрина и Ко» ширкати ўз операцияларини 1884 йили 400 минг рублдан иборат асосий сармоя билан бошлаб, икки йилдан сўнг уларни 2 млн. рублга етказди.² Ширкатнинг Тошкент, Қўқон, Бухоро,

¹ Вексельман М.И. Ўрта Осиёда Россия монополистик ва хорижий сармояси. XIX аср охири—XX аср боши. Т., 1987, 11-бет.

² Кўрсатилган асар, 13-бет.

Чоржуй, Марв, Ашхабод, Оренбургдаги ширкатлари томонидан 1886 йили 2 млн. рубллик Россия товарлари сотилиб, худди шу пулга Ўрта Осиё товарлари сотиб олинди.¹

Кейинчалик Давлат банкининг бўлимлари ва хусусий тижорат банклари Туркистондаги барча йирик шаҳарларда очилди. Юқорида кўрсатилган, маҳаллий ҳокимият органларига фақат билвосита боғлиқ бўлган молия органлари ва банк муассасаларининг ташкил қилиниши чоризм эгаллаган колониянинг энг бой моддий ва инсоний манбаларидан самарали фойдаланилишини тартибга солди ва маблағларнинг Россия бюджетига келиб қуйилишини жадаллаштирди. Чоризм учун муҳим саналган ушбу соҳада етакчи ролнинг Россия вазирликларига берилиши ҳукумат доираларида бу борада маълум прагматизм мавжудлигидан далолат бериб, Туркистон босиб олинган илк дамдаёқ унинг иқтисодини мустамлака қилиш режалари мавжуд бўлганини тасдиқлайди.

Мустамлака ҳокимият тизимининг умумий характеристикаси унинг қуриқлаш ва жазолаш маҳкамалари фаолиятида ҳам акс этади. Чоризм манфаатларини қуриқлашни судлов органлари амалга оширарди. 1867 йилги «Низом лойиҳаси» Туркистонда ўзига хос суд қурилиши тизимини жорий қилди.

Ушбу тизимнинг асосий бўғинлари қуйидагилар эди: сайланувчи қозилик ва бийлик судлари ёки «халқ» судлари, уезд судлари, муваққат ҳарбий-судлов комиссиялари, вилоят бошқарувларининг судлов бўлимлари ва Туркистон генерал-губернатори Канцеляриясининг судлов бўлими.

1867 йилги «Низом»га мувофиқ, биринчи суд-

¹ Ўша жойда.

лов идораси қилиб «халқ» суди номини олган қозилик ва бийлик судлари қолдирилди. Судьялар даъво миқдори 100 рублгача бўлган жиноий ва фуқаролик ишларини якка тартибда ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Бундан ортиқ миқдордаги даъволар қозилик ва бийлик судлари ёки халқ судларида кўриларди. Иккинчи судлов идоралари ҳисобланган ушбу судлар даъво миқдори 1000 рублгача бўлган жиноий ва фуқаролик ишларини ҳал қиларди. Бир вақтнинг ўзида, улар биринчи судлов идораси судьялари у ёки бу ишлар бўйича ноҳақ қарор қабул қилган ҳолда, бу борадаги шикоятларни кўриб чиқувчи идора ҳисобланарди. Бундан ташқари, учинчи судлов идоралари - халқ судьяларининг Фавқулодда қурултойлари ҳам мавжуд эди. Улар турли бўлис ва уездларнинг аҳолиси ўртасида келиб чиққан низоли ишларни ҳал қиларди.

Туркистон вилоятида судлар фаолиятига 1865 йилги «Низом»га кўра жорий қилинган чекловлар янги тузилган вилоятларда ҳам кучга эга бўлди. Халқ судларида кўрилувчи ишлар доираси жуда кенг бўлиб, аҳолининг салкам 90%и қозилик ва бийлик судларига мурожаат қиларди.

Сайлов асоси ва халқ судьялари лавозимига номзодларнинг билим даражаси борасида маълум бир талабнинг мавжуд эмаслиги сайловлар атрофида олишув ва ихтилофларга кенг йўл очди. Агар хонлик даврлари қози лавозимига кўплаб номзодлар орасидан энг лойиқлари танланган, улардан шарият қонунлари ва одатлари бўйича имтиҳон олинган, номзоднинг қобиллиги фуқаролар томонидан тан олинган бўлса, янги давр сайлов тизими бу талабларни сусайтирди. Энди ҳаммаси номзоднинг мустамлака ҳокимиятига хайрихоҳлигига боғ-

лиқ эди, чунки бу ҳокимият сайлов натижаларини тасдиқдан ўтказарди.

Ҳукумат доираларининг бундай сиёсати натижазида аксар ҳолларда халқ судьялигига шариат қонунлари бу ёқда турсин, ҳатто оддий ҳуқуқни ҳам яхши билмайдиган одамлар сайланар, бунинг оқибатида мансабни суиистеъмол қилиш ва қонунни бузиш ҳоллари келиб чиқарди. Айниқса, жиноят турлари бўйича ҳам жазо чораларининг аниқ чегараси мавжуд эмаслиги судьяларга у ёки бу айбдор учун жазо чорасини танлашда кенг имконият берарди. Халқ судьяларининг қурултойлари кўпинча бу касбдагиларнинг ноҳақ қарорларини тасдиқларди ва бу билан ўз ҳукмларининг қатъийлигини таъминлаб, хато қарорлар чиқарган судьяларнинг масъулиятсизлигини хаспўшларди.

Судьяларнинг ўз мансабини суиистеъмол қилиш ҳолатлари халқнинг ҳақли норозилигига ва турли идораларга шикоят билан мурожаат қилишга сабаб бўларди. Бироқ ҳукумат доиралари ўзлари ўрнатган тартибни бекор қила олмасдилар. Шунингдек, улар ўзлари судьяликка номзодлар учун ўрнатган «хайрихоҳлик мезони»ни ҳам бошқа, ушбу лавозимга мос мезон билан алмаштиришга шошилмасдилар. Улар вақти-вақти билан халқ судьяларини ўзлари Туркистонда ўрнатган ижтимоий ва сиёсий тартибни ҳимоя қилиш учун ишончли давлат «қуроли»га айлантиришга умид қилардилар.

Россиядаги 1864 йил суд ислоҳоти белгилаб берган суд қурилиши ва суд амалиёти қурилишининг умумий тенденциялари Туркистондаги худди шу жараёнларга деярли таъсир кўрсатмади. Фақат уезд миқёсидагина суднинг маъмуриятдан чекланган тарзда ажратилиши жорий қилинди. Бироқ,

уларнинг юрисдикциясидан, К.П.Кауфман буйру-
гига кўра, ҳарбий губернаторлар, уларнинг ёр-
дамчилари, ҳарбий-округ бошқарувидаги бўлим
бошлиқлари, генерал-губернатор канцелярияси
бошлиғи ва уезд бошлиқлари чиқарилди. Бундан
ташқари, ҳарбий губернаторларга уезд судьяла-
рига танбеҳ ва ҳайфсан бериш ҳуқуқи берилди.¹

VII. Александр II томонидан 1864 йилда суд низомланининг жорий этилишидан сўнги умумсалтанат суди (XX аср бошлари)

¹ Гирс Ф. Отчет по ревизии Туркестанского края. Спб., 1888, 206-бет.

Вилоят ва ўлка миқёсида генерал-губернатор канцелярияси ва вилоят бошқарувларининг судлов бўлимларига ҳам судлов функциялари берилган эди. Улар жиноий ва фуқаролик суди ҳамда уезд судьялари қурултойлари палаталари ҳуқуқи доирасида иш олиб борарди. Канцеляриянинг судлов бўлими шикоятларни кўриб чиқиш функциясини ҳам бажарарди. Ушбу муносабат билан генерал-губернатор канцелярияси судга нисбатан, Гирсининг сузларига кўра, «адлия вазирлиги ўз тасарруфидаги судларга нисбатан эга бўлмаган»¹ ҳуқуқлардан фойдаланарди.

Бундан ташқари, Туркистонда муваққат ҳарбий-судлов комиссиялари ҳам фаолият кўрсатиб, улар жиноий ишларни кўришда «ҳарбий қарорлар тўплами»га амал қиларди. Бу комиссиялар ҳуқуқни чегаралаш, мансабдор шахсларнинг ўлдирилиши, рус аҳолиси томонидан амалга оширилган талончилик, босқинчилик ва ўта оғир жиноятлар, руслар ва туб аҳоли вакиллари ўртасидаги «ҳокимиятга қарши», «тартиб ва осойишталикка қарши қилмишлар бўйича» ишларни кўриб чиқарди. Иши ушбу судларда кўрилган шахснинг тақдири тўлалигича ҳарбий амалдорлар истагига боғлиқ эди.

Маъмурий ва судлов функцияларининг деярли барча миқёсда бевосита ҳарбий-бюрократик аппарат қўлида жамланиши суд қарорлари тўлиқ ҳолда ушбу аппаратнинг лаёқати, компетенцияси ва талабчанлиги даражасига боғлиқ бўлишига олиб келарди. Туркистон халқлари бундай чигал, юридик жиҳатдан тушунарсиз, ўзлари кўниккан анъанавий меъёр ва удумлардан йироқ судлар олдида ўзларини ҳимоясиз ҳис қиларди. Мустамлака ҳо-

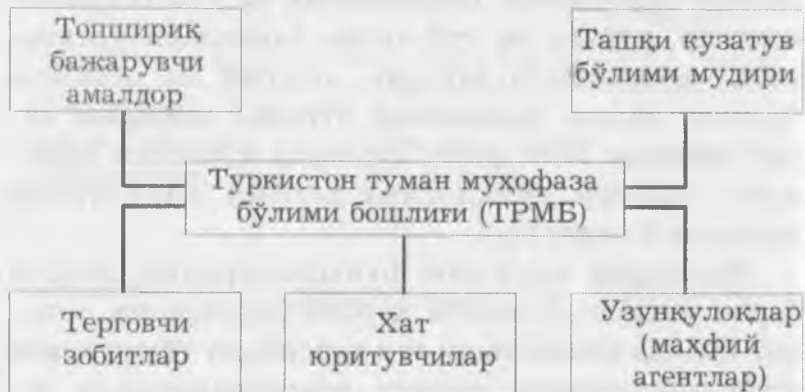
¹ Ўша жойда.

кимияти билан ҳамкорлик қилувчи халқ судьяларининг амалпарастлиги, ғаразгўйлиги ва порахўрлиги уларни дарғазаб қилиб, тузумга нисбатан нафратини оширарди.

Туркистонни бошқариш мустамлака аппаратида полиция муҳим роль ўйнар эди. У, мунтазам армия сингари, самодержавие қуроли, унинг ўлкадаги манфаатларининг таянчи ва ҳимоячиси ҳисобланарди.

б) Рус империяси ички ишлар вазирлиги полиция департаменти органи - Туркистон туман муҳофаза бўлими (махфий сиёсий полиция -охранка) - ТРМБ

1. Шахсий таркиб

2. Туркистон ўлкаси ТРМБга бўйсунувчи полиция - жандарм бошқармаси бўлими

Маҳаллий маъмуриятнинг генерал-губернатордан тортиб бўлис бошқарувчисига қадар бўлган барча амалдорлари полиция ваколатларига эга эди. Генерал-губернатор «маҳаллий шароитга кўра зарур ва фойдали деб топган ҳар қандай чораларни кўриш», «сиёсий жиҳатдан зарарли» ҳисобланган шахсларни беш йилгача муддатга бадарға қилиш ва ҳокимият вакилларига қаршилик кўрсатган тақдирда уларни ҳарбий судга бериш» ҳуқуқига эга эди.

Вилоят ҳарбий губернаторлари туб аҳолини «ўз ихтиёрига кўра» ҳибсга олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлганларида, бу уларнинг полициячилик хатти-ҳаракатларига кенг йўл очди.

Уезд бошлиқларига метрополия исправниги ваколоти, шу жумладан полицмейстерлик функциялари ҳам берилди. Қўқон, Самарқанд, Янги Марғилон сингари йирик шаҳарларда ҳатто полицмейстерлар ҳам уезд бошлиқлари каби жазога

тортиш ҳуқуқларини олдилар. Кичкина қилмиши ва гапга кирмаганлиги учун ҳам туб аҳоли вакиллари жарима ёки бир ойлик ҳибсга тортиларди. Уезд бошлиқлари маҳаллий аҳоли устидан полиция назоратини кучайтириш учун ҳарбийлардан ёрдам сўрарди.

Уезд полициясига «жамоат ўз-ўзини бошқарувидан сайланган» шахслар тайинланиб, улар фақат полиция талабларини сўзсиз бажарибгина қолмай, ўзлари ҳам тартибни қўриқлаш бўйича мустақил равишда бирламчи чоралар кўришлари лозим эди.

У ёки бу хил жазони белгилашда мустамлака маъмурияти амалдорлари жуда кўп ҳолларда ҳуқуқ доирасидан четга чиқардилар. Жазога тортиш имконияти жуда кенг талқин қилинарди: «гапга кирмаганлиги учун», «қўполлик қилгани учун», «ҳурматсизлик қилгани учун», «буйруқни бажармагани учун» ва ҳ.к.

Полиция амалдорлари ва полиция ваколатларига эга маъмурлар ўз ихтиёрларига кўра, ўз фойда ва манфаатларидан келиб чиқиб ҳар қандай жазолашни уюштира олардилар. Россия самодержавиесининг жиноий қонунчилигига кўра, улар дастлабки терговни амалга оширардилар. Назарияга мувофиқ, судланувчининг ўз иқрори расмий далил ҳисобланиб, қолган барча далиллар кўмакчи хусусиятга эга эди. Полиция амалдорлари уларнинг иқрорини «суғуриб олиш учун» ҳеч нарсадан тап тортмасди. Дастлабки тергов жараёнидаги қийноқ ва калтаклашларга чидаёлмай, ҳатто айбсизлар ҳам қўйилган айбларга иқрор бўлардилар.

Маъмурият ва полиция органлари турмани мунтазам назоратда тутишарди. Ўлканинг барча йирик шаҳарлари ва ҳатто қишлоқларида ҳам

ҳарбий ва ҳарбий бўлмаган маҳкамалар тасаруфида турмалар қурилган эди. Туркистон ўлкасида турма қуриш ва уларнинг ишлаб туриши учун ҳар йили чор ғазнасидан 70-80 минг рубль миқдорида маблағ ажратиларди.¹

Сирдарё вилоятида бир нечта турмалар бўлиб, Тошкентда - ўлка миқёсида, Петро-Александровск, Авлиёота ва Казалинскда - уезд миқёсидаги турма барпо этилганди. Тошкент турмаси энг йирик турмалардан ҳисобланиб, у 1872 йили қуриб тугалланди. Тошкент турмасида одатда судни кутаётган судланувчилар, қамоқ ёки сургунга ва Сибирга кўчиришга ҳукм қилинганлар, судьялар ҳукмига кўра терговга тортилганлар, қарзини тўлай олмаганлар ва бошқа маҳбуслар сақланарди. Бундан ташқари, Россиянинг Европа қисми ва Сибирдаги турмаларига Туркистондан бадарға қилинганларнинг асосий оқими мазкур турмадан жўнатиладди.²

Тошкент турмаси фақат Сирдарё вилоятидан эмас, балки бошқа вилоятлардан бадарға қилинган маҳбусларни ҳам тўплаш маркази бўлиб хизмат қиларди. Бу ерда бадарға қилинган маҳбуслардан гуруҳлар тузилиб, Чимкент ва Авлиёота орқали, саҳро бўйлаб пиёда Сибирга жўнатиладди. Ёғинсочин пайтлари «этап»лар маҳаллий аҳолининг ўтовлари, карвонсаройлар ёки бўш кулбаларда тунардди. 1885 йилда этаплар тунаши учун махсус жойлар қурилиши бошланиб, иккитаси Қўрама уезди, иккитаси Чимкент уезди ва биттаси Авлиёота уездида барпо этилди.³

¹ Гирс Ф. Отчет..., 197-бет.

² ЎзР МДА. И-270 жамғарма. Сырдарьинский областной попечительный комитет о тюрьмах. 1-руйхат, 450-иш, 21-23-варақлар; И-1 жамғарма, 5-руйхат, 347-иш, 7-варақ.

³ ЎзР МДА. И-270 жамғарма, 1-руйхат, 609-иш, 33-36-варақлар.

Самарқанд вилоятида 5 та турма мавжуд бўлиб, Самарқандда вилоят турмаси, 3 та турма эса уезд марказлари - Жиззах, Хўжанд, Каттақўрғон шаҳарларида жойлашган эди. Ўрта Осиё темир йўли қуриб битказилиши билан Самарқанд турмаси Марказий жўнатиш турмаси мақомини олди. Агар аввал бадарға қилинганлар Тошкент орқали Оренбург ва ундан нарига жўнатилган бўлса, энди уларни Каспийорти темир йўли орқали Красноводскка элтардилар.¹

Фарғона вилоятида 4 та турма бўлиб, Янги Марғилонда, вилоят турмаси, Қўқон, Наманган ва Ўшда уезд миқёсидаги турмалар мавжуд эди.

Турмалардан ташқари Туркистон ўлкасида ҳибс уйлари, ҳарбий гауптвахта ва бошқа хил ҳибсхоналарнинг кенг тармоғи ташкил қилинган эди.

Чунончи, Сирдарё вилоятида ҳибсхоналар Тошкент полицмейстери бошқаруви, Тошкент уезди бошлиғи, Тошкент уездининг I ва II участкалари приставлари, Туркистон ва Мерке участка приставлари, Чимкент, Авлиёота участка ва уезд приставлари ҳузурида ҳамда Жўлек, Казалинск ва Перовскда мавжуд эди. Одатда, ҳибсхоналарда ҳеч қандай шарт-шароитлар йўқ, улар каравот ҳам, сўри ҳам қўйилмаган ярим хароба, сомонли лойдан қурилган кулбалардан иборат бўлиб, маҳбуслар кўпинча ерда ухлашарди.²

Фарғона вилоятидаги ҳибс уйлари, айниқса, ёмон аҳволда эди. Чунончи, Андижон ҳибс уйи ерда қазилган котлован кўринишида бўлиб, устида икки қават том ёпилган, ички деворлари гиштдан урилиб, устидан тахта қопланган, шифтига ёғоч

¹ Ўша жойда. И-80 жамғарма. Ташкентская тюрьма, 1-руйхат, 30-иш, 2-варақ.

² ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 9-руйхат, 68-иш, 2-варақ.

қоқилиб, полига гишт ётқизилган эди.¹ Ёзда томи қуёшда қизиб, вентиляция бўлмагани сабабли унда ўтириш маҳбуслар учун чинакам қийноққа айланарди. Кузда ва қишда бу ер жуда нам ва совуқ бўларди. Бошқа вилоятлардагилари ҳам мазкур ҳибс уйидан фарқ қилмасди.

Турмалар чоризмнинг «мавжуд тузумни йиқитиш» йўналишидаги турли ижтимоий-сиёсий ҳаракатларга қарши асосий кураш воситаларидан бири бўлгани ва уларда сиёсий маҳбуслар сони тинимсиз ортиб боргани сабабли, маҳбусларни сақлаш шароитларини оғирлаштиришга муҳим эътибор бериларди.

Турмада сақлаш режимининг асослари: энг аввало, ҳибсда сақлаш тўғрисидаги низом, бадарға қилинганлар тўғрисидаги низом ва умумий турма йўриқномасидан иборат эди. Бундан ташқари, қатор йиллар давомида Туркистон турмаларидаги сиёсий маҳбусларнинг аҳволини белгиловчи бир қанча янги қоидалар ҳам эълон қилинди.

1880 йил 13 июлда чиқарилган дастлабки циркулярлардан бири (240-сон) «Сургун қилишга мўлжалланганларни сақлаш тўғрисидаги муваққат қоидалар» деб аталиб, уларда асосан сиёсий маҳбусларни сақлаш ва жўнатиш қоидалари белгиланган эди.

1886 йил 29 февралда «Губерния, уезд қамоқхоналари ва жўнатиш турмаларида сиёсий маҳбусларни сақлаш қоидалари»² эълон қилинди. Ушбу қоидаларга кўра сиёсий маҳбуслар бошқа маҳбуслардан ажратиб сақланарди; жандармерия ходимлари сиёсий маҳбусларнинг бўлинмаларига

¹ Ўша жойда, И-19 жамғарма, 1-руйхат, 715-иш, 14-17-варақлар.

² Сборник циркуляров, изданный по Главному тюремному управлению в 1879-1910 гг. СПб., 1911, 22-бет.

истаган вақтида, кечаси-ю кундузи кириш ҳуқуқига эга эди. «Давлат жиноятлари»да айбланганлар бир кишилиқ бўлмаларда сақланиши лозим эди.

1886 йил январда эълон қилинган махсус қонунга биноан, турма маъмурияти ва ҳатто хусусий пудратчилар ҳам маҳбуслар меҳнатидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Ушбу қонунга кўра, иш вақти ёзда 11 соат, қишда эса 10 соатдан ошмаслиги лозим эди. Шу билан ишловчига «махсус сабоқ» бериларди.¹

Россиянинг аксар ички губернияларидан фарқли ўлароқ, Туркистонда турма ва ҳибс уйлари қўшин томонидан қўриқланарди. Бу ҳолат биринчи жаҳон уруши бошлангунга қадар сақланиб қолди.⁹

Турма маъмуриятининг фаолияти ҳокимият органлари томонидан кам назорат қилинарди. Тергов остидагилар ва маҳбуслар устидан тазйиқ ўтказиш режими оддий-одатий ҳол ҳисобланарди. Чор турма назоратчиларининг талаблари ёки буйруқларини тушунмайдиган туб аҳоли вакилларининг аҳволи, айниқса, аянчли эди. Турмадаги оғир режим туфайли сил, безгак ва бошқа шу каби кўплаб касаллик келиб чиқарди.

Учта маҳаллий вилоятда турмаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи хайрия комитетларининг тузилиши билан ҳам аҳвол ўзгармади.³ Уларнинг таркибига яна ўша амалдорлар, руҳонийларнинг вакиллари, ҳарбийлар кирган бўлиб,

¹ ЎзР МДА. И-19 жамғарма. Ферганское областное правление, 1-руйхат, 12002-иш, 12, 16, 18-варақлар; И-270 жамғарма, 1-руйхат, 259-иш, 15-27-варақлар.

² Сирдарё комитети 1879 й., Фарғона комитети 1882 й., Самарқанд хайрия комитети 1888 й. ташкил қилинди.

³ Ўша жойда.

улар ҳибс жойларининг хўжалик ва молия фаолиятини «кузатар», маҳбуслар манфаатини ҳимоя қилишга эса кам эътибор берар, уларнинг муаммолари билан қизиқмас, чоризмнинг Туркистондаги жазолаш сиёсатининг асосий ижрочиси ҳисобланган Турмалар бош бошқармасининг кўрсатмаларига қатъий риоя қилардилар.

Кейинчалик, мустамлака тузумга нисбатан қаршилик кучайиши билан, турма қурилишини кенгайтириш эҳтиёжи туғилиб, «ўз каторга турмаси»га ҳам эга бўлиш масаласи муҳокама қилинди¹, турма қоидаларини оғирлаштириш юзасидан жуда кескин чоралар кўрилди, ҳар қандай қоида ва қонунларни четлаб ўтиб ҳаракат қилиш имконини берувчи ҳокимиятнинг юқорида санаб ўтилган «фавқулодда» механизмлари кенгайтирилди ва кучайтирилди.

* * *

Шундай қилиб, Туркистонда мустамлака ҳокимият тизимининг қарор топиши чоризмнинг XIX аср 60-йиллари - 80-йиллар ўрталаридаги босқинчилик юришлари жараёнида амалга оширилди. Бошқарувнинг ўзак принциплари чор Россиясининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларига асосланди ҳамда бу вақтгача империянинг бошқа миллий минтақаларида тўпланган мустамлакачилик тажрибасига таянилди. Ушбу тамойил ва тажрибаларга мувофиқ чоризмнинг асосий вазифалари белгилаб берилди; Туркистон халқларининг оккупацион тузумга қаршилигининг барча шакллари ҳарбий йўл билан бостириш; хонлар, беклар, маҳаллий зодагонлар бошчилигидаги ав-

¹ ЦГИАЛ, 1343-жамғарма, 1-руйхат, 157-иш, 12, 33-варақлар.

валги ҳокимият механизмларини қўпориб ташлаш, Россия давлатчилиги асосларини ўрнатиш, мамлакатнинг энг бой моддий ва инсоний манбаларини эксплуатация қилишнинг арзон ва самарали тизимини яратиш асосий мақсад қилиб қўйилди.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш ишлари ҳарбийлаштирилган бюрократия зиммасига юклантилиб, у ўз қўлида ҳарбий, фуқаровий ва судлов ҳокимиятини бирлаштирди ва шу тариқа Туркистонни бошқаришнинг барча асосий тармоқларини эгаллади. Фақат бўлис ва қишлоқлардагина ҳокимиятни ташкиллаштириш гўёки маҳаллий жамият измига берилди. Маҳаллий маъмурий ва судлов органларини шакллантиришнинг «сайланма тизими» эълон қилинди, улар бошқарувни мустақил равишда, бироқ чор амалдорлари назорати остида амалга оширишлари лозим эди. Амалда ушбу тактика чоризмнинг соф прагматик мақсади - анъанавий маҳаллий ижтимоий-сиёсий институтлар орқали ҳаракат қилган ҳолда ўз мақсадларига эришишга хизмат қиларди. Муваққат низомлар, подшо фармонлари ва фармойишлари асосида ҳаракат қилган чор амалдорлари бутун Туркистон жамияти устидан мутлақ ҳукмронлик ўрнатдилар, уларнинг ҳукмронлиги деярли назорат қилинмасди. Фақат маҳаллий аҳолининг чор тузумига хайрихоҳ бўлган озчилик жамоатига нисбатангина, унинг янги қўлга киритилган колонияда хўжаликлар тиклаш ва иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш ишидаги потенциал ролини яхши англаган ва жойларда мустамлака сиёсатини жорий қилиш учун ўз «кадрлар базаси»ни яратишга умид қилган ҳолда, мустамлака ҳокимияти ҳомийлик муносабатида бўлди.

Чоризм учун муҳим саналган икки вазифа -

Туркистонни Россия сиёсий тизимига ўтказиш ва унинг иқтисодини метрополия манфаатлари асосида қайта қуриш зарурати Россия вазирлик ва маҳкамаларига бевосита қарам бўлган, бироқ бир вақтнинг ўзида диктаторлик ваколатларига эга генерал-губернатор К.П.Кауфманга ҳам бўйсунувчи давлат муассасаларининг тузилишига олиб келди. Бу ҳолат давлат муассасалари раҳбарларининг мустақиллигини чеклаб қўярди, бироқ 60-80-йиллар ўрталаридаги ҳарбий вазият ҳамда ўлкадаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни тартибга солиш зарурати унинг барча бошқарув органларини икки томонлама бўйсунган ва иерархия қонунларига қатъий риоя қилган ҳолда фаол ҳамкорлик қилишга мажбур этди.

Чоризмнинг мустамлакачилик режаларини ҳаётга татбиқ этиш учун етарли даражада ишончли ва кенг ижтимоий базанинг мавжуд эмаслиги ҳокимият механизмининг репрессив-қўриқлов мурватларининг яратилиши ва мустаҳкамланишига ҳамда бўлис амалдорларидан то ўлка амалдорларига қадар бўлган барча даражадаги чиновникларга деярли чекланмаган маъмурий-полиция ваколатларининг берилишига олиб келди. Амалдорлар армияга таянган ҳолда, Туркистоннинг Россия империяси таркибидаги мустамлака мавқеининг қонуний жиҳатдан расмийлаштирилишини тайёрладилар.

Янги бошқарув тизимининг Туркистон заминига жорий этилиши қийин ва оғриқли кечди. У маҳаллий жамият тараққиётининг ички тенденцияларини жиддий ўзгартира олмади. Инсонга зулм қилишга, қадр-қимматини топташга асосланган тузумга қаршилик кўрсатувчи кучлар кучли мустамлака тазйиқи остида ҳам етилиб келмоқда эди.

ТУРКИСТОНДА МУСТАМЛАКА ТУЗУМИНИНГ ҚАРОР ТОПИШИ ВА УНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

1. Мустамлака бошқарув тизимининг такомиллаштирилиши.

Чоризмнинг кўчириш сиёсати

XIX асрнинг 60-80-йиллари ўрталарида юзага келган Туркистонни мустамлака сифатида эксплуатация қилишнинг шакл ва усуллари тўғрисидаги қарама-қарши тасаввурлар ўлка маъмуриятининг сиёсатига, энг аввало, у тайёрлаган Туркистонни бошқариш тўғрисидаги янги қонун лойиҳасига таъсир қилди. Россия бюрократик аппаратининг таркибий қисми ҳисобланган К.П.Кауфман бошчилигидаги «ҳарбий-ҳалқ» бошқаруви бу лойиҳадаги олий феодал-монархик табақаларнинг манфаатларини жон-дилдан қўллаб-қувватлар эди.

Бошқа томондан, кундалик амалиёт мустамлака ҳокимиятини эксплуатация қилишнинг ноиқтисодий усуллари Туркистоннинг чор ғазнасига даромад бериши даражасининг жадал ўсишига олиб келмаслигига ишонтирди. Шу боис, улар ўз лойиҳаларида ислохотларни секин-аста ва эҳтиёткорлик билан амалга ошириш йўлидан боришни таклиф қилдилар. Бу ислохотлар ер-сув муносабатларини, аҳолига солиқ солиш тизимини қайта кўриш, саноат ва темир йўл қурилишига давлат маблағини жалб қилиш ва шу қабиларни назарда тутарди. Умуман олганда, маҳаллий маъмурлар

дастури чор ҳукуматининг XIX аср охиридаги Россиянинг марказий минтақаларини жадал суръатларда саноатлаштириш ва ихтисослаштиришга қаратилган умумий йўлидан четга чиқмасди.

Бироқ, ижтимоий-иқтисодий ўзига хосликлар ва ҳарбий-сиёсий вазиятдан келиб чиқиб тайёрланган бу дастур катта сарф-харажатларни талаб қиларди. Россиянинг иқтисодий аҳволи ва молиявий имкониятлари мустамлака маъмуриятининг бюджетини қатъий чегарага солдики, бунинг натижасида, олиб борилаётган сиёсат дарҳол ёки тез орада самара бериши мумкин эмасди. Шу боис Россиянинг олий бюрократик ҳокимияти К.П.Кауфман йўлига ишончсизлик билдирди ва унинг 1871 ҳамда 1873 йилларда тақдим этган Туркистонни бошқариш тўғрисидаги низом лойиҳаларини рад қилди.

Лойиҳанинг етарли даражада пухта ўйланмаганлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар бунга баҳона бўлди. Вазирлар Кауфманни бюрократик радикализмда, яъни муҳим давлат вазифаларини бажаришга волонтаристик муносабатда бўлишда айбладилар.

Россия вазирликлари томонидан Туркистонни бошқариш масалалари юзасидан жуда кўп таъна-ли гаплар айтилди. Чунончи, Адлия вазирлиги «туб аҳолининг барча ҳуқуқларини рус фуқаролариники сингари батафсил санаб ўтириш»ни ортиқча деб ҳисоблади ва туб аҳолига «қонунларда белгиланган қишлоқ ва шаҳар обивателлари ҳуқуқлари»ни бериш билан чегараланишни тавсия қилди.¹ «Ўз турмуш шароитига кўра, империянинг паст табақасига яқинроқ бўлган қишлоқ аҳолиси» ҳуқуқларига келганда уларни кенгайтиришдан

¹ ЎзР МДА, И-1 жамғарма, 25-руйхат, 15-иш, 40-варақ.

тийилиш тавсия қилиниб, улар «рус фуқароларига ўхшаш бирон-бир махсус ҳуқуқларга эга бўлмаслиги лозимлиги» уқтирилди.¹

Шу билан бирга, дастурда туб аҳолининг ички турмушига тегишли бўлимларни (85-модда) қучайтириш ва «эътиқод эркинлиги», «шахсий, уй ва жамоат ҳаёти ўзгармай қолдирилиши»нинг ижобий аҳамиятини ажратиб кўрсатиш, уларни мавжуд урф-одатларга мувофиқ меросий, мулкый ва шартномавий ҳуқуқларини батафсил баён этиш йўли билан кенгайтириш таклиф қилинди.²

Ички ишлар вазирлиги ўз навбатида Туркистон шаҳарларининг барча фуқароларига «шаҳар обивателлари ҳуқуқи»ни бериш ниятини танқид қилди ва бундай ҳуқуқни фақат Шарқнинг тарихий юзага келган йирик савдо марказлари бўлган Тошкент, Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган ва Самарқанд шаҳарларининг фуқароларигина олишлари мумкинлигини уқтирди. «Ўезд маҳкамалари, мансабдор шахслар ва қўшиннинг катта қисми жамланган» Хўжанд, Чимкент, Авлиёота, Каттақўрғон ва Туркистон шаҳарларининг фуқароларига ҳам шундай ҳуқуқларни бериш мумкинлиги кўрсатилди. Шунингдек, «руслар кўчириб келтирилган» ва «руслар савдо қиладиган» аҳоли пунктлари фуқароларига ҳам шундай ҳуқуқлар берилиши мумкинлиги айtilди.³

Туркистон ўлкасида ер-сув иншоотлари қурилиши масалалари Адлия вазирлиги томонидан, айниқса, қаттиқ танқид қилинди. 1873 йил лойиҳасига мувофиқ амлок ерларини уларда амалда ишлаган деҳқонларга бериш ва ушбу тартибни кейин-

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда, 41-варақ.

³ Ўша жойда, 42-варақ.

чалик вақф ва мулк ер эғалигига ҳам жорий қилиш режалаштирилган эди. Адлия вазирлиги «бундай қурилишнинг асосий негизлари Россияда амалга оширилган ва амалга оширилаётган бутун ер-сув ислохотининг умумий характериға тўғридан-тўғри хилоф» эканлигини; лойиҳанинг 204-моддаси¹ ер эғасига ўз ерида етиштирилган ҳамма нарсаға ва унинг чегарасида жойлашган сувға эғалик қилиш ҳуқуқини берувчи мулк ҳуқуқи тўғрисидаги асосий қонунлардан бири (1, 4 Қонунлар Маҷмуаси, Х т., 404-модда)ға хилофлигини; лойиҳада кўрсатилган «давлатнинг суғориш каналлари, сойлар ва дарёлардаги сувдан фойдаланишни мавжуд урф-одатларға кўра амалға ошириш шарти билан эғалик қилиш ҳуқуқи мутлақо сохта»² эканлигини қайд этади. Вазирлик аҳолиға сувдан «генерал-губернатор томонидан тасдиқланган қоидаларға кўра эмас, мавжуд урф-одатларға кўра фойдаланиш ҳуқуқи»ни беришни таклиф қилади ва «акс ҳолда бу ҳуқуқ ҳеч қандай амалий аҳамиятға эға бўлмаслиги»ни уқтириб ўтади³. «Ҳозирги пайтда мулк ҳуқуқида бўлган» ерларни режада кўрсатилгани каби «фойдаланиш ҳуқуқи билан берилган давлат ерлари»ға айлантириш, Ички ишлар вазирлигининг фикрича, ё лойиҳанинг ушбу бўлими Россиянинг ўзидаги ер-сув қурилиши асосларига мувофиқ ҳолатға келтирилиши, ёки умуман «империя туб

¹ 204-модда: «Ўлка ариқлари, каналлари, сойлари, дарёлари ва кўлларидаги сув... давлат мулки ҳисобланади, бироқ... ўлка аҳолиси ундан мавжуд урф-одатларға кўра фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолади, сувдан фойдаланиш тартиби, ариқлар ва бошқа иншоотларнинг қурилиши эса генерал-губернатор тасдиқлаган қоидалар билан белгиланади».

² Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане. Т., 1969, 45-бет.

³ Ўша жойда, 46-бет.

қонунларининг ўзгартирилиши»га олиб келарди.¹

Хукмрон доираларнинг жиддий танқид ва огоҳлантиришларига қарамай, Кауфман, ўзига берилган «ўлка устидан бошқарувни маҳаллий шароитга мувофиқ ўзгартириш» ҳуқуқидан фойдаланиб, ер-сув масаласи бўйича қатор тadbирларни амалга оширди. Жумладан, унинг фармойишларига мувофиқ мулк ерлари ғазна ҳисобига қисман тортиб олинди ва мулкдорларнинг имтиёзлари бекор қилинди; уларнинг ерлари амлок ерлари қатори солиққа тортилди; ер-сув билан боғлиқ низолар туғилган тақдирда низо чиққан пайтдаги «ерга эгалик ҳолати»ни ҳисобга олиш зарурлиги кўрсатилди ҳамда мураккаб ишларни халқ судларида ҳал қилишда ушбу омил ҳал қилувчи роль ўйнаши уқтирилди² ва ҳ.к.

Вақф ер эгалиги тизими илдизига болта урилди, уларнинг энг йириклари ва нуфузлилари тугатилди, ўрта ва майдаларининг ҳуқуқлари қатъий чекланди. Мустамлака маъмуриятининг бундай радикал хатти-ҳаракатларига туртки берган сиёсий сабаблар аниқ кўриниб турарди. Булар: аҳоли зодагон қатламининг моддий негизи, уларнинг жамиятдаги аввалги ижтимоий-сиёсий ролига путур етказиш ва, Кауфман далолат беришича, «туб аҳолининг энг хавфли қисмини вақф ва мулк ерларини ўз қўлида жамлаган рус маъмуриятига бевосита қарам қилиб қўйиш»дан³ иборат эди.

Мулк ва вақф эгаларининг ерга эгалик қилиш ҳуқуқлари тафтишдан ўтказилди, аксар ҳужжатлар «ноқонуний» деб топилди, ерлар давлат ҳисо-

¹ Ўша жойда, 47-бет.

² Отчет Гирса..., 4-бет.

³ Проект отчета К.П.Кауфмана за 1867-1881 гг. Спб., 1885, 244-бет.

бига ўтказилди, мачит, мадраса, мактабларнинг бинолари омбор, турма, касалхоналар ихтиёрига берилди.

Лойиҳаларнинг марказ томонидан расмий танқиди «дўстона» руҳда бўлиб, фақат «олий» доираларнинг Туркистон «қурилиши»га нисбатан турли нуқтаи назарини ифодаларди. Амалда эса ҳамма Кауфман подшодан олган «чегарасиз ваколатлар» унга кўнглига келган ишини қилиш имконини беришини яхши биларди. У худди шундай иш тутади ва бу ҳақда ўз ҳисоботида маълум қилади: «Зарафшон округи ва Амударё бўлимидаги вақф ер эгаллиги шу маънода тартибга солиндик... умумий солиқ тўлаш ҳолатига бўйсундирилди, аввалги эгаларига мутлақо алоқаси йўқ ва уларга ғазнадан пул берилади».¹ Фарғона вилоятида ҳам аҳвол шундай эди. 1880 йилда махсус «Жамоат, солиққа тортиш ва ер-сув қурилиши тўғрисидаги мажмуа» эълон қилинди, у чегаралаш ишларини амалга ошириш, вақф ерлари ҳисоби бўйича махсус ведомостлар тузиш, уларнинг ҳажмларини белгилаш, эгаларининг мачит, мадраса, мактабларга харажатларини тайинлаш, мусодара қилинган ерларни ижара савдосига қўйиш имконини берарди.

Кауфманнинг бундай «ўзбошимчаликлари» тафтишчи Гирснинг ҳисоботида Кауфман «амал қилиши лозим бўлган асослардан жиддий чекинди» ва «Ўрта Осиё ўлкасини бошқариш учун 1867 йилда кўрсатилган энг асосий бошланмаларни кўп жиҳатдан ўзгартирди»,² деб қайд этишига сабаб бўлди.

Туркистонни бошқариш масалалари юзасидан раҳбарлар ўртасидаги бу ёзишмалар хийла узоқ давом этди. Маҳаллий маъмурият ўлкада зудлик

¹ Ўша жойда, 257-бет.

² Отчет... Гирса, 4-бет.

билан иқтисодий ислоҳотлар ўтказилишини талаб қилди, уларни кейинга суриш «давлат газнасига жиддий зарар етказибгина қолмай», Россиянинг Туркистондаги сиёсий мавқеига ҳам путур етказилишини уқтирди. Кауфман ўз оппонентларига жавобан, жумладан, шундай деб ёзади: «Агар биз ўлкани бундан кейин ҳам шундай бошқарадиган бўлсак, унинг аҳолиси бизни ўз ҳукмдори деб ҳисобламай қўяди, балки ҳақли равишда ихтиёрига ҳар эҳтимолга қарши катта ҳарбий куч бериб қўйилган полиция агентлари деб ҳисоблай бошлайди. Биз уларни тартибнинг ташқи шакллариغا риоя қилишга ўргатиб қўямиз, аммо унинг ҳаётига жиддий таъсир кўрсата олмаймиз. Бундай ҳаракатлар хийла аянчли оқибатларга олиб келиши мумкин».²

80-йиллар ўрталарига келиб маъмурий ўзбошимчаликка асосланган «ҳарбий-халқ» бошқаруви тизими Россия савдо-саноат доиралари ва маҳаллий тадбиркорларнинг манфаатлари билан боғлиқ янгича муносабатларнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётгани очиқ-ойдин кўзга ташланиб қолди. Бу ҳукмрон доираларнинг мустамлака маъмурияти йўлига нисбатан билдирган, ҳатто бир қадар таҳдидли танқидий фикрлари чиндан ҳам «дўстона» бўлганлигидан далолат берарди. Мазкур доиралар Кауфманга танқидга учраган лойиҳаларни энг катта ва аҳоли зич жойлашган, 1873 йил лойиҳасига мувофиқ бошқарилган Фарғона вилоятида «синовдан ўтказиш»га монелик қилмади.

Чор маъмурий тизимининг иккала — марказий ва минтақавий — тармоғи ҳам ўзини худди Туркистон халқларининг манфаатлари ва эҳтиёжлари ҳақида қайғураётгандек қилиб кўрсатар, амалда

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 27-руйхат, 841-иш, 12-варақ.

Жазо қўшини кўмондони
М.Д.Скобелев

эса чоризм учун ғоят муҳим бўлган битта вазифа - ўлкани мустамлакага айлантиришни тезлатиш ва мустамлака тузумини мустаҳкамлаш вазифасини бажарарди.

80-йилларнинг бошларидаёқ Россия ҳукмрон доиралари мустамлака тузумини қонуний расмийлаштиришни тезлатишга қарор қилди. 1881 йил 13 июлда «Низом»нинг якуний вариантыни Петербургга тақдим этиш ва унда «ўлкани бошқариш бўйича давлат харажатларининг имкон қадар камайтирилишини назарда тутиш»¹ тўғрисидаги олий фармойиш эълон қилинди. Лойиҳа муҳокамаси М.Д.Скобелев раислигидаги комиссияга топширилди. Бироқ бу комиссия кўп ўтмай тарқатиб юборилди. Гап шундаки, вафот этган К.П.Кауфман ўрнига тайинланган унинг эски ва мурасасиз оппоненти М.Г.Черняев Туркистонда «ўлкани бошқариш қурилишида амалга ошириш зарур бўлган ўзгаришларни яхшироқ аниқлаш учун»² пухта тафтиш ўтказилишини талаб қилди.

Бундай тафтиш натижасида Ф.К.Гирс томонидан ҳисобот ва «Туркистон ўлкаси устидан бошқарувни ташкил қилишнинг бош вазифалари тўғрисида» изоҳнома тузилди. Ушбу ҳужжатлар 1884 йили чор ҳукумати фармони билан тузилган Давлат Кенгаши аъзоси граф Н.П.Игнатъев раислигидаги навбатдаги махсус комиссияга кўриб чиқиш учун топширилди.

Комиссия таркибига ўзининг асосий вазифасини «Туркистонда ўтиш даврида мавжуд бўлган номақбул бошқариш усулига барҳам бериш» ва «ҳокимиятга ҳаракат қилиш учун қонуний асослар

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 25-руйхат, 26-иш, 5-варақ

² Ўша жойда, 26-варақ

тақдим этиш, бунда унинг ихтиёрида фавқулодда ҳолатлар учун етарли куч ва ваколатларни қолдириш»дан¹ иборат деб билган таниқли чор амалдорлари ва турли маҳкамаларнинг вакиллари киритилди.

Игнатъев раислигидаги махсус комиссия ўша пайтгача тўпланган барча лойиҳалар, хатлар ва ҳисоботлар асосида «Низом»нинг бешинчи лойиҳасини тайёрлади. У тўртта асосий бўлимдан иборат эди: ўлканинг маъмурий тузилиши, судлов тузилиши, ер-сув тузилиши, солиқ ва йиғимлар. Бу «Низом» қуйидагиларни назарда тутарди: генерал-губернаторликнинг ҳудудий бирликлари номларини ўзгартириш ва уларни унификация қилиш, генерал-губернаторнинг ваколатларини чегаралаб қўйиш, зеро, Кауфманга берилган чексиз ваколатлар «ўлка тузилишининг дастлабки даврларида зарур эди»; ўлка, вилоят ва уезд ҳокимиятини унинг суд ва давлат муассасалари ишига аралашувини чегаралаш томонига бир қадар ўзгартириш; Россиянинг 1864 йил суд низомларига мувофиқ янги суд амалиётини жорий қилиш. Шунингдек, унда ер-сув қурилиши борасидаги дастур ҳам баён этилган бўлиб, у ер-сувга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва бошқариш ҳуқуқига бағишланган эди. Бу эса ўз навбатида ерга хусусий мулкчиликни ривожлантириш ва уни товар-пул операциялари объектига айлантириш имкониятига йўл очарди. Ушбу ҳол кундан-кунга кучайиб бораётган Россия ва миллий буржуазия манфаатлари талабига жавоб берарди. Кейинчалик Игнатъев раислигидаги комиссия лойиҳалаштирган ер-сув тўғрисидаги қоидалар элементлари 1886 йил қонунида ўз ифодасини топди. Россия зироатчилик ва ер-сув тузи-

¹ Ўша жойда, 5-варақ.

лиши бош бошқарувчиси А.В.Кривошеин шундай деб тан олади: «Туркистон низомида фақат мулк деган сўз йўқ. Ўлкада мавжуд зироатчилик шакллари етарли даражада аниқланмаганлиги ва зироатчилик билан боғлиқ маҳаллий сув ҳуқуқлари тўлиқ мавҳумлиги сабабли (қонунда шундай деб кўрсатилган), Давлат Кенгаши 1886 йилда бу сўзни айтишга чўчиди. Бироқ мулкка эгаликнинг барча элементлари: фойдаланиш, эгалик қилиш ва бошқаришдан то ерларни крепостнойлик тартибда бериш ҳуқуқига қадар қонунда кўрсатилган».¹

Н.П.Игнатъев комиссияси Туркистонда жамоат бошқарувини ташкил қилиш юзасидан ҳам ўз фикрини айтди. Унга мувофиқ ўтроқ ва кўчманчи аҳоли яшайдиган районларда қишлоқ ва бўлис бошқарувларини бир хилда жорий қилиш, маъмурий қурилишнинг бу миқёсида сайлов тизимини сақлаб қолиш таклиф қилинди; уезд ва шаҳар полиция органларининг ваколатлари батафсил таърифланиб, участка бошлиқлари, приставлар ва уларнинг ёрдамчилари хизматини жорий қилиш орқали уларни жиддий кучайтириш кўзда тутилди; барча миқёсдаги ҳокимият маъмурий органларининг штат таркиби, улар маошининг смета харажатлари батафсил баён этилди, ғазнадан олинувчи ушбу харажатларни қисқартириш бўйича таклифлар киритилиб, харажатларнинг бир қисмини шаҳар маъмуриятлари маблағларига ўтказиш тавсия қилинди.

Игнатъев комиссияси томонидан ишлаб чиқилган лойиҳа подшо томонидан 1886 йил 12 июнда расман тасдиқланди ва қонуний акт тусини олиб, оз-моз

¹⁷ Кривошеин А.В. Записки главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. Спб., 1912, 57-58-бетлар.

ўзгартиришлар билан 1917 йилгача амалда бўлди.

1886 йилги «Низом»га мувофиқ Туркистон ўлкасининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши ўзгартирилди. Бунда мавжуд бирликларни унификациялаш принципига изчил риоя қилина бошланди. Чунончи, Зарафшон округи Самарқанд вилоятига айлантирилди. Унинг таркибига Сирдарё вилоятининг Ҳўжанд уезди ўтказилди ва кейинчалик Самарқанд вилояти Жиззах, Каттақўрғон, Самарқанд ва Ҳўжанд уездларидан ташкил топди.

Фарғона вилояти ҳудудининг ички тузилиши ўзгаришсиз қолдирилди. Сирдарё вилоятида муқаддам тузилган уездлар қаторига Амударё бўлими қўшиб олинди. Бир пайтнинг ўзида Қурама уезди Тошкент уезди деб ўзгартирилди.

Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятлари «туб» вилоятлар деб аталди.

Муқаддам Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига кирган Еттисув вилояти 1882 йили бу таркибдан чиқарилиб, Чўл генерал-губернаторлиги таркибига киритилган эди. 1899 йили Еттисув яна Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қайтарилди.

Худди шу йили ўлка таркибига бешинчи — Каспийорти вилояти қўшилди. У 1881 йили ташкил қилинган бўлиб, 1899 йилгача Кавказ ноиблиги таркибида бўлди. Каспийорти вилояти таркибига Ашхабод, Красноводск, Манғишлоқ, Марв ва Тежен уездлари кирарди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг умумий майдони XIX аср охирида 1738918 квадрат километрни ташкил қиларди. Аҳоли сони Биринчи Умумроссия аҳолини рўйхатга олиш тадбирининг тўлиқ бўлмаган маълумотларига кўра 5280983 кишига етди. Россия статистика бошқармаси тўпла-

ган маълумотларга кўра у 1911 йили 6492692 кишини ташкил қилди.

Аҳоли сонининг ўсиши, табиий ўсиш ҳамда Россиянинг Европа қисми, Волгабўйи, Сибирь, Кавказ ва бошқа минтақалардан мигрантларни кўчириб келтириш ҳисобига рўй берди.

Туркистон аҳолисининг асосини ўзбеклар, қозоқлар, қирғизлар, туркманлар, тожиклар ва қорақалпоқлар ташкил қиларди. Туркистондаги туб халқларнинг умумий сони юқорида кўрсатилган манбаларга кўра 1897 йили 4986324, 1911 йили эса 5941604 кишини ташкил қилди.

Украин ва белорусларни ҳам ўз ичига олган рус аҳолисининг умумий сони 1897 йили 197240, 1911 йили эса 406607 кишини ташкил этди.

Бундан ташқари, Туркистон аҳолисининг этник таркиби империянинг миллий ҳудудларидаги вакиллар - татарлар, бошқирдлар, арманлар, гуржилар, литваликлар, латишлар, поляклар ҳамда қўшни Шарқ мамлакатлари вакиллари билан бойиди. Улар орасида қошғарлар, таранчилар, уйгурлар, форслар, озарбайжонлар, курдлар ва Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Туркия, Хитой, Муғилистондан келганларнинг гуруҳлари сон жиҳатидан салмоқли эди.

Туркистоннинг қишлоқ жойларида аҳолининг 86,17%и, шаҳарларда эса 13,83%и яшарди. Шаҳар аҳолиси нисбати фақат Туркистон ўлкасининг йирик савдо-саноат марказлари - Тошкент, Қўқон, Андижон, Самарқанд, Марғилон ва бошқа шаҳарлар жойлашган туб вилоятлар - Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида юқори эди.

1897 йилги рўйхатга олиш ҳужжатларида у фақат рус аҳолига нисбатан келтирилган бўлиб, қуйидаги кўринишга эга: дворянлар ва амалдор-

лар - 2,1%, шаҳар аҳли ва руҳонийлар - 6,5%, деҳқонлар - 20%, казаклар - 8,1%. Шундай қилиб, крестьянлар ва казакларнинг ўзига туқ қатламларини ҳам ҳисобга олганда, рус аҳолисининг деярли ярми Россия самодержавиесининг Туркистондаги мустамлака аппаратининг асл ўзагини ташкил қиларди. У чор армиясига таяниб, ўлкадаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётни бошқарарди. XIX аср охири - XX аср бошларида мустамлака тузумининг ижтимоий негизи шундай эди.

1886 йилги янги меъёрий ҳужжатда «ҳарбий-халқ» бошқарувининг асосий принциплари сақланиб қолди. Шу билан бир вақтда у маҳаллий маъмуриятнинг маҳкама йўналиши, суд амалиёти соҳасидаги ҳуқуқларини чегаралади ва бу чегаралашни ҳокимиятнинг полиция ва жазога тортиш функцияларини кенгайтириш йўли билан компенсация қилди.

1886 йилги «Низом»га кўра Туркистон бошқарув тузилмалари тармоғи янги орган — Туркистон генерал-губернатори Кенгаши билан тўлдирилди. Унга вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари, генерал-губернатор Канцеляриясининг бошқарувчиси, Туркистон ҳарбий округи штабининг бошлиғи, Ғазна ва Назорат палаталарининг бошқарувчилари мажбурий тарзда аъзо эдилар. Кенгашга дастлаб генерал-губернатор, 1900 йилдан бошлаб эса унинг ёрдамчиси раислик қилди.

Кенгашга бошқарув амалиёти билан боғлиқ масалалар юзасидан қонунлар таклиф қилиш ҳуқуқи берилди. Бундан ташқари у умумий маъмурий хусусиятга эга бўлган ва ер-солиқ қурилиши, фуқароларнинг мажбуриятлари билан боғлиқ масала-

ларни ҳам кўриб чиқарди.¹

Бошқарувнинг муҳим муаммоларини муҳокама қилишдаги расмий коллегиаллик ўлка бошлиқларининг «бюрократик радикализи»ни маълум даражада чегаралади ва кейинчалик Кенгаш генерал-губернаторлик ҳокимиятининг обрўсига фақат путур етказяпти, деб ҳисоблаган реакцион руҳдаги маҳаллий арбобларнинг кўп сонли норозиликгига сабаб бўлди.²

1886 йилги «Низом»нинг ишлаб чиқилиши ва жорий қилиниши билан боғлиқ ўзгаришлар Туркистон генерал-губернаторининг ташқи сиёсат масалаларидаги ваколатларига ҳам дахлдор этди. Бу, энг аввало, Россия-Бухоро муносабатларида ўз аксини топди. 1886 йил январ ойида Бухорода Ташқи ишлар вазирлигининг органи ҳисобланган Россия императорининг сиёсий агентлиги очилди. Уни бошқарган амалдор чор Россиясининг Бухоро амирлигидаги расмий вакили ҳисобланар эди.

Сиёсий агент Бухоро ҳокимиятининг фаолияти устидан умумий сиёсий назоратни амалга оширарди ва Россия-Бухоро муносабатларининг барча масалаларини идора қиларди. Шунингдек, у Бухоро амирлигида бўлиб турган рус фуқароларининг шахсий, мулкӣ ва савдо манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ турли консуллик мажбуриятларини ҳам бажарар, христиан динига мансуб хорижий фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қиларди.

Бухоро ҳудудида рус манзилгоҳлари юзага

¹ Положение об управлении Туркестанским краем. Спб., 1886, 4-бет.

² Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Краевое управление. Спб., 1910, 13-бет.

³ ЎЗР МДА. И-1 жамғарма, 34-руйхат, 604-иш, 11-варақ.

келганлиги сабабли, сиёсий агентлик умумий маъмурий ва судлов функцияларини ҳам бажарар эди.³

1899 йилдан бошлаб Туркистондаги барча ташқи сиёсий масалалар Ташқи ишлар вазирлигининг назорати остига олинди. Улар икки идорага бўйсунган ва қўшни давлатлар билан алоқалар масалалари билан бевосита шуғулланган дипломатик амалдор идорасига ўтказилди. Бироқ барча дипломатик ишларни ташқи сиёсий маҳкаманинг махсус амалдори идорасига жамлашга уриниш изчил амалга оширилмади. Каспийорти вилояти бошлиғида Эрон билан чегарадошлик муносабатлари масалаларини мустақил равишда ҳал қилиш ҳуқуқи қолдирилди, Амударё бўлими бошлиғи эса Хива хони ҳузуридаги дипломатик вакил мақоми-ни сақлаб қолди.

1886 йилги «Низомнинг» жорий қилиниши билан мустамлака маъмуриятининг иқтисод соҳасидаги функцияларининг секин-аста чекланиш жараёни бошланди. Бу ҳарбий вазирликка эмас, бошқа маҳкамаларга, энг аввало, молия вазирлиги, деҳқончилик ва давлат мулклари вазирлиги, ички ишлар вазирлигига бўйсунувчи кўплаб давлат муассасаларининг ташкил қилинишида ўз аксини топди. Уларнинг ташкил қилиниши моҳият эътибори билан ўлка маъмуриятини марказий давлат муассасалари билан уларнинг маҳаллий органлари ўртасидаги воситачи идорага айлантирарди. Маҳаллий органлар расман генерал-губернаторга бўйсунсада, хизматга доир кўрсатма ва йўриқномаларни бевосита Петербургдан оларди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, чоризм Туркистонда молия вазирлигининг маҳаллий муассасаларини тузиб, бундан, энг аввало, ўз мустамлака мулкларининг даромадларини оширишни кўзлаган

эди. 1886 йили Тошкентда акциз бошқарувининг очилиши ҳам айнан шу ишга кўмаклашиши лозим эди. Ушбу идора спиртли ичимликлар, тамаки, гугурт ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларнинг савдосидан эгри солиқлар олиш, шунингдек, герб, суд, паспорт ва бошқа йиғимларни тўплаш билан шуғулланарди.

1890 йили Туркистон генерал-губернатори ҳузуридаги молия вазирлигининг махсус топшириқлари амалдори лавозими ўрнига божхона округининг ташкил қилиниши ҳам айнан шу мақсадни кўзлар эди. У Туркистонга чегарадош барча мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларини назорат қиларди. 1894 йили умумимперия божхона ҳудудига Бухоро ва Хива хонликлари ҳам киритилди. 1901 ва 1902 йилларда тегишли равишда Қўқон ва Самарқанд божхоналари ташкил қилинди. 1912 йил ноябрида Россиядаги барча божхона муассасалари қайта тузилиши муносабати билан Туркистон божхона округи ўрнида Тошкент божхона инспекторлик участкаси ташкил қилинди. Божхоналарнинг ташкил қилиниши Россиянинг бутун Ўрта Осиё минтақасидаги бозорларга мустаҳкам ўрнашиши учун имкон яратди.

XIX аср охири — XX аср бошларида молия муассасалари, жумладан Россия давлат банки ва тижорат банклари филиаллари тармоғи янада кенгайди. 1890 йили Самарқандда, 1893 йили Қўқонда, 1894 йили Бухорода давлат банкининг филиаллари очилди. Тижорат банклари орасида Петербург ва Москва банклари етакчи ўринда турар эди. Волга-Камск, Рус-Осиё, Азов-Дон банклари, Москва халқаро савдо банки, Санкт-Петербург халқаро банки, Рус савдо-саноат банки ва бошқа

банклар Туркистоннинг деярли барча йирик шаҳарларида ўз бўлимларига эга эди.

Ушбу банкларнинг кўпчилиги пахта билан боғлиқ катта фойда келтирувчи операцияларни амалга ошириш ҳамда турли савдо-саноат фирмалари, бирлашмалари, ўртоқликлар, саноат ва темир йўл қурилишига сармоя жойлаштириш билан банд эди. 1915 йилга келиб Туркистонда Давлат банкнинг 10 та, тижорат банкларининг эса 40 та бўлимлари фаолият кўрсатарди. Улар монополистик битимлар тузиш ва уларни таъминлаш билан шуғулланиб, тадбиркорлар доирасида етакчилик қилар, секин-аста ўлка иқтисодий ҳаётидаги муҳим омилга айланиб борарди.

Шунингдек, генерал-губернатор кўрсатмасига кўра ташкил қилинган Туркистон пахта арбитраж комитети (1891й.) ва Қўқон биржа комитети (1906й.) ҳам савдо ва саноат битимлари, банк операциялари ва фирмаларга кўмаклашарди.

1889 йил 9 май қонунига кўра молия вазирлиги тасарруфида солиқ инспекторлари институти таъсис этилиб, улар ғазна палатасининг ўлка, шаҳар ва уездларидаги агентлари ҳисобланарди. Уларнинг функциялари ўтроқ ва кучманчи аҳолига солиқ солиш ва улардан солиқларни йиғиб олиш, савдо, саноат, ер-сув мулкига солиқ солишни кўзатиш ва назорат қилишдан иборат эди. Солиқ инспекторларига, шунингдек, вилоят ва уездлардаги амалдорларнинг фаолиятини назорат қилиш ҳуқуқи ҳам берилган бўлиб, бу маъмурий аппаратнинг бошбошдоқлиги ва мансабни суиистеъмол қилиш имкониятини расман чекларди.

Бироқ аксар инспекторлар ўз ишига ноҳолис ёндашардилар, уларнинг иш усуллари кўпинча жамиятдаги кескинликни оширувчи омил бўлиб

хизмат қиларди. Инспекторларнинг фаолиятига тегишли ҳужжатлар орасида солиқ ва йиғимлар меёрларини ўзбошимчалик билан ошириш, товламачилик ва риёкорлик, ер-сув ҳужжатлари билан боғлиқ фирибгарликлар ҳақидаги кўп сонли маълумотларга дуч келиш мумкин. Жумладан, Туркистонда 90-йилларда солиқ солиш тартибидаги ўзгаришларни текширган ер-сув ва солиқ комиссияси аъзоларидан бирининг гувоҳлик беришича, мазкур амалдорларнинг кўпчилиги «солиқ маҳкамасида ўтириб қоғозбозлик қилишдан нари ўтмаган» ва шу боис ўтказилаётган тadbирлар ҳақида аниқ тасаввурга эга эмасдилар. «Улар маҳаллий тилни билмаганлари ҳолда, вақф ҳужжатларининг тўғрилигини текширишлари лозим эди, - деб гувоҳлик беради Мансирев, - уларнинг барчаси олдиндан белгиланган одат ва режага кўра сохта деб топиларди... Бу диний ва хайрия ишлари билан боғлиқ урф-одатларни бузиб, ажнабий (яъни рус) таъсирига нисбатан ички нафрат ва қаршилиқни тобора кучайтирарди».¹

Деҳқончилик ва давлат мулклари вазирлигига бўйсунувчи муассасалар ҳам кўп жиҳатдан юқоридагига ўхшаш вазифаларни бажарар эди.

1895 йили тузилган Туркистон тоғли округи тоғ-кон саноатининг чор газнасига даромад беришини ошириш ҳақида қайғурарди. Унинг тасарруфига барча геологик қидирувлар ва янги шахта, кон, нефть конларидан фойдаланишни ташкил қилиш ишлари кирарди.

Табиий манбалар устидан умумий назоратни 1897 йили тузилган Деҳқончилик ва давлат мулклари бошқаруви амалга оширарди. У ирригация,

¹ Стенографический отчет Государственной Думы, созыв IV, сессия V, заседание 17, 15 декабря 1916 г.

ўрмон хўжалиги, тажриба-қидирув ишлари билан шуғулланарди. Шунингдек, ушбу бошқарув қишлоқ хўжалиги ўқув юртлари - гидротехника ва гидрометрия мактаблари, боғдорчилик, узумчилик ва мевачилик мактаблари фаолиятини ҳам назорат қиларди.¹ Унинг пахтачиликка доир маълумотлари - пахта экилувчи умумий майдонлар ҳисоби, экин-тикинларнинг аҳволи, пахта тозалаш ва ёғ заводлари, пахта толаси нархлари тўғрисидаги маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш борасидаги фаолияти жиддий аҳамиятга эга эди. Бундай маълумотлар йил давомида уч марта тўпланиб, бутун Туркистон бўйича солиштирма маълумотларга қўшиларди. Қишлоқ хўжалик ускуна ва машиналарини харид қилиш ва ўлкага келтириб сотиш, элементар агрономик билимларни тарғиб қилиш ишлари ҳам, чекланган миқёсда бўлса-да, амалга ошириларди.² Бироқ ушбу Бошқарув фаолиятининг энг муҳим йўналиши - Туркистонни мустамлакага айлантириш жараёнининг дастлабки дамларидан бошлаб ҳукуматнинг узоқ муддатли руслаштириш режаларининг таркибий қисми ҳисобланган чоризмнинг русийзабон аҳолини кўчириб келиш сиёсати амалга оширилди. 1847 йилдан эътиборан қозоқ ва қирғиз ҳудудларида, 1867 йилдан бошлаб эса Туркистон вилоятларида ушбу жараённинг боришини жадаллаштирди.

1886 йилги «Низом»га кўра ер улуши қуйидаги шартларда ажратиларди: ҳар бир ишловчига 10 десятинадан, дастлабки 10 йил давомида солиқдан озод қилиш имтиёзи билан; бундан ташқари ҳар

¹ ЎЗР МДА. И-7 жамғарма. Управление земледелия и государственных имуществ в Туркестанском крае, 1-руйхат, 2428-иш, 7-варақ.

² Ўша жойда, 8-варақ.

бир кучиб келувчига 100 рубл микдорида нафақа иккига бўлиб бериларди («Низом»нинг 280-284-моддалари). Қуриниб турибдики, ҳокимият доиралари ўзининг минтақадаги мавқеини мустаҳкамлаш учун ерни ҳам, пулни ҳам аямасди.

Кейинчалик, ўзбошимчалик билан кучиб келувчилар оқимининг кучайиши натижасида кучиб келишни тақиқлаш бефойда бўлгани туфайли, генерал-губернатор Духовской 1898 йили «...Туркистон ўлкасига русларнинг имкон қадар кўпроқ кучиб келишига йўл очиш» ҳақида кўрсатма берди. 1898 йили дастлабки «Туркистон ўлкасини мустамлака қилиш қоидалари» тузилиб, уларга асосан 1903 йил 10 июлда «Қишлоқ обивателлари ва мешчанларининг Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларидаги давлат ерларига кўнгилли равишда кучирилиши тўғрисидаги қоидалар» деб номланган қонун тайёрланди ва қабул қилинди.

Ушбу қоидаларнинг 7-моддасига кўра давлат ер майдонлари эркаклар сонига қараб жон бошига: суғориладиган ерлар - 3 десятинагача, яйлов ва ўтлоқлар - зарурат ва имкониятга қараб бериларди. Алоҳида ҳолларда генерал-губернатор кучиб келувчига берилувчи суғориладиган ер микдорини эркак жон бошига 5 десятинагача ошириши мумкин эди.

8-моддага кўра ер майдонлари кучиб келувчиларга доимий (муддатсиз) ажратилиб, уларга майдонларнинг чегаралари кўрсатилган махсус хужжатлар бериларди.

9-моддага кўра суғориладиган ерлар кучиб келувчиларга ҳовли-участка тартибида фойдаланишга, қолган ерлар эса - жамоат тартибида фойдаланишга бериларди.¹

¹ Закон от 10 июня 1903 г., ст.7, 8, 9. Спб., 1903.

Кучиб келувчиларга қуйидаги имтиёзлар бериларди: дастлабки 5 йил давомида улар ҳар қандай солиқ тўлашдан тўлиқ озод қилинарди, сўнгра 3 йил давомида уларнинг ярмини тўларди; кучиб келиш даврида 15 ёшдан катта бўлган шахслар ҳарбий мажбуриятдан озод қилинарди.¹

Туркистонга Россиядан улкан крестьянлар армиясининг кучириб келиниши ўлкада суғориладиган ерларга бўлган эҳтиёжнинг ошишига олиб келди. Маълумки, Фарғона вилояти аҳоли зич жойлашганлиги ва зироатчилик маданиятининг ривожланганлиги билан фарқ қиларди. Бу ерда, К.К.Паленнинг маълумотларига кўра, туб аҳолининг жон бошига тўғри келувчи суғориладиган ерлар микдори қуйидагича эди: Андижон уездида - 0,7 десятина, Марғилон уездида - 0,65 десятина, Наманган уездида - 0,5 десятина, Қўқон уездида - 0,5 десятина.

Худди шу маълумотларга кўра аҳоли жон бошига: Тошкент уездида - 1,1 десятина, Хўжанд уездида - 1,1 десятина, Самарқанд уездида - 0,9 десятина, Каттақўрғон, Жиззах ва Ўш уездларида - 0,6 десятина ер тўғри келарди.²

Азалдан туб аҳолига тегишли бўлиб келган ерларнинг тартиб олиниши натижасида норозилик йил сайин кучайиб борди. Чунончи, 1898 йилги Андижон қўзғолонининг асосий сабабларидан бири - маҳаллий аҳоли ерларининг зўрлик билан тартиб олиниши эди. Маълумки, ушбу қўзғолон ваҳшиёна бостирилганидан сўнг подшо ер юзидан супуриб ташланган Тожиқ, Мингтепа ва Қошғар қишлоқлари ўрнида Русское қишлоғини барпо этиш

¹ Ўша жойда, ст.1-3, т.6.

² Пален К.К. Отчет по ревизии... Поземельно-податное дело. Спб., 1910, 80-бет.

ҳамда ундаги 2109 десятина майдонга 260 оилани жойлаштириш тўғрисида фармон чиқарди.¹ «Вайронагарликка маҳкум қилинган қишлоқларнинг фуқаролари кўчирилишлари муқаррарлигига тан бердилар, бироқ қаёққа кўчишларини ҳали ҳам билмайдилар»,² деган сўзларнинг оҳанги ўша пайтдаги кайфиятни англатиб турибди.

Ёки, масалан, худди ўша 1898 йили Наманган уездига 1422 десятина майдонда 76 ҳовли ва 436 жондан иборат Успенское қишлоғи; 1899 йили Андижон уездига 2171 десятина майдонда 100 ҳовли ва 449 жондан иборат Благовещченск қишлоғи барпо этилди.³

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадик, туб аҳолига мансуб деҳқонлар тасарруфидаги ер майдони суғориладиган ҳудудларда жон бошига 0,5-1,1 десятинани ташкил қилган. 1898 йил қўзғолонидан сўнг чоризм ўта сурбетлик билан мана шу зигирдай ер майдонларини ҳам тортиб олиб, деҳқонларни оилалари билан бирга ботқоқ ва қумлоқларга кўчириб юборди.

Ҳукумат мустамлака ҳудудларини кенгайтириш ва «руслаштириш» борасидаги ҳаракатларини XX аср бошларида ҳам давом эттирди. Бунга, Столипиннинг 1906 ва 1910 йиллардаги машҳур аграр қонунлари, жумладан, ўлканинг туб аҳолисидан «ортиқча ерлар»ни тортиб олиш тўғрисидаги «Туркистон низомининг 270-моддасига қўшимча киритиш ҳақида»ги қонуни асос бўлиб хизмат қилди. Уларга кўра туб аҳоли ерларини экспроприация қилиш амалиёти қонунийлашти-

¹ Статистический обзор Ферганской области за 1914 г. Скобелев, 1917, 13-бет.

² Гинзбург А.И. Русские в Туркестане. М., 1991, 57-бет.

³ Статистический обзор Ферганской области за 1914 г. Скобелев, 1917, 13-бет.

рилди ва кучайтирилди, рус поселкалари, давлат ўрмон чорбоғлари ва чорвадорлик участкаларини ташкил қилиш мақсадида катта ер майдонлари маҳаллий аҳолидан тортиб олинди.

Маҳаллий аҳоли ерларининг оммавий равишда тортиб олинишини Сирдарё ва Еттисув вилоятлари мисолида кузатиш мумкин.

Чунончи, юқорида кўрсатилган «ортиқча ерларни тортиб олиш тўғрисида»ги қонун жорий қилинган дастлабки йилдаёқ Сирдарё вилоятининг Авлиёота уездига 100 минг десятинадан ортиқ майдонда янги кўчиб келганларнинг 3 мингта хўжалигига мўлжалланган 63 қишлоқ участкаси ташкил қилинди.

1912 йили вилоят кўчиб келувчилар фондига 73674 десятина, шу жумладан 65409 десятина деҳқончилик учун қулай ерлар тортиб олинди. Бу ерларга шу йили вилоятга Россиядан кўчириб келинган 4630 жондан иборат бўлган 1569 оила жойлаштирилди.²

Шунингдек, 1913 йили вилоятда 235377 десятина ер майдонидан иборат 103 участкани тортиб олиш режалаштирилди. Йил давомида эса, 4741 нафардан иборат бўлган 1668 оила кўчириб келинди.³

1914 йилда 1410 жондан иборат бўлган 380 оила Туркистонга кўчириб келиш учун ҳисобга олинди.

1915 йили кўчиб келувчиларнинг Тошкент уездига жойлаштирилишини бошқарувчи маъмур Қолгансир овулидан тортиб олиш лойиҳалаштирилган 506500 десятина ер майдонига яна 9293

¹ Обзор Сырдарьинской области за 1912 г. Т., 1914, 156-бет.

² Обзор Сырдарьинской области за 1913 г. Т., 1916, 161-162-б.

³ Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. М., 1991, 59-бет

десятина бўш давлат ерлари қўшилиб, уларда кўчиб келувчиларнинг поселкаларини барпо этиш мўлжалланаётганлигини маълум қилади. Хар бир оилага 40 десятинадан экинбоп ер ажратиш мўлжалланган эди. Бундан ташқари, дейилади маълумотда, тузга бой Шўрқай кўли маҳаллий аҳолидан тортиб олинди. Кўл давлат оброк моддасини ташкил қилиш учун бериларди.¹

Кўчириб келиш фонди ва ўрмончилик маҳкамаси тасарруфидаги ерларнинг энг яхшилари, одатда, турлича унвондаги чор амалдорларига бўлиб бериларди. 1913-1915 йилларда Ёттисув вилоятида «нуфузли шахслар»га 1800 десятина ер ажратилган эди. Жумладан, Верний шахрининг полицмейстерига 10 десятина ер ажратилди. Амалдор Оттендорф чорбоғ сифатида муқаддам учта - Ичқилик, Бўстон ва Найман бўлислари аҳолиси мол боқиш учун яйлов сифатида фойдаланган Марғилон уездидаги ўрмон қўриқхонасини қўлга киритди.²

Хукуматнинг Туркистон келажаги борасидаги режаларида зоҳир буюкдавлатчилик, миллатчилик ва руслаштиришга мойиллик тенденциялари зироатчилик вазири Кривошеиннинг подшо номига йўллаган «мактуби»да, айниқса яққол ўзифодасини топган. Унда ўлкада қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, суғориладиган пахта экин майдонларини ва «рус ерлари»ни мустаҳкамлаш масаласи бош мақсад қилиб қўйилган. «Фақат шундагина рус халқининг сиёсий устунлиги унинг хўжалик кучи билан ҳам мустаҳкамланади», деб ҳисоблайди Кривошеин. Пахта экиладиган районларга лавлаги экиладиган Жануби-ғарбий, Ново-

¹ Ўша жойда.

² Кривошеин А.В. Кўрсатилган иш, 101-бет.

россия губернияларидан аҳолини кўчириб келтириш тавсия қилинади, «улардан яхши пахтакорлар чиқади», деб ҳисоблайди вазир. «Мактуб» давомида «300 мингта рус хўжалиги» ихтиёрига берилиши лозим бўлган тахминан уч миллион десятина ерни суғориш режалари ҳам баён қилинади. Вазир бу хўжаликларни «туб аҳоли яшовчи қишлоқлардан» бойроқ ва фаровонроқ кўринадиган қилиб ташкил этишни таклиф қилади.¹

Бундан кўринадик, суғориладиган районлардан «фойда соғиб олиш», Туркистоннинг табиий манбаларини эксплуатация қилишни кучайтириш, уни империянинг аграр-хомашё майдонига айлантиришнинг катта дастури ишлаб чиқилган.

Зироатчилик ва давлат мулклари бошқаруви маҳкамаларининг ҳаракатлари билан рус пахтачилари ва савдо фирмаларининг заминдор хўжаликлари ташкил этилди. Улар орасида «Беяковнинг плантацияси 620 минг десятина, Катта Ярослав мануфактураси 400 минг десятина, Тарсиннинг плантацияси эса 200 десятина ерга эга» эди.²

Самарқанд вилоятида 200 минг десятинага яқин ерга эга бўлган Мейеркорт ўртоқлиги энг йирик ҳисобланарди. Фарғона вилоятида 150 минг десятинага яқин ерга эга бўлган Томич, Кудрин фирмаси ва Ярослав мануфактурасининг плантациялари ташкил қилинган эди.³

Плантаторлар ўз хўжаликларини асрлар давомида пахта экиб келган маҳаллий аҳоли кучи билан юритарди. Ерни ижарага олиб ишловчи деҳ-

¹ Демидов А.П. Экономический очерк хлопководства, хлопко-торговли и хлопковой промышленности Туркестана. М., 1929, 42-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 44-бет.

қонларнинг арзон меҳнати плантаторларга улкан ер рентасини олиш имконини берарди. Бироқ ушбу хўжаликларнинг кўпчилиги кейинчалик касодга учради, фақат Катта Ярослав мануфактураси ўзининг Андижон яқинидаги «Андреевский хутор» номли имениесини сақлаб қолиш ва кенгайтиришга муваффақ бўлди.

Ушбу хўжаликларнинг касодга учраши сабабини А.П.Демидов шу билан изоҳлайдики, деҳқончилик катта меҳнат ва техникани талаб қиларди, майдонларга қўлда ишлов бериш усули эса сермашаққат эди, натижада тез ва катта фойда олишдан манфаатдор бўлган кўплаб фирмалар пахта етиштириш билан шуғулланишдан кўра савдотик фаолияти билан шуғулланишни маъқул кўрдилар. Бунда уларнинг маҳаллий хўжаликларни юритиш шароитлари, суғориш тартиби ва Туркистоннинг бошқа қатор ўзига хос жиҳатларини яхши билмасликлари ҳам жиддий роль ўйнади.¹

Туркистондаги капиталистик-савдо хўжалигига князь Н.К.Романовнинг хўжалиги мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин. Хўжалик майдони князнинг ирригация-суғорувчилик, ер алмаштириш ва босиб олиш фаолияти натижасида 2790 десяти-нани ташкил этардики, бу йирик ер эгаларининг хўжаликлари майдонидан бир неча баравар кўп эди.² Шунингдек, Н.К.Романов кўчириб келиш масалалари, жумладан, Мирзачўлдаги ерларни ўзлаштириш билан ҳам фаол шуғулланган бўлиб, «соф рус поселкалари»ни ташкил қилиш ғоясини қаттиқ туриб қўллаб-қувватлаганди. У шундай деб ёзади: «Ниятим - Ўрта Осиё чўллари-ни жонлантириш ва ҳукумат томонидан уларга барча табақада-

¹ Юнусходжаева М.Ю. Из истории землевладения в дореволюционном Туркестане. Т., 1970, 47-бет.

ги рус кишиларининг жойлаштирилиши имкониятини енгиллаштиришдан иборат».¹

Зироатчилик ва давлат мулклари вазирлигининг илмий комитети ҳисоботида Н.К.Романов фаолиятининг қуйидаги натижалари қайд этилади: «Мирзачўлдаги 9 поселкадан фақат иккитаси: малоросслар яшовчи Романовский ва сектантлар яшовчи Конногвардейский поселкаларида яхши ривожланган хўжалик мавжуд. Қолган барча хўжаликлар эса, аксинча, батамом нохуш таассурот қолдиради. Никольский поселкасидаги 40 ҳовлидан фақат учтаси зироатчилик билан шуғулланади, қолган поселкаларда ҳам аҳвол шу. Ерларни қўшни қирғизларга ижарага бериш жуда авж олган.

Волинский поселкасида суғориладиган ерларнинг барчаси ижарага берилади, ...ерга жуда ёмон ишлов берилган... Крестьянлар ўз аҳволларидан нуқул нолиганлари-нолиган...

Крестьян хўжаликлари қаровсиз, рўзгорлари ночор... Маҳаллий ҳаётни кузатувчилар кўчириб келтириш маҳкамаси томонидан жойлаштирилганларнинг хўжаликлари, айниқса, қаровсиз эканини қайд этадилар. Нафақа олганларига қарамай, улар хўжаликни юрита олмайдилар... Масалан, 1906 йил кузда ва 1907 йил баҳорда Мирзачўл тажриба даласи яқинига жойлаштирилган кўчманчилар шундай иш тутганлар. Уларга ҳар бир ҳовли учун 10 десятинадан ер ва 7421 рубль миқдорида нафақа берилган...

Муқаддам кўнгиллилар ва, асосан, турли сектантлар жойлаштирилган поселкалар яхши кўринишга эга. Бироқ зироатчилик маданиятининг юксак шаклини Мирзачўлдаги ўтроқ зироатчилар-

¹ Ўша жойда, 65-бет.

нинг хўжаликларида қўриш мумкин. Улар буюк князь Николай Константиновичнинг мулкани ташкил қилувчи участкадаги суғориладиган ерларни ижарага олувчилардир».¹

Қўриб турганимиздек, янги «рус Туркистони ва бақувват рус хўжаликлари»ни ташкил қилиш фояси Зироатчилик ва давлат мулклари бошқаруви томонидан катта қийинчиликлар билан ҳаётга татбиқ этиларди. Рус крестьянлари ўзлари учун янги ҳисобланган суғорма ерлардаги зироатчиликка мослаша олмасдилар.

Маҳаллий пахтакорлар учун оғир ижара шартларининг қўйилиши, пахтага белгиланган харид нархларининг пастлиги, озиқ-овқат нархларининг эса муттасил ошиб бориши деҳқонлар ҳаётини оғирлаштириб, уларнинг ҳақли норозиликни келтириб чиқарарди.

Туркистонни мустамлака қилишнинг буюкдавлатчилик ва шовинистик усуллари, ҳукумат доираларининг маҳаллий аҳолига риёли муносабати, уларнинг ер-сув ва уй-жойга бўлган оддий ҳуқуқларига ҳам нописандликлари кўчириб келтирилган крестьянлар учун ҳам намуна бўлиб хизмат қиларди. Жумладан, Хўжанд уезди бошлиғи ўзининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган мактубида рус крестьянларининг маҳаллий аҳолига нисбатан муносабати яхши эмаслиги, кўп ҳолларда улар маҳаллий аҳолини менсимаслиги, унинг меҳнати ва мулкига нисбатан ҳурматсиз муносабатда бўлиши, кўпинча уларни асоссиз хафа қилишини кўрсатади ва бунга, унинг фикрича, фақат рус крестьяни ва маҳаллий деҳқон-

¹ Ўша жойда, 70-72-бетлар.

нинг ҳуқуқларини тенглаштирибгина барҳам бериш мумкинлигини қайд этади.¹

Бироқ ҳокимият тепасидагилар одатда бундай огоҳлантиришларни эътиборсиз қолдирардилар. Уларнинг бутун диққат-эътибори «улкан» лойиҳа - «янги рус Туркистони»ни барпо этишга қаратилган эди.

Кучириб келиш сиёсати мавзуидаги кўплаб мақола ва монографияларда етарли даражада баён этилган бошқа деталларга тўхталмасдан, фақат шуни қайд этиб ўтмоқчимизки, туб аҳолининг камситилиши чор тузумига қарши ялпи миллий-озодлик ҳаракатининг юзага келишини тезлаштирди, Туркистон халқлари миллий ўз-ўзини англашининг ўсиши ва ўз миллий давлатчилигини тиклаш учун кураш олиб бориш зарурлигини англаб етишига кўмаклашган омиллардан бири бўлиб хизмат қилди.

Шундай қилиб, Туркистонни мустамлакага айлантириш жараёнида жорий қилинган бошқарув тузилмалари ва давлат муассасалари деярли метрополиянинг ички бозори учун ишлаб, мамлакатнинг Россияга нафақат сиёсий, балки иқтисодий ва молиявий жиҳатдан ҳам қарамлигини таъминлади. Уларнинг кўмагида юзага келган, асосан, пахтани қайта ишлаш билан шуғулланувчи соҳалар, плантация хўжаликлари - буларнинг барчаси миллий хўжалик организмнинг интеграл қисми саналмаган капиталистик ишлаб чиқариш тузилмасини яратган эди. Улар савдогарлар, саноатчилар, фирмачилар ва бошқаларнинг эҳтиёжлари учун хизмат қилиб, уларнинг осмон баравар даромад олишлари ва бир вақтнинг ўзида оммавий май-

¹ Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. М., 1991, 88-бет.

да ва ўрта ишлаб чиқарувчининг истеъмол даражасини пасайишига кўмаклашарди.

Мустамлака тизимини «такомиллаштириш» бo-расидаги кейинги уринишлар япон урушидаги мағлубият, биринчи рус инқилоби, биринчи жаҳон уруши ва Марказий Осиёдаги ялпи миллий-озодлик ҳаракатидан ларзага тушган самодержавие сиёсий тизимининг инқироzi тобора кучайиб борган шароитда амалга оширилди.

Бу уринишлар Туркистонда вақти-вақти билан, «ҳормай-толмай» иш олиб борган маҳаллий ва умумроссия миқёсидаги турли комиссиялар, кенгашлар ва тафтишларнинг кўп жилдли материалларида ўз ифодасини топди. Т.С.Кобеко (1894 й.), Н.И.Корольков (1896 й.), К.А.Нестеровский (1902-1903 йй.), К.К.Пален (1908-1909 йй.), П.А.Харитонов (1911 й.) ва А.Н.Куропаткин (1916 й.) раислигидаги комиссиялар шулар жумласидандир. «Ягона ва бўлинмас Россияни сақлаб қолиш», чет ўлкаларнинг «сепаратизм режалари»га йўл қўймаслик ҳақида қайғурган бу комиссиялар Туркистонни бошқариш механизмларини модернизация қилиш ва мустамлака тузумини мустаҳкамлаш чораларини ишлаб чиқдилар ва ҳукуматга таклиф қилдилар.

Жумладан, Нестеровский бошчилигидаги комиссия «Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги лойиҳа»ни ишлаб чиқди. Унда бошқарув тизимидаги асосий хато қишлоқ ва бўлис маъмуриятларининг «сайланма негиз»га эга эканлиги, деб, таъкидланди. Комиссия туб аҳоли «самодержавиенинг ижобий жиҳатларини англаш»га ҳали тайёр эмас ва шу боис «сайланма негиз»ни дарҳол бекор қилиш лозим деган қарорга келди. У вақтинчалик, бир йил муддатга ва фақат солиқ йиғувчилар

учунгина, сақлаб қолиниши мумкин, лекин шу шарт биланки, сайланган номзодларни сўнг уезд бошлиқлари тасдиқлашлари лозим, деб ҳисоблади комиссия.

Вилоят ва уезд маъмуриятларига ўз доирасида бўлган барча лавозимларни тайинлаш ҳуқуқини бериш таклиф қилинди.

Бутун ҳокимиятни рус маъмурияти қўлида марказлаштириш ғояси ҳукуматга жуда маъқул келди, бироқ бу қарорни мамлакатда етилиб келаётган биринчи рус инқилоби арафасида бажаришга у журъат қилолмади.

Инқилобдан сўнг, П.А.Столипин ҳукуматининг сиёсий йўналиши миллатчиликни кучайтириш томонга ўзгариши муносабати билан, ўлкага К.К.Паленнинг тафтиш комиссияси жўнатилди. Комиссия рус ва «қўйи» маъмурият органларининг фаолиятидаги салбий ҳолатларни аниқлаш ва уларни жиддий «тозалаш» билан бир қаторда, Туркистондаги халқ оммаси жиловини қўлида маҳкам тута оладиган ва 1905-1907 йиллардаги сингари ҳокимиятга қарши чиқишларга йўл қўймайдиган янада кучли ва айёроқ маъмуриятни ташкил этишни таклиф қилди.

Комиссия Туркистонда «рус ва маҳаллий қишлоқ жамоаларидан иборат аралаш бўлислар»ни ташкил қилишни тавсия этди.

Тафтиш комиссияси ҳукуматнинг ҳужалик ва жамоат функцияларини қисқартириш ҳисобига унинг қўриқлов-мутасаддилик функцияларини кенгайтириш, полиция миршаблари, шу жумладан отлиқ миршаблар сонини анча кўпайтириш, вилоят ва уездларда полиция ишлари бўйича ёрдамчилар лавозимлари, Тошкент шаҳрида эса обер-полицмейстер лавозимини таъсис этиш,

уларнинг моддий ва нафақа таъминотини яхшилаш ҳамда уларга турли имтиёзлар беришга алоҳида эътиборни қаратди.¹

Давлат назоратчиси П.А.Харитонов ва ҳарбий вазир ёрдамчиси А.А.Поливанов бошчилигидаги комиссия ўз тавсияномаларида Туркистонда К.П.Кауфман давридаги сингари «ягона ва кучли ҳокимият»ни тиклаш зарурлигига урғу берди.²

Туркистон генерал-губернаторининг маҳкамаларга бўйсунувчи ташкилотлар устидан назорат қилиш ҳуқуқини берувчи ваколатларини тиклаш, унга маҳкамаларнинг бошлиқлари ва марказдаги вазирларники сингари ҳуқуқлар бериш таклиф қилинди.

Ушбу комиссия ишида фаол қатнашган генерал-губернатор А.В.Самсонов ўзига Кавказдаги чор ноиби сингари ваколатлар берилишини талаб қилди.

Туркистондаги барча маҳкамаларга бўйсунувчи ташкилотларнинг бошлиқлари, Адлия вазирлиги ҳамда император саройи ва уделлари вазирлигига қарашли муассасаларнинг бошлиқларидан ташқари, ўз хатти-ҳаракатларини генерал-губернатор билан келишишлари шарт эди. Ушбу муассасаларда чиқарилган ҳужжатларнинг нусхалари «зудлик билан» унинг ихтиёрига келиб тушиши лозим эди.

Генерал-губернаторларнинг тафтиш қилиш ҳуқуқларини Давлат Кенгашининг тафтишчи сенатори ҳуқуқлари билан тенглаштириш тавсия қилинди.³

Аввалгидек принципиал жиҳатдан муҳим эъти-

¹ Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Полиция безопасности. Спб., 1910, 25, 27, 168, 170-бетлар.

² ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 25-руйхат, 138-иш, 3-4-бетлар.

³ Ўша жойда, 4-бет.

бор ҳукумат доираларининг маъмурий-полиция ваколатларини кучайтиришга қаратилдики, бундан А.В.Самсонов 1909-1914 йилларда, шунингдек, унинг ворислари генераллар Флуг, Мартсон, Ерофеев ва Куропаткин тўлиқ даражада фойдаландилар.

Россия дворянлари қарашларининг ифодачилари ва «буюк рус» марказининг типик вакиллари бўлган Туркистон «қурувчилари» уни бошқариш ишига бирон-бир жиддий ўзгариш киритиш, ўлкадаги ҳаётий муҳим ижтимоий муаммоларнинг ҳуқуқий жиҳатдан ҳал этилишини таъминлашни ҳаёлларига ҳам келтирмадилар. Уларнинг тавсиялари анъанавий мустамлакачилик хусусиятига эга бўлиб, Туркистондаги рус ҳокимиятининг мавқеини янада оширишга қаратилган эди.

Шунга қарамай, Туркистонни маъмурий қайта қуриш борасидаги сўнгги уринишлар 1916 йили - мустамлака ҳокимияти учун экстремал вазиятда - биринчи жаҳон уруши ҳамда Ўрта Осиё ва Қозғистонда 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолони кетаётган бир пайтда амалга оширилди. Бу уринишлар IV Давлат Думаси сессияларида Ўрта Осиёдаги 1916 йил қўзғолони сабаблари тўғрисидаги масалани қизгин муҳокама қилган Россия буржуазияси томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. Турли партияларнинг вакиллари ҳукуматни қаттиқ танқид қилдилар. Улар подшо томонидан эълон қилинган ҳамда «қонун ва ҳуқуқнинг барча элементар талабларини бузиш йўли билан» амалга оширилган, туб аҳолини уруш ортидаги ишларга олиш тўғрисидаги фармонини қўзғолон келиб чиқишининг асосий сабаби деб билдилар.¹ Улар

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии. Сб. документов. Госиздат УзССР. Т., 1932, 6-бет.

қўзғолон нафақат «олий доираларнинг нодонлиги ва ўйламай иш тутиши» натижаси, балки «маҳаллий бошқарув тизимининг», ўлкада ҳукм сурган «крепостнойлик ҳуқуқига эга маъмурларнинг та-наззули» натижаси бўлди, деб айтдилар ва «1886 йилги архаик низомларни қисқа муддат ичида» қайта қўришни талаб қилдилар.¹

1916 йил августида қонун ижодкорлиги борасида тажрибага эга бўлган марказ мутахассис-лари ва маҳаллий арбоблар Туркистон ўлкасини бошқаришни ислоҳ қилиш лойиҳасини ишлаб чиқишга ва уни Россиянинг қонун чиқарувчи муас-сасалари кўриб чиқишлари учун тайёрлашга киришдилар. Мазкур сўнгги комиссия ишига 1916 йил июлида ўлка генерал-губернатори этиб тайин-ланган А.Н.Куропаткин ўзига хос бўлган ғайрат билан раҳбарлик қилди.

Подшодан миллий-озодлик қўзғолонини ҳарбий давр қонунларига кўра аёвсиз бостириш «вакола-тини олган» Куропаткин, маълумки, «ғалаба» қо-зонди. Бироқ у кураш ҳали тугамагани, тузумга жиддий таҳдид солувчи кўплаб омиллар сақланиб қолганини ҳам кўрди. Ушбу вазиятда Куропаткин «кескинликни юмшатиш» чораларини кўришга мажбур бўлди ва ўзидан аввалги генерал-губерна-тор Ерофеевнинг туб аҳолини очиқ-ойдин камси-тувчи қарорларини бекор қилди, Туркистон маъ-мурияти туб аҳолини уруш ортидаги ишларга олиш жараёнида йўл қўйган очиқ-ойдин ноҳақлик-ларни тафтиш қилди, ўлкани бошқариш бўйича «ислохотлар»га тайёрланди.

Маъмурий масалалар бўйича комиссиянинг эътиборида вилоят, уездлар ва, айниқса, қишлоқ

¹ Уша жойда, 124-125-бетлар.

районларида бошқарувни радикал ўзгартириш масаласи турди, зеро, айнан шу ерда маъмурият халқ қўзғалишларининг олдини олишга ожиз бўлиб, баъзан ўзининг хизмат бўйича ноҳақликлари билан уларнинг қўламини кенгайтирар эди.

Вилоятларда аввалгидек бошқарувни марказлаштириш режалаштирилди. Вилоят бошқарувлари янги тузилган соҳавий бўлимлар орқали барча маҳкамаларга бўйсунувчи муассасаларни ўз назорати остига олишлари лозим эди.

Уездларда Ички ишлар вазирлиги Россиянинг Астрахань губерниясига нисбатан қабул қилган низомлар асосида қайта қуришни амалга ошириш мўлжалланди. Деҳқонлар бошлиқлари институти-ни жорий қилиш назарда тутилди ва уезд маъмуриятининг шахсий таркибини кучайтиришга катта эътибор берилди. Уезд бошлиқларига маъмурий ва полиция масалалари бўйича иккита ёрдамчи ажратилди; уезд бошқарувлари қошида янги коллегиял орган - котиб, ёрдамчилар ва тилмочларга эга уезд қурултойи таъсис этилди. Уезд маъмуриятининг туб аҳолига нисбатан ҳомийлик функциялари отлиқ-полиция қисмларининг ташкил қилинишига кўра кенгайтирилди.¹

Эскидан жуда кўп баҳс ва ихтилофларга сабаб бўлиб келган бўлис ва қишлоқ бошқаруви масаласи Куропаткин комиссиясининг эътиборини тортди. Янги лойиҳа қишлоқ маъмуриятининг мустақиллиги доирасини жиддий ўзгартиришни кўзда тутарди. Унинг мажбуриятлари энди фақат хўжалик масалалари билангина чекланарди. Бу маъмурият устидан назоратни деҳқон ёки участка бошлиқлари олиб боришлари лозим эди.

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 27-руйхат, 659-иш, 49-варақ.

Шу билан бир вақтда бўлис маъмуриятининг аҳамияти ва нуфузи кучайтирилди. Унга қишлоқларни маъмурий бошқариш ваколати билан қишлоқлардаги деҳқон ва «ғайритабаа» жамоаларидан ягона бўлисларни ташкил қилиш ҳуқуқи берилди. Бошқача айтганда, жойлардаги мустамлака маъмуриятлари тулиқ руслаштирилди.

Куропаткин комиссиясининг аъзолари «қуйи» маъмуриятлар учун рағбатлантирувчи хусусиятга эга бўлган қатор чоралар - маошларни ошириш, хизмат учун махсус медалларни жорий қилиш ва бошқа бир қанча имтиёзларни белгилашни мақсадга мувофиқ деб топди.

Бош Штабнинг Осиё қисми вакили Вдзенковскийнинг бўлис ва қишлоқ маъмуриятлари учун сайлов тизимини бекор қилиш ҳақидаги таклифи комиссия аъзоларининг қатъий эътирозига сабаб бўлди. Узоқ баҳслардан сўнг сайлов принципини сақлаб қолиш, бироқ «маҳаллий» маъмуриятнинг маъмурий ишларга таъсирини камайтиришга қарор қилинди.¹

«Халқ суди» институти ҳам ўзгаришсиз қолдирилди. Унга вақти билан Россиянинг Европа қисмида амалда бўлган бўлис суди асосларини жорий қилиш мўлжалланди.²

Шундай қилиб, ҳатто ўзининг инқироzi арафасида ҳам чоризм сийқаси чиққан «ҳарбий-халқ» бошқаруви тизимини яна бир неча ўн йилга сақлаб қолишни назарда тутган эди. Лекин, Туркистонда маъмурий бошқарувни қайта қуриш, уни XIX аср охири - XX аср бошларида мамлакатда юзага келган янги ижтимоий-сиёсий вазиятга мувофиқ мо-

¹ ЎЗР МДА. И-1 жамғарма, 37-руйхат, 296-иш, 45-53-варақлар.

² Ўша жойда, 60-62-варақлар.

дернизация қилишнинг аниқ ўйланган дастури мавжуд эмасди.

Лойиҳаларнинг умумий мазмуни мустамлакадан қўшимча маҳсулотнинг қатъий марказлаштирилган тартибда олинишини таъминлаш ва унинг аҳолиси устидан полиция «ҳомийлиги»ни кучайтиришдан иборат бўлиб қолди. Маҳаллий аппарат эса аввалгидек Туркистонни мустамлака сифатида талон-торож қилишда ташкилотчилик ролини таъминлаши лозим эди.

Ўрта Осиё сиёсатининг марказдаги раҳбарлари ва унинг жойлардаги ижрочилари, ҳарбий-феодал доираларнинг вакиллари бўлганлари ҳолда, куни битган давлат институтларини консервация қилиш тарафдорлари эдилар. Фақат ўзлари учун кўнгилсиз бўлган у ёки бу вазиятдан чиқиш ва ўта тор вазифаларни ҳал қилиш йўллариини белгилаб, улар том маънода давлат аҳамиятига молик вазифаларни ҳал қилишни уддалай олмадилар.

Буларнинг барчаси Туркистондаги мустамлака ҳокимият тизимига яққол кўзга ташланувчи полиция тусини берарди. Ҳокимиятнинг ушбу мураккаб тузилиши, бўғинларининг бир-бирига бўйсундирилгани, фаолиятининг давлат-бюрократик усуллари фуқароларнинг кўп қиррали турмушини - уларнинг ҳудудларини чоризм тасдиқлаган намунага мувофиқ чегаралашдан тортиб, уларнинг маънавий ҳаётини назорат қилишга қадар - тартибга солишга қаратилган эди.

2. Ҳокимият, полиция ва суд органлари: улар жазолаш функцияларини кенгайтириши

XIX аср охири — XX аср бошларида Туркистонда маъмурий ва давлат муассасалари тизими-

даги ўзгаришлар билан бир қаторда суд тизими ҳамда ҳокимиятнинг жазолаш органларида ҳам жиддий ўзгаришлар юз берди. Улар 1886 йилги «Низом» ва чоризм томонидан «истисно тартибида», империя маркази ва миллий минтақаларида самодержавиега нисбатан қаршилик кучайиши муносабати билан қабул қилинган қонунларга мувофиқ «такомиллаштириб» борилди.

Улар орасида марказий ва маҳаллий органлар ҳокимияти чегараларини жиддий кенгайтирган 1881 йил 14 августдаги «Давлат тартиби ва жамоат осойишталигини қўриқлаш чоралари тўғрисидаги низом» алоҳида ўрин тутди. Ушбу «Низом»га мувофиқ, чор ҳукумати ўз ихтиёрига кўра «кучайтирилган» ёки «фавқулодда» қўриқлов ҳолатини жорий қила оларди. «Кучайтирилган қўриқлов» ҳолати «бирон-бир жойда жамоат осойишталиги мавжуд давлат тузумига ёки хусусий шахслар ва уларнинг мол-мулки хавфсизлигига қарши жиноий тажовузлар уюштириш ёки уларни тайёрлаш тарзида бузилса, тартибни сақлаш учун доимий амалда бўлган қонунларнинг қўлланиши етарли бўлмаган тақдирда»¹ жорий қилинади.

«Фавқулодда қўриқлов» ҳолати эса «бундай тажовузлар туфайли маълум жой аҳолиси бузилган тартибни зудлик билан тиклаш учун фавқулодда чоралар қўриш заруратини талаб қилувчи қўзғолиш кайфиятига келтирилганида»² жорий қилинади. Кўриб турганимиздек, у ёки бу жойда «фавқулодда ҳолат» эълон қилиш учун асослар

¹ Полный свод законов, 3 собрание, т.1, №350, ст.6, пункт «А».

² Ўша жойда, пункт «Б». П.А.Зайончковскийнинг «Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 годов» китобидан олинди. М., 1964, 402-бет.

жуда мавҳум таърифланган бўлиб, уни турли шаклда талқин қилиш имконини берарди, бу эса «фавқулодда» чораларни ўлкани бошқаришда кундалик чораларга айлантирган Туркистон генерал-губернаторларига кенг йўл очарди. 1892 йилдан бошлаб Туркистон доимий равишда ё «кучайтирилган қўриқлов», ё «фавқулодда қўриқлов» ҳолатида бўлиб келди. Чунончи, 1892 йили Тошкент шаҳри, Сирдарё вилоятининг Тошкент, Чимкент ва Авлиёота уездлари, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида «Кучайтирилган қўриқлов тўғрисидаги мажбурий низом» эълон қилинди. Бир йил муддатга чиқарилган қарор кейинчалик узайтирилди ва у доимий равишда, фақат қисқа танаффуслар билан амалда бўлди, зеро, Ҳарбий вазирлик қайд этганидек, «ушбу қарорни чиқаришга туртки бўлган ҳолатлар... заррача ўзгармади».¹ 1896 йили Туркистон генерал-губернатори барон Вреский вазирликдан «кучайтирилган қўриқлов тўғрисидаги низомни бутун Туркистон ўлкаси бўйича бир йилга эмас, балки доимий чора сифатида қўллаш»га рухсат беришни сўради. 1898 йил 30 майдаги буйруқ билан ушбу ҳолатга Фарғона ва Самарқанд вилоятлари ҳамда Сирдарё вилоятининг Тошкент, Чимкент ва Авлиёота уездлари ўтказилди.

«Кучайтирилган қўриқлов» ҳолати Туркистонда бутун 1905 йил давомида амалда бўлди ва 1906 йил сентябрида «бутун Ўрта Осиё темир йўли чизиги бўйлаб, унинг яқинидаги барча шаҳарларда» жорий қилинувчи «фавқулодда қўриқлов» ҳолати билан алмаштирилди.

Сўнгра бу ҳолат қуйидаги тарзда узайтирилди: 1907 йил 17 сентябргача, 1908 йил 18 октябргача,

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 30-рўйхат, 674-иш, 16-20-варақлар.

1909 йил 17 мартгача, 1909 йил 29 июнгача, 1910 йил 16 июлгача, 1911 йил 4 сентябргача.¹ Орадан икки йил ўтиб, 1914 йил 26 июлда яна «кучайтирилган қўриқлов» ҳолати жорий қилинди ва у 1916 йил 17 июлда Туркистондаги чоризмга қарши энг йирик миллий-озодлик ҳаракатини бостириш зарурати туғилгани муносабати билан жорий қилинган «ҳарбий ҳолат»² билан алмаштирилди.

«Фавқулодда» ҳолатлар амалда бўлган даврда бутун маҳаллий маъмуриятнинг полиция ва жазолаш функциялари чекланмаган тус олди. Генерал-губернаторларга «жамоат тартиби ва давлат хавфсизлиги бузилишининг олдини олишга тегишли предметлар бўйича»³ мажбурий қарорларни чиқариш ҳуқуқи берилди. Ушбу қарорларни бузиш ҳоллари генерал-губернатор томонидан маъмурий тартибда куриб чиқиларди ва у айбдорларни 500 рублгача жаримага тортиш ёки 3 ойлик муддатгача қамоққа ҳукм қилиш ҳуқуқига эга эди.

Бундан ташқари, генерал-губернатор ҳар қандай халқ, жамоатчилик ва ҳатто хусусий йиғинларни тақиқлаш, «...савдо ва саноат муассасаларини шошилинч ва вақтинча ёпиб қўйишга кўрсатма бериш», «фавқулодда» ҳолат эълон қилиш ва айрим шахсларга «кучайтирилган қўриқлов» ҳолати ҳақидаги низомда курсатилган жойларда бўлишни тақиқлаш ҳуқуқига эга эди.⁴

Генерал-губернаторлар шунингдек «умумий жиной қонунларда назарда тутилган жинойтлар туғрисидаги» айрим ишларни «жамоат тартиби ва

¹ ЎзР МДА. И-81 жамғарма, 1-руйхат, 14890-иш, 3-8-варақлар.

² Ўша жойда, И-1 жамғарма, 31-руйхат, 1143-иш, 4-варақ.

³ ПСЗ, 3 собрание, т.1, №350, ст.15, пункт «В».

⁴ Ўша жойда.

осойишталигини сақлаш мақсадларида зарур деб топган тақдирларида ҳарбий давр қонунларига кўра судга» бериш ҳуқуқига эга эдилар.¹ Шу билан бирга, суд мустақиллиги принципларига хилоф равишда, уларга прокуратура органларидан «судга оширилмаган ҳар бир алоҳида тергов ёки суриштирув ишини икки ҳафтадан ошиқ бўлмаган муддатда кўриб чиқиш учун тақдим этиш»ни талаб қилиш ҳуқуқи берилганди.² Бу маъмурий органларга нафақат тергов жараёни, балки суд қарорига ҳам тазйиқ ўтказиш имкониятини берарди.

Ниҳоят, генерал-губернаторлар «шаҳар ва қишлоқлардаги жамоат бошқаруви ҳамда судлов органларидаги жамики лавозимларга тайинланганларни тасдиқлашлари», агар улар нолойиқ деб топилган тақдирда ишдан бўшатишни талаб қилишлари лозим эди.³

Полиция бошлиқлари ва жандарм бошқарувлари раҳбарларига «давлат жинойатларини содир этганлик ёки уларга дахлдорликда, шунингдек қонунга хилоф ташкилотларга дахлдорликда асосли шубҳа қилинган барча шахслар»ни икки ҳафтагача муддатга ҳибсга олиш ҳуқуқи берилган эди.⁴ Шунингдек, уларга «барча жой, фабрика ва заводларда ҳар қандай вақтда» тинтув ўтказиб, ҳар қандай мулкни ҳибсга олишга рухсат этилди. Маҳаллий маъмуриятлар кучайтирилган қўриқлов ҳолати эълон қилинган тақдирда ана шундай ҳуқуқларга эга эди.

Ушбу Низомнинг барча моддалари фавқулодда қўриқлов шароитида ҳам тўлиқ ўз кучини сақлаб

¹ ПСЗ, 3 собр., т.1, №350, 17-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 511-бет.

⁴ Ўша жойда, 21-бет; Зайончковский П.А. Кўрсатилган асар, 404-бет.

қолди. Бундан ташқари генерал-губернаторга қўшимча равишда бир қатор кенг ваколатлар ҳам берилган эди. Жумладан, у 3000 рублгача жарима солиш, бир ойгача муддатга вақтли нашрлар ва ўқув юртларини ёпиш, жиноий ишларни ёпик эшиклар ортида юритишни талаб қилиш ва шу каби ҳуқуқларга эга эди. Шундай қилиб, генерал-губернаторга берилган улкан ваколатлар унинг нафақат барча бошқарув, балки суд ва жамоат ҳаёти соҳаларига ҳам аралашувига имкон яратган эди.

Мустамлака ҳокимият тизимига хос бўлган тазйиқ ва қатағонлар усули юқорида кўрсатилган ҳолатлар амал қилган даврда Туркистон халқларининг миллий ўзлигини камситувчи ва ёвуз тузумдан халос бўлиш истагини янада оширувчи чинакам «тозалашлар» билан тўлдирилди.

Юқорида кўрсатилган низомларга мувофиқ жойлардаги аппаратнинг фаолиятини бевосита назорат қилган «ҳарбий-халқ» бошқаруви қуйи бўғинининг маъмурий-полиция функциялари ҳам жиддий кенгайди. Чунончи, уезд бошлиқларига Россия ички губерниялари исправниклари ҳуқуқи берилдики, бу уларни уезд полиция бошқарувлари раҳбарлари билан ҳам тенглаштирди. Улар у ёки бу шахсларни маъмурий тартибда 15 рублгача жаримага ёки етти кунгача ҳибсга тортишга ҳақли эдилар.¹

Уезд бошлиқларига ёрдам тариқасида участка приставлари институти ташкил қилинди. Приставликка одатда чор армияси офицерлари тайинланиб, улар солиқ йиғиш, мажбуриятлар, уезд бошлиқлари чиқарган қарорлар ва кўрсатмалар-

¹ Положение об управлении Туркестанского края, Спб., 1886, 62-64-бетлар.

нинг жойларда бажарилишини ҳамда ўз участкаларидаги аҳолини назорат қилиш билан шуғулланарди.¹ Улар ўз назорати остидаги участка доирасида рўй берган турли ишлар бўйича дастлабки терговни юритиш, маъмурий тартибда 5 рублгача жаримага ёки 3 кунгача ҳибсга тортиш ҳуқуқига эга эди.¹

Генерал-губернаторнинг кўп сонли фармойиш хатлари маҳаллий маъмурларни «тартиб ва озоишталикни сақлаш» мақсадида энг кескин чораларни қўллашга руҳлантирар, зарур ҳолда «қуролли кучни қўллашдан ҳам чўчимасликни» тавсия қиларди. Ҳарбий губернаторлар ва уезд бошлиқларига «жамоат озоишталиги»га хавф туғилган жойларга «ҳарбий юришлар» уюштириш ва қўшиндан фойдаланиш, «қонунга ҳилоф тўдаларни тарқатиш, бебошлик ва итоатсизликларни бостириш» ҳуқуқи берилди.

1905 йилдан бошлаб қўшинларни намойиш, иш ташлаш ва деҳқонларнинг исёнларини бостириш учун сафарбар қилиш ҳолатлари доимий тус олди. Генераллар Сахаров ва Прасолов қўмондонлигидаги отрядларнинг ҳарбий кучи билан 1905 йили октябрь ва ноябрь-декабрь ойларида ялпи сиёсий иш ташлашлар, Тошкент қалъаси, Хўжанд, Самарқанд, Чоржўй ва бошқа жойлардаги аскарларнинг исёнлари бостирилди. Туркистон ҳарбий округи қўмондонининг буйруғи билан «лагерь даври»да шаҳарларда қолдирилувчи махсус қўшинларнинг бошлиқлари тайинланди. Ўрта Осиё темир йўлининг бутун чизиғи ва теваракдаги шаҳар-қишлоқлар бўйича муваққат генерал-

¹ ЎзР МДА, И-1 жамғарма, 27-руйхат, 659-иш, 22-49-варақлар.

² Ўша жойда, И-13 жамғарма, 1156-иш, 65-варақ.

губернаторлар институти жорий қилинди. Красноводск станциясидан Фороб станциясигача бўлган биринчи йўл участкасини Каспийорти вилояти бошлиғи Карцов, Фороб станциясидан Жиззах станциясига қадар чўзилган иккинчи участкани Туркистон казаклар дивизияси командири Греков ва Жиззах станциясидан то Хўжанд ва Тошкент станцияларигача бўлган учинчи участкани Туркистон биринчи армия корпусининг командири Шпицберг бошқарган эди.

Уларга қуйидагича жуда катта ваколатлар берилди: тергов ва ҳарбий-судлов комиссияларини тузиш, суд қарорлари ва ҳукмларини тасдиқлаш; маҳаллий қўшинларга бошчилик қилиш; «жамоат осойишталиги»ни сақлаш учун зарур бўлган барча чораларни кўриш, «ҳукуматга қарши кайфиятлар»га хайрихоҳлиги аниқланган ҳар қандай муассасаларни ёпиш, «ҳукуматга қарши у ёки бу тарғиботни қўллаб-қувватлашга бўлган уринишлар кўзга ташланган» матбуот органлари фаолиятини тўхтатиш ва ёпиб қўйиш.

Ушбу институтнинг жорий қилиниши нафақат Туркистондаги мустамлака ҳокимият тизимининг инқирозга учраганини, балки бутун сиёсий тизимнинг беқарорлигини ҳам кўрсатарди.

Қўшинлар фақат муҳим давлат объектлари, йўллар, почта, телеграфни эмас, турмаларни қўриқлаш учун ҳам ажратила бошланди. Вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари турма бошлиқларининг ўз тасарруфларидаги қамоқхоналарда қўриқловни кучайтириш зарурлиги ҳақидаги илтимосномаларига кўмилиб кетдилар. Бош штабга йўлланган ҳисоботда ушбу масала юзасидан шундай дейилади: «Давлат ҳаётида сўнгги икки йилда юзага келган фавқулодда шароит қўшинлар хиз-

матини жуда мушкул аҳволга солиб қўйди ва нормал дислокацияга жиддий путур етказди», қоровулларга тинч даврда қоровуллик хизматига ҳеч қачон жалб қилинмаган командалар, «ўқув ва овчилик командалари, ҳатто мусиқачи шогирдлар» ҳам тайинлана бошланди.¹ Чунончи, 1907 йил 1 январга келиб Туркистонда қоровуллик хизматига тайинланган йиллик наряд 1027 кишини ташкил қилган бўлса, 1908 йили 1225 кишига етди² ва ҳ.к.

Қўрилган чораларга қарамай, инқилоб тўлқини тинчимасди. Эсерлар ва анархиячи гуруҳларнинг вакиллари томонидан энг манфур чор золимларига қарши турли террорчилик тадбирларини уюштириш ҳоллари кўпайди. Чунончи, 1905-1907 йилларда Тошкент станцияси бошлиғи подполковник Чернов, Фарғона ҳарбий губернатори ёрдамчиси Пашкевич, Тошкент судлов палатаси прокурори Шаригин, Ўрта Осиё темир йўли бошлиғи генерал Ульянин ўлдирилди, жуда кўп полициячи, жандарм, судья, уезд ва бўлис бошлиқларига қарши суиқасдлар уюштирилди.³

Террорчилик актларининг кўпайганидан ташвишга тушган маҳаллий маъмурият махсус қидирув органи тузилишини қатъий туриб талаб қилди. 1901 ва 1905 йилларда ташкил қилинган Ўрта Осиё ва Тошкент темир йўлларидаги жандарм полиция бошқарувлари қидирув ишларининг йилдан-йилга ортиб бораётган эҳтиёжларини қондира олмай қолди. Туркистон генерал-губернатори Гродеков ҳукуматга «Тошкент, Черняево, Самарқанд, Ашхабод, Марв, Қўқон, Чоржўй, Қизил Арвот ша-

¹ ЦГВИА, 400-жамғарма, 262/912 рўйхат, 101-иш, 2-4-варақ.

² Ўша жойда.

³ ЎзР МДА, И-133 жамғарма, 1-рўйхат, 499-иш, 1-5-варақлар.

ҳарларида полиция кузатув пунктларини кучайтириш»¹ зарурлиги тўғрисидаги масала билан муурожаат қилди ва ўлкада полиция-қидирув ишларини зудлик билан такомиллаштириш чораларини кўришни сўради.

1907 йил августдаёқ ҳукумат фармойиши билан Тошкентда Туркистон ўлкасида полиция қидирувини уюштириш учун Махсус бўлим ташкил қилинди. Бўлимга 10 нафар «филёр» – сиртдан кузатиш агентлари ва кузатув бошлиғи юборилди. Маҳаллий полиция ва темир йўл жандарм бўлимларининг бошлиқлари Махсус бўлимга ўлкадаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат билан боғлиқ барча маълумотларни маълум қилишлари шарт эди. Махсус бўлим шунингдек маҳаллий полиция ва жандармерияларни назорат қилиш ҳуқуқини ҳам қўлга киритди.

ИИВ фармойиш хатида бундай деб кўрсатилади: «Қидирув фаолиятида темир йўл жандарм-полиция бошқаруви бошлиқлари, жандарм-полиция бўлимлари бошлиқлари, Кушка қалъаси бошлиғи, уезд ва шаҳар полицияси ва маъмурияти амалдорлари Туркистон генерал-губернатори канцелярияси ҳузуридаги Махсус бўлимнинг кўрсатмаларига амал қилади, унинг қидирув бўйича барча талабларини бажаради. Тинтув қилиш, почта жўнатмаларини кўздан кечириш ва ҳибсга олиш тўғрисидаги барча талаблар зудлик билан ва қатъий бажарилиши лозим».²

1907 йил октябрида Махсус бўлим ўрнида Туркистон район қўриқлов бўлими ташкил қилинди. Қўриқлов бўлимлари тўғрисидаги махсус низом

¹ ЦГВИА, 400-жамғарма, 1909, 262-рўйхат, 142-иш, 1-4-варақлар.

¹⁸ ЎзР МДА, И-1 жамғарма, 31-рўйхат, 367-иш, 56-варақ.

улар «давлат жинойтлари тўғрисидаги ишларни махфий текшириш билан шуғулланиши», текшириш натижалари «ҳар ойнинг 5 кунда Полиция департаментига тақдим этилиши лозим»лигини белгилар эди.¹

Туркистон қўриқлов бўлими таркиби топириқ берувчи офицер, суриштирувни олиб боровчи офицер, котиб, сиртдан кузатувчи филёрлар бошқарувчиси ва 10 нафар филёрдан иборат эди. Бўлим таркиби йилдан йилга кенгайиб борди ва 1917 йилга келиб икки бараварга ортди. Унинг фаолияти доирасига бешала вилоят киритилди, бундан ташқари, Ашхабод ва Верний шаҳарларида ушбу бўлимга бевосита бўйсунувчи қидирув бўлинмалари ташкил қилинди.

Махфий агентлар - провокаторларга охранка, айниқса жиддий эътибор берарди. Улар қидирув тизимида асосий роль ўйнар эди. Полиция департаментининг махфий йўриқномаси ҳокимият доираларининг «хабардорлигини таъминловчи ягона ишончли восита сифатида ички ва махфий агентурани ёллаш ва сақлаш зарурлиги» ҳақида кўрсатма берди.²

Турли сиёсий ташкилотлар таркибида агентларга эга бўлиш айниқса муҳим ҳисобланар эди. Бу борада йўриқномада шундай дейилади: «Шуни доимо назарда тутиш лозимки, текширувдаги муҳитда бўлган энг заиф ходим ҳам давлат жинойтини аниқлаш учун жамоат орасида бемалол юра оладиган қидирув ишлари бошқарувчисидан кўпроқ материал беради. Шу боис инқилобий муҳит ёки бошқа текширувдаги жамоада бўлган махфий

¹ За кулисами охранного отделения. Берлин, 1910, 333-бет.

² Падение царского режима. 3-ж., 1925, 189-бет.

ходимнинг ўрнини ҳеч ким ва ҳеч нарса боса олмайди».¹

Шундай қилиб, провокация қидирув ишининг асосини ташкил этган бўлиб, чоризм ўзини провокаторлар қўли билан ҳимоя қилмоқда эди. Қолган барча воситалар - аноним хатлар, тинтувда олинган материаллар, сўроқ материаллари иккинчи даражали ҳисобланарди. «Қолган восита ва қидирув кучлари» қаторига сиртдан кузатиш агентлари ёки филёрлар ҳам кирарди.

Провокаторлар охранкада берилган лақаблар билан ҳаракат қилгани сабабли, уларни фош қилиш жуда қийин эди. Агентлар гўёки рус аҳолисига қарши йўналишдаги панисломистик ёки пантуркистик ҳаракат ҳақидаги миш-мишларни атайлаб тарқатар, бу ҳокимиятнинг туб аҳолига қарши қатоғон уюштириши учун қулай баҳона бўлиб хизмат қиларди.

Кейинчалик маҳаллий ташкилот полиция ва қидирув муассасалари суриштирув ишлари билан фавқулодда банд эканини баҳона қилиб, ўлка жандарм бошқарувини ташкил этиш талаби билан чиқди² Туркистон бошлиқларининг илтимосларига жавобан катта маблағ ажратилди ва марказдан қидирув ишлари бўйича «мутахассислар» юборилди, бироқ ушбу масаланинг узил-кесил ҳал этилишига уруш ва у билан бирга маъмурият бошига ёғилган янги «ташвишлар» ҳалақит берди.

Туркистонда судлов тизимини қайта тузишдан мақсад, чоризм уни Россиядаги шундай тизимга мослаштириш ва уни маъмуриятдан нисбатан мустақил қилишдан иборат эди. Бироқ, юқорида таъ-

¹ «Голос минувшего», 1917, №9-10, 281-бет.

² ЦГВИА, 400-жамғарма, 1909, 262-рўйхат, 142-иш, 1-4-варақлар.

рифи келтирилган, моҳият эътибори билан мустамлака тизимининг сўнгги кунларига қадар амалда бўлган кучайтирилган ва фавқулодда қўриқлов тўғрисидаги «низомлар» туфайли суднинг маъмуриятдан ажратилиши фақат расмий характерга эга бўлди. Шунга қарамай XIX аср охиридаги суд тузилиши олдингисидан фарқ қиларди.

1886 йилги «Низом»га кўра уезд судлари тугатилиб, уларнинг ўрнига участка мировой (келиштирув) судлари таъсис этилди. 1864 йил судлов низомларининг дастлабки матнига кўра мировой судьялар шаҳар ва қишлоқ бошқарув органлари томонидан уч йил муддатга сайланиши лозим эди. Бироқ Туркистонда судлов низомлари қабул қилинган даврга келиб Александр III нинг аксилсалоҳотлари амалга оширилиб, 1864 йил низомларининг у ёки бу даражада демократик институтлари тарқатиб юборилди. Петербург, Москва ва Одессадан ташқари барча ерда мировой судьялар институти бекор қилиниб, тайинланувчи шахслар: шаҳарларда — шаҳар судьялари, қишлоқларда — земство бошлиқлари билан алмаштирилди. Туркистонда ҳам мировой судьялар сайланмай, балки тайинланарди.

Вилоят бошқарувларининг судлов бўлимлари вилоят судлари билан алмаштирилди. Уларнинг қошида суд терговчилари, вилоят прокурорлари ва уларнинг ўртоқлари лавозимлари таъсис қилинди. Вилоят судьялари мировой судьялар қурултойлари функцияларини бажарар ва мировой судьялар ваколатига кирмайдиган фуқаровий ишларни, шунингдек, муқаддам вилоят бошқарувларининг судлов бўлимлари юритган ишларни кўрарди.

Кейинчалик 1898 йил ислохот ўтказилиб, у «Суд низомларини Туркистон ўлкаси вилоятла-

рида жорий қилиш қоидалари»га мувофиқ тугатилган вилоят судлари ўрнига округ судларини ва бутун Туркистон учун бош судлов идораси ҳуқуқларига эга бўлган Тошкент судлов палатасини жорий қилди. У фақат империянинг олий судлов идораси – Сенатга бўйсунарди.

Округ судлари Туркистоннинг бешта вилоятида жорий қилинди. Улар суд раиси, унинг ўртоғи ва суд аъзоларидан иборат эди. Округ судларининг йиғилишларида судланувчининг айбдор ёки айбдор эмаслигини белгиловчи суд маслаҳатчилари иштирок этарди. Жазо чорасини судья ва суднинг икки аъзоси белгиларди. Суд маслаҳатчилари иштирокида қабул қилинган округ судлари қарорлари қатъий ҳисобланарди, улар иштирокисиз қабул қилинган қарорлар устидан эса Тошкент судлов палатасига шикоят бериш мумкин эди.

Округ судлари ва Тошкент судлов палатаси томонидан суд маслаҳатчилари иштирокида қабул қилинган қарорлар устидан шикоят фақат суд амалиётининг қонуний тартиби бузилган ҳолдагина берилиши мумкин эди. Шикоят Россиядаги олий кассация идораси ҳисобланган Сенат томонидан кўриларди.

Юқорида кўрсатилган судларнинг фаолияти, энг аввало, Туркистондаги инқилобий ва миллий-озодлик ҳаракати иштирокчиларига қарши қаратилган эди. Чунончи, Тошкент округ судида «давлатга қарши жиноий қилмишлар тўғрисида»ги (мустамлака тузумига қарши чиқишлар шундай квалификация қилинган эди): 1906 й. – 12 та, 1907 й. – 8 та, 1908 й. – 12 та иш кўрилди. Улардан 4 киши Жиноят Низомининг 102-моддаси («Россияда асосий қонунлар билан белгиланган ҳукмронлик тарзини зўравонлик тажовузи билан ўзгартириш

учун тузилган ташкилотда қатнашганлик»¹)га кўра ҳукм қилинди.

Самарқанд округ судида 1906 й. - 5 та, 1907 й. - 8 та, 1908 й. - 6 та шундай иш кўрилган эди.²

Янги Марғилон округ судида эса 1906-1908 йилларда 15 та иш кўрилди.³

Судлов статистикаси Туркистонда деҳқонлар ҳаракатларига қарши қатағонларнинг кучайганлигини қайд этди. Улар қуйидаги моддалар бўйича номланар эдилар: «бошқарув тартибига қарши жинойтлар», «тартиб ва осойишталикни бузиш», «зўрлик ишлатиш йўли билан талончилик қилиш», «маъмурият мансабдор шахслари шаънини ҳақорат қилиш» ва ҳ.к.

Биргина Фарғона вилоятида 1904 йили фақат мировой судьялар томонидан: «бошқарув тартибига қарши қилмишлар» - 48та, тартиб ва осойишталикни бузиш ҳоллари - 113та, киши шаънини ҳақорат қилиш ҳоллари - 91та, бировнинг мулкани талон-тарож қилиш ва зарар етказиш ҳоллари - 206 та иш кўриб, ҳукм чиқарилди.⁴ 1906 йили эса, шу вилоятда яна: «бошқарув тартибига қарши қилмишлар» - 130та, тартиб ва осойишталикни бузиш ҳоллари - 202та, шаънини ҳақорат қилиш ҳоллари - 242та, бировнинг мулкани талон-тарож қилиш ва зарар етказиш ҳоллари - 251 та иш қайд этилди ва жазо чораси белгиланди.⁵

Мазкур расмий рақамлар ҳокимият зулми ва

¹ Пален К.К. Отчет... Судебные учреждения. Спб., 1910, 20-бет.

² Ўша жойда, 26-бет.

³ Ўша жойда, 34-бет.

⁴ Статистический обзор Ферганской области за 1904 г. Скобелев, 1905, Приложение 16, 22-бет.

⁵ Статистический обзор Ферганской области за 1906 г. Скобелев, 1908, 86-87-бетлар.

зўравонлигига қарши курашнинг ўсиб борганидан далолат беради.

Бундай турдаги ишлар бўйича суд терговлари одатда инсон қадр-қимматини ерга уриш, қийноққа солиш, терговни атайлаб чўзиш, порахўрлик ва бошқа қонунсизликлар билан амалга ошириларди.

Суд амалиёти жараёнида суд ҳужжатларига нописандлик кўзга ташланарди, гувоҳларни четлаштириш, уларни «гунг» гувоҳлар, яъни давлат хизматида бўлиб, маъмуриятга бўйсунувчи махсус экспертларнинг маълумотлари билан алмаштиришга йўл қўйиларди. Буларнинг барчаси мустамлака ҳокимиятига судлов машинасини ўзи учун маъқул тарзда мослаштирганлигини, судларни жандармерия ва охранкага яқинлаштиришга ҳаракат қилганлигини кўрсатар эди.

Чор судлари томонидан ҳукм этилганлар сони ортиб борди ва 1905-1910 йилларда бу қуйидаги манзарани акс эттирди:

Фарғона вилоятида:	1905 й. - 3447 киши	1908 й. - 4897 киши
	1906 й. - 2667 киши	1909 й. - 5341 киши
	1907 й. - 4837 киши	1910 й. - 6315 ¹ киши
Самарқанд вилоятида:	1906 й. - 3761 киши	1908 й. - 3519 киши
	1907 й. - 3058 киши	1910 й. - 5196 ² киши

¹ Фарғона вилояти бўйича 1905-1910 йилги статистик ҳисоботларга кўра тузилди.

² Самарқанд вилояти бўйича 1906, 1907, 1908, 1910 йилги статистик ҳисоботларга кўра тузилди.

Демак, биргина Фарқона ва Самарқанд вилоятларида 6 йил давомида 53038 киши судланиб, жиноий жавобгарликка тортилган. Бу рақамлар жамиятда фақат ижтимоий кескинлик ўсиб борганлигидан далолат берибгина қолмай, балки мустамлака тузумнинг илдиз отмаганлигини, сиёсий тузум омонат эканлигини ҳам кўрсатади.

Юқорида тилга олинган судлар билан бир қаторда Туркистонда ҳарбий судлар ҳам ўз фаолиятларини давом эттирди. Уларда фақат ҳарбий унвонга эга кишилар эмас, балки ишлари «истисно тариқасида» мазкур судларга оширилган фуқаролар шахслар ҳам суд қилинар эди. Туркистон генерал-губернатори бу борада улкан ваколатларга эга бўлганлиги ҳақида биз юқорида гапириб ўтган эдик.

1892 йили ҳукуматнинг «ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинган ҳудудлар тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Бу қарор мустамлака ҳокимият зўравонлигини таъминларди. Унга кўра ҳарбий бўлмаган фуқаролар «олий ҳокимиятга қарши исён қилгани», «телеграф, телефон ёки бошқа анжомни қасддан бузгани», полиция амалдорлари ёки ҳарбий қоровулга ҳужум қилгани ёки қуролли қаршилик кўрсатгани, мансабдор шахсларга улар хизмат бурчларини ўтаётган пайтда ҳужум қилганлиги учун ҳарбий судга тортилиши мумкин эди. Туркистонда мустамлака тузumi инқирозга учраган йилларда халқни жазолаш учун ҳарбий судлар, айниқса, кенг кўламда жалб қилинди.

1916 йил июлда Туркистонда мустамлакачиликка қарши энг йирик миллий-озодлик кўзғолони бошланди. Деҳқонлар, косиблар, шаҳар ва қишлоқлардаги йўқсиллар маҳаллий маъмуриятга қарши, туб аҳоли вакилларининг уруш ортидаги

ишларга олинишига қарши фаол ҳаракатга қўшилдилар. Улар чақирилганларнинг рўйхатларини ёндиришар, ҳокимият вакилларини калтаклашар, баъзан эса ҳатто ўлдиришар, уезд ва бўлис бошқарувчиларининг канцеляриялари ва уйларига қуролли ҳужумлар қилар, полиция ва ҳарбийлар билан қонли олишувлар уюштирган эдилар.

Юзага келган вазиятдан қаттиқ ташвишга тушган чор ҳукумати қўзғолонни бостириш учун шошилиш чоралар қўришга киришди.

1916 йил 17 июлда Туркистонда ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Оммавий ва тартибсиз ҳибсга олишлар ўтказилиб, қўзғолон қатнашчилари ҳарбий судга берилди. Ҳарбий-судлов низомининг 1308-моддасида кўрсатилган тартибда чор армияси офицерлари сирасидан «махсус ҳарбий судлар» ташкил қилинди.¹ Ҳарбий вазир Д.С.Шуваев маҳаллий маъмурларга йўллаган телеграммасида «қўзғолонга тааллуқли ишларни зудлик билан кўриб чиқиш учун» ушбу судларга «ўлканинг барча ҳудудларига» ҳеч қандай тўсқинликсиз чиқиш, «айрим шахслар» устидан етарли маълумотлар олинган заҳоти, бошқа қатнашчиларнинг тергови тугашини кутиб ўтирмасдан, уларни судга тортиш ҳуқуқи берилди.²

Қўзғолон қатнашчилари жиноий жавобгарликка Жиноий Низомнинг 100-моддасига кўра қаттиқ жазоланадиган жиноятчилар сифатида тортилдилар. У қўзғолоннинг фаол иштирокчилари учун ягона жазо - ўлим жазосини назарда тутарди. Ушбу моддага кўра Жиззах уездидаги қўзғолоннинг кўпчилик иштирокчилари жазога тортилдилар.

¹ Ўрта Осиё ва Қозғистондаги 1916 йил қўзғолони. Хужжатлар тўплами (рус тилида). М., 1960, 640-бет.

² Ўша жойда.

Суд органлари уларнинг ҳаракатларини «империядан унинг айрим қисмини ажратиб олишга уриниш» деб баҳолади.¹

Қўзғолон қатнашчиларининг асосий қисми «Қаттиқ ва енгил жазолар тўғрисидаги низом»нинг 262-269-моддаларига кўра жазога тортилдилар. Ушбу моддаларда қўзғолон билан боғлиқ ҳолатлардан келиб чиқиб, турли-туман жазолар кўзда тутилди. Асосий жазо - каторга ишларига юбориш эди. Каторга ишларига «асосий айбдорлар ёки қўзғовчилар ва шериклар» ҳукм қилинди; қолган қатнашчилардан фақат энг айбдорларигина ахлоқ тузатиш маҳбуслик бўлимларига, қолганлар эса қилган жиноятларидан келиб чиқиб, тўрт ойдан саккиз ойгача қамоқ жазосига тортилди.

269-моддада маъмурлар чақириғига жавобан тавба қилиб келган қўзғолон қатнашчиларини, ҳатто, жавобгарликдан ҳам озод қилиш кўзда тутилган эди. Қўзғолон қатнашчиларини тинч давр қонунларига кўра жазога тортиш шарт-шароитлари ана шундай эди. Айбдорлар 262-269-моддаларга мувофиқ, ҳарбий давр қонунларига кўра жазога тортилган тақдирда ҳам худди шундай жазоларга ҳукм қилинарди, бироқ қўзғолон қасддан қотиллик ёки жароҳат етказиш, полиция, қўшин амалдорлари ёки ҳокимият вакиллариини ўлдириш, калтаклаш ва жароҳат етказиш йўли билан амалга оширилган тақдирда, бундай «жиноятлар»да айбланганлар ўлим жазосига ҳукм қилинди.²

Бироқ ҳарбий судлар қонунда белгиланган мазкур ҳолатлардан мутлақо кўз юмиб, қўзғолон-

¹ Ўша жойда, 73-бет.

² Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане. Алма-ата, 1966, 196-бет.

чиларнинг қилмишларидан қатъи назар, ўлимга ҳукм қилаверди.

Суд жараёнлари ёпиқ эшиклар ортида ўтказилди. Чор адлияси айбланувчилар тақдирини кўпи билан икки-уч кун ичида ҳал қилар эди. Аксарият ишлар бир неча юз варақдан иборат бўлишига қарамай, улар юзасидан айблов ҳулосалари кўпинча, бош ҳарбий прокурор ёрдамчиси Игнатович Туркистон ҳарбий округи қўмондонига йўллаган маълумотида мақтанганидек, «яшин тезлигида» чиқариларди.

Чор адлиясининг Туркистон мустамлака тизими инқирозга учраган шароитдаги фаолияти ҳақида кўп ёзилган.¹ Биз фақат суд амалдорларининг ушбу йиллардаги фаолият усуллари билан боғлиқ айрим ҳолатларни эслатиб ўтамиз.

Улардан бири Тўйтепа воқеалари билан боғлиқ. Бу ерда машҳур жаллод Афанасьев фаолият кўрсатган бўлиб, у «подшонинг олий амри»ни бажариш учун «аёвсиз» иш тутмоқ лозимдир, «зеро жазосизлик, ҳокимиятнинг ночорлиги ва заифлиги туб аҳолини қутуртиради», деб ҳисобларди. Унинг ташаббуси билан 20 ортиқ маҳаллий аҳоли вакили ўлдирилди ва ярадор қилинди, уларнинг уйлари ва мол-мулкига ўт қўйилди.

Одинцов исмли журналистнинг «Туркестанский голос» газетасида босилиб, ўлкада шов-шувга сабаб бўлган «Ўлимга маҳкумлар билан савдолашиш» номли мақоласи² ҳам айнан шу Тўйтепа жараёни

¹ Х.Т.Турсунов ва П.А.Ковалевнинг тилга олинган ишларидан ташқари: Абдурахимова Н.А., Садыков А.С., Шамамбетов Б.Ш. Политические процессы в Туркестане, 1905-1917 гг. Нукус, 1988; Зияев Х.З. Национально-освободительное движение 1916г. «Общественные науки в Узбекистане», 1991, №7.

² «Туркестанский голос», 1916, №70.

билан боғлиқ эди. Мақолада чор адлияси, жумладан, адвокатлар Иванов, Арсеньев, Костко, Вебер ва Шерманларнинг асл башаралари фош қилинганди. Номлари зикр этилган жаноблар ўлимга ҳукм қилинган тўйтепаликлардан пора ундириш билан шуғулланган эдилар.

Газета шундай деб ёзади: «Ўлимга ҳукм қилинган тўйтепаликлар, ўзларини ўлимдан фақат яқинда бошқа қўзғолончиларни «оқлашга эришган» жаноблар Арсеньев ва Иванов қутқариб қолиши мумкин, деган фикрга берилиб, ушбу адвокатура вакилларида ўзларининг уч нафар ҳимоячилари билан авф этиш тўғрисида арзнома тузишда қатнашишни сўрайдилар. Бироқ жаноблар Арсеньев ва Иванов ўз меҳнатлари учун 8 минг рубль сўрадилар ва келишув амалга ошмади. Бир неча соатга ҳўзилган музокаралардан сўнг ҳимоячилар 5 минг рублга рози бўлдилар. Бироқ маҳкумларнинг қариндошларида фақат минг рубль пул ва 3500 рубллик қисқа муддатли мажбурият қоғозлари бор бўлиб чиқди. Етмаган 500 рублни деб улар келишолмадилар ва ўлимга ҳукм этилган тўйтепаликлар (жазони ижро этиш муддати охирлаб борарди) ўз ҳаётларини сақлаб қолиш учун шу тариқа сўнгги бор уриндилар».

«Бошқа ҳимоя қатнашчилари билан олиб борилган узоқ музокаралардан сўнг, тахминан ярим соат ўтиб жаноб Арсеньев ниҳоят маҳкумлар олдига чиқди. Шу ерда тасвирлаб бўлмайдиган ҳодиса рўй берди... Савдолашиш бошланди. Боши титраётган бир мўйсафид юзини чопонининг этаги билан тўсиб, йиғлай бошлади. Бошқаси сал нарида турган укасига қараб етмаётган пулни топиб келтиришни ўтинарди. Қолганлар тўпланган адвокатларга ер остидан тикилиб, қовоқлари осилганча

жим ўтирардилар. Соат тўртларга яқин келишув амалга ошди».¹

«Маҳкумлар Арсеньев ва бу ерда бўлмаган Ивановни 5 минг рубль эвазига авф этиш тўғрисидаги арзномани ёзишда қатнашишга кўндирдилар. Шартга кўра, пулнинг минг рублдан кам бўлмаган қисми адвокатларга шу куни кечқурун етказилиши, қолган сумма эса векселлар билан таъминланиши лозим эди».

Ўлимга ҳукм этилган тўйтепаликларнинг қариндошлари олдига барча пулларни бир-икки кун ичида, яъни ҳукм ижро этилгунга қадар етказиш талаби қўйилди.

Тўйтепаликлар устидан ўтказилган суд жараёни ўзларини одил суд ҳимоячилари деб ҳисобловчи суд амалдорларининг субутсизлиги ва пулни деб ҳеч нарсадан ҳазар қилмасликларини намойиш этди. Адвокатлар эса сувдан деярли қуруқ чиқдилар - «6 ой муддатга адвокатликда шугулланишдан маҳрум қилиндилар», холос.²

Қўзғолончиларга жазо бериш ишига барча тоифадаги амалдорлар ўз «лойиҳа» ва «таклифлари»ни киритган ҳолда муносиб «ҳисса» қўшишга уриндилар. Жумладан, Андижон уезди бошлиғи полковник Бржезицкийнинг «лойиҳаси»да шундай дейилади: «Агар шаҳар ёки бўлис белгиланган муддатгача ишчиларни (мардикорларни) кўнгилли равишда топиб бермаса, дарҳол бу манзилларга жазо отрядларини юбориб, ишчи бермаган аҳоли манзилларини ер билан яксон қилиш, исёнчи тўдаларни эса ўққа тутиш лозим».³

¹ ЎзР МДА. И-1 жамғарма, 31-руйхат, 1150-иш, 40-варақ.

² Ўша жойда, 41-варақ.

³ ЦГВИА, 400-жамғарма, Бош штаб, Осиё қисми, 1916, 4-руйхат, 40-иш, 116-варақ.

Уезд бошлиғи, шунингдек Андижон шаҳар гарнизонини кучайтириш, ҳарбий-дала судларини ташкил қилиш, «исёнкор» туб аҳолининг ерларини мусодара этишни ҳам таклиф қилди.

Участка пристава Мельников «қўзғолонни бос-тириш бўйича энг кескин ва аёвсиз чораларни кўриш, бунда ҳеч қандай қатағонлардан тап тортмас-лик»ка чақирди.¹

Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори - генерал-губернатор ва Бош штабнинг Осиё қисми-дан ўзига бош қўмондон ҳуқуқларини бериш, Ан-дижон, Марғилон, Наманган ва бошқа жойлардаги тартибсизликларни тугатиш учун ҳарбий-дала судларини жорий қилишни сўради.²

Маъмурларнинг ялпи «ташаббускорлиги» нати-жасида жазо отрядларининг ҳаракатлари кун са-йин фаоллашиб борди ва ўлкада ҳарбий ҳолат эълон қилинган 17 июлдан сўнг, айниқса беаёв тус олди. Чунончи, тўлиқ бўлмаган расмий маълумот-ларга кўра, биргина Фарғона вилоятида 1916 йил 13 сентябрдан 17 декабргача ҳарбий судларга: Наманган уездидан - 295, Андижон уездидан - 14, Скобелев уездидан - 42, Марғилон уездидан - 60 киши топширилди.³ Бундан ташқари, вилоятда 8 - 19 июль кунлари давомида 56 киши ўлдирилиб, 108 киши ярадор қилинди, улардан 28 киши оғир жароҳатлардан вафот этди.

Ҳарбий судлар шафқатсиз ҳукм чиқарар эди. Чунончи, Наманган шаҳридаги ҳарбий суд Наман-ган уездининг Чодак бўлисидаги қўзғолонда қат-нашган 89 кишининг ишини кўриб чиқиб, 13

¹ Кўрсатилган ҳужжатлар тўплами, 210-бет.

² ЦГВИА, 400-жамғарма, 3-рўйхат, 34-иш, 8, 9, 13, 16, 19, 24, 29-30, 33, 34, 49-варақлар.

³ Ўша жойда.

кишини осиб ўлдириш орқали ўлим жазосига ҳукм қилди.¹

Марғилондаги қўзғолоннинг 15 иштирокчиси ҳам ўлим жазосига, 5 киши 15 йилдан каторга ишларига сургунга, 40 киши турли муддатларга қамоқ жазосига ҳукм қилинди.²

Ҳарбий судлар қўзғолончиларнинг ёшига ҳам қарамай, улардан шафқатсиз ўч олди. Жумладан, 1916 йил 25 октябрда Скобелевдаги муваққат ҳарбий-округ суди Скобелев уездининг Шаҳрихон қишлоғидаги қўзғолон қатнашчиларининг ишини кўриб чиқиб жазога тортган. Уларга доир ҳужжатларда кўрсатилишича, Муллатурди Охунхўжа ўғли - 82, мулла Абдумажид Шарипов - 79, Комилхўжа Розибеков — 65, Тошамин мулла Мадалиев — 52 ёшда бўлган.³

Ҳарбий судларнинг материаллари қўзғолон қатнашчиларининг ижтимоий таркибидан ҳам далолат беради. Масалан, Марғилон шаҳар ҳарбий суди томонидан жавобгарликка тортилган 83 кишидан 50 таси ҳукм этилган. Шулардан: тўқувчи-ишчилар - 17, этикдўз, дурадгор, новвой, косиблар - 13, камбағал ва йўқсиллар - 7, савдогарлар - 8, мусулмон мактаблари талабалари - 2, мирзалар - 1 киши, икки кишининг касби кўрсатилмаган.⁴ Ёки, масалан, Наманган уездининг Қуйи Ашт шаҳрида судга 120 киши тортилиб, шулардан 45 киши турли муддатларга ҳукм қилинган. Ҳукм этилганлардан: оз ерли ва ерсиз деҳқонлар - 16 кишини, 3 танобдан 6 танобгача ерга эга деҳқонлар

¹ ЎзР МДА. И-725 жамғарма, 1-руйхат, 367-иш, 2-варақ.

² Кўрсатилган ҳужжатлар тўплами, 224-225-бетлар.

³ ЎзР МДА. И-723 жамғарма, 1-руйхат, 360-иш, 84-варақ.

⁴ Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Т., 1962, 301-бет.

- 3, қора ишчилар - 7, темирчилар - 7, этикдўзлар - 1, савдогар ва йирик ер эгалари - 3, имомлар - 1 кишини ташкил қилган. Улар орасида икки нафар аёл ҳам бўлиб, Ўғилбиби Тошматова - 40 ёшда, Нурунисо Турсунова — 50 ёшда бўлган.¹

Шундай ҳолат ҳарбий судларнинг маълумотларига кўра ўлканинг бошқа вилоятларида ҳам кузатилади. Мазкур расмий маълумотлар тузумга қарши курашга Туркистон жамиятининг мустамлака зулмидан эзилган, маҳаллий ва келгинди эксплуататорларнинг зўравонлигига бошқа тоқат қилишни истамаган ижтимоий табақалари кутарилганидан далолат беради.

Расмий маълумотларга кўра, қўзғолон тўғрисидаги иш бўйича жами 35 суд жараёни бўлиб ўтган. Ушбу жараёнларда судланганларнинг умумий сони 933 кишини ташкил қилди. Улардан 346 киши, яъни 30%и оқланди, турли муддатларга 587 киши ҳукм қилинди. Дастлаб судлар томонидан ўлим жазосига 201 киши ҳукм қилинган эди. Авфдан кейин 20 киши қатл этилди, қолган 567 киши каторга, турма ва сургунга ҳукм қилинди.

Шундай қилиб, XIX аср охирида Туркистонда судлов тизимининг қайта ташкил қилиниши ўлка, вилоят ва уездлар миқёсида Россиядагига ўхшаш судлов муассасаларининг пайдо бўлишига олиб келди. Судларни маъмуриятдан ажратиш ва «ҳарбий-халқ» бошқарувига нисбатан у ёки бу даражада мустақил қарама-қаршилиқни юзага келтиришга мўлжалланган суд ислоҳоти Туркистон халқлари учун бирон-бир жиддий аҳамиятга эга бўлмади. 1864 йилги буржуа суд низомлари томонидан ўрнатилган ва орадан 35 йил ўтиб Туркис-

¹ Ўша жойда, 302-бет.

тонда жорий қилинган янги ҳуқуқни таниш, фақат рус аҳолисининг юқори ва ўрта табақаси вакилларигагина тегишли бўлди. У, ҳатто, рус аҳолисининг қуйи табақаси томонига ҳам интеграция қилмади, зеро у янги Низомларда белгиланган мулк дахлсизлиги ҳуқуқидан фойдалана олмасди, чунки мулкнинг ўзига эга эмасди.

Туркистоннинг туб аҳолиси эса ҳамон, биринчи бобда кўриб ўтганимиздек, «сайлов» тизими таъсири остида ҳийла шаклини ўзгартирган «халқ судлари» хизматидан фойдаланар эди.

Чоризм томонидан қайта ташкил қилинган судлар, ҳарбий, ҳарбий-дала судлари, махсус судлар ва бошқа судлар билан бирга самодержавие сиёсий тузуми манфаатларини ҳимоя қилар, чор судьялари, адвокатлари ва прокурорлари мурожаат қилишга мажбур бўлган маҳаллий аҳоли вакиллари устидан тўла ҳуқуқий зўравонликни амалга оширган эди.

3. 1917 – 1920 йилларда Туркистондаги ижтимоий-сиёсий вазият

Февраль инқилоби ғалаба қозониб, чоризм ағдариб ташланганидан сўнг Туркистонда чор генераллари ва офицерлари бошчилигидаги эски аппарат яна бир ой давомида фаолият кўрсатди.

Туркистон ўлкасининг олий маъмурияти инқилобнинг дастлабки кунларидан бошлаб унга нисбатан очиқ-ойдин душманона позицияни эгаллади, энг аввало, генерал-губернатор Куропаткин Давлат думаси 1917 йил 28 февраль куни кечқурун юборган Петроградда инқилоб ғалаба қилгани тўғрисидаги телеграмманинг газеталарда эълон қилинишини уч кунгача ушлаб турди. Петрограддан

келган хабар «Туркестанские ведомости» ва «Туркестанский курьер»да фақат 3 март куни, «Ферганские областные ведомости» ва «Семиреченские областные ведомости»да 4 мартда, Каспийorti вилояти газеталарида 5 мартда эълон қилинди.

Петроград воқеаларининг яширилгани муштамлака маъмуриятининг саросимада қолганидан далолат берарди: у Николай II тахтдан воз кечгани (3 март) ҳақида хабар келгунга қадар чоризмнинг тикланишига умид қилган эди.

3 мартда Куропаткин ҳузурига савдо-саноат доиралари ва зиёлиларнинг вакиллари ҳамда 3 нафар темирйўл ишчисидан иборат делегация таширф буюрди. Суҳбат бир ярим соат давом этди. Куропаткин делегация аъзоларига «эски ҳокимият вакиллари янги ҳокимиятни фақат унинг расман тасдиқланганлиги ҳақида хабар келган тақдирдагина тан олишлари мумкин»лигини маълум қилди.¹

Чоризм ўзининг сўнгги кунларини яшаётганини яхши тушунган Куропаткин савдо-саноат буржуазияси вакиллари билан мурося қилди ва «ҳар куни делегация аъзолари М.Н.Сосновский ва Н.Г.Маллицкий билан учрашиб туриш»га ваъда қилди.

4 мартда генерал-губернатор Туркистон ҳарбий округи қўшинлари бўйича буйруқлар чиқарди. 145-сонли буйруқ орқали Николай II нинг тахтдан воз кечганлиги тўғрисидаги манифести, 146-сонли буйруқ орқали эса подшонинг укаси - Михаил Романовнинг тахтдан воз кечганлиги тўғрисидаги манифести эълон қилинди. Куропаткин Тошкент шаҳар Думаси вакилларига «энди янги тузум ва ҳукумат таркиби қонуний» эканлиги ва у ўзини «янги ҳукуматнинг бу ердаги вакили» деб ҳисоблашини маълум қилди.²

¹ «Туркестанский курьер», №151, 1917 й. 4 март.

² Ўша жойда, №52, 1917 й. 5 март.

Куропаткин ўзининг кундалигида февраль воқеаларига бўлган муносабатини акс эттириб, 1917 йил 6 мартда у шундай деб ёзган эди: «Қўшин Россияни бошқаришнинг янги тартибига қасамёдни бузмаган ҳолда ўтди. Мен, эски хизматчи, Россия ҳаётидаги янги тузумга хайрихоҳ бўлсам-да, қасамёдни бузолмаган бўлардим, бироқ, маълумки, бу қарор фақат ўзимга тегишли эди, қўшин ва аҳоли эса янги ҳокимиятни чор ҳукумати куч билан ағдарилган тақдирда ҳам тан олиши жоиз эди».

Кундалик давомида у шундай деб ёзади: «Петроградда катта, балки ҳал қилувчи кучни ишчилар ва паст унвонли амалдорлар вакиллари Совети эгаллаб олганлиги вазифани янада мураккаблаштиради. Янги ҳукумат организми танасидаги бу ўсимталарнинг хавфли акс-садоси бизга ҳам етиб келди. Тошкентда ўзидан Ижроия комитетни ажратган Ишчилар совети ташкил топишга улгурди. Қўшин вакиллари кенгаши ҳам ташкил топди... ҳозирча ҳеч қандай чиқишлардан дарак йўқ, бироқ ҳамма нарсани кутиш мумкин. Раҳбар шахсларга тинимсиз таъсир ўтказаяпман, аскарлар билан гаплашяпман, уларни ҳар хил тартибсизликлардан тийиб турибман. Агар Петрограддаги ишчилар Совети янги ҳукуматнинг дастуридан қониқмай, халқ устидан бошқаришга ўтишни истагудек бўлса, бу умумий таназзул ва фронтда мағлубият билан тугаши мумкин. Мазкур талаб дарҳол Туркистон ўлкасига етиб келади ва тартибсизликларни келтириб чиқаради. Янги ҳокимиятнинг ҳукмисиз мен бу ҳокимият дастурини ўзгартиришга йўл қўймайман».¹

¹ «Красный архив», №1 (20), 1927, 59-бет.

Шундай қилиб, Куропаткин янги ҳокимият билан «келишиш» ва унинг ҳукмини бажаришни маъқул топди. Ўз навбатида, Муваққат ҳукумат Куропаткинни ўзининг Туркистондаги вакили сифатида тан олди. 1917 йил 8 мартда ҳарбий вазир А.И.Гучков Куропаткинга телеграф орқали шундай деди: «Ишончим комилки, ўлкани яхши билишингиз, обрў-эътиборингиз, тажрибангиз зарур пайтда сизга тўғри йўл кўрсатади».¹

Собиқ генерал-губернатор Вақтли ҳукуматнинг бош комиссари қилиб тайинланди. Бир ой давомида у 1886 йил «Низоми»га мувофиқ, унинг модда ва параграфларига расман таянган ҳолда ўлкани бошқарди. У буйруқлар бериб ва Туркистон халқларига ақл ўргатиб, «уларнинг номидан» Петроградга шундай деб хабар беради: «Тошкент шаҳар маҳаллий аҳолиси вакиллари, - ишончим комилки, уларнинг фикрига Туркистон ўлкасининг кўп миллионли туб аҳолиси ҳам қўшилади, - Сизга телеграф орқали уларнинг тўлиқ тартибни сақлашга тайёрликларини маълум қилишимни сўрадилар. Мен уларга янги бошқарув тузуми уларнинг турмушини яхшилашини, бироқ улар ўзларига тортиқ қилинган эркинликларни Петрограддаги олий ҳокимият вакиллари чиқарган буйруқларга тўлиқ бўйсуниб билан оқлашлари лозимлигини уқтирдим».²

Жойларга юборилувчи буйруқ ва фармойишлар губернаторлар ва уезд бошлиқларининг «маҳаллий ва қишлоқдаги рус аҳолиси устидан» ҳукмронлигини сақлашни талаб қиларди. Фақат «аҳоли нафратига сабаб бўлган»ларнигина алмаштириш,

¹ Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915-1917 гг. и ее проявления в Туркестане. Т., 1971, 221-бет.

² ЎЗР МДА. И-1 жамғарма, 31-руйхат, 1191-иш, 39-варақ.

бирок уларнинг ўрнига «қатъий тартиб ўрнатишга қодир» шахсларни сайлаш таклиф қилинди.¹

Рўй бераётган воқеалар таъсири ва халқ оммасининг тазйиқи остида Куропаткин ва жойлардаги «Ижроия комитетлари» айрим демократик қадамларни ҳам қўйишга мажбур бўлдилар.

Жумладан, адлия вазири А.Ф.Керенский Тошкент судлов палатаси ва округ судлари прокурорларига шундай фармойиш беради: «Барча тоифадаги сиёсий жиноятлар бўйича ҳукм қилинган барча маҳбуслар ва тергов остидагилар, шунингдек, худди шу жиноятлар бўйича қўриқлов тартибида ҳибсга олинганларнинг барчаси озод қилинсин».²

Ўлка турмаларида ўша даврда турли сиёсий партиялар вакиллари, иш ташлаш ҳаракатида қатнашган ишчилар, каторга ишлари, ахлоқ тузатиш арестантлик бўлимлари, Россиянинг марказий турмаларига жўнатишларини кутиб ётган 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракати қатнашчилари азоб тортардилар.

Маҳаллий маъмурлар дастлабки даврда амнистия тўғрисидаги 6 март Фармонидан маҳаллий аҳолини ўлдириш ва ҳўрлашда айбдор бўлган турли жаллод ва талончиларни озод қилиш учун фойдаланди. Бирок тез орада меҳнаткаш омма талаби билан барча жойларда чор турмаларидан сиёсий маҳбуслар ва миллий-озодлик ҳаракати қатнашчилари озод қилина бошланди.

8 мартда Туркистон район қўриқлов бўлими фаолиятини тўхтатиш тўғрисида буйруқ эълон қилинди. Охранканинг полковник Волков ва унинг

¹ Ўша жойда, 1176-иш, 15-варақ.

² ЎзР МДА. И-150 жамғарма, Прокурор Новомаргеланского окружного суда, 1-рўйхат, 738-иш, 6-варақ.

ёрдамчиси Розалион-Сомальский бошчилигидаги барча ходимлари қамоққа ташланди.¹

Бироқ чор губернаторлари, уезд бошлиқлари, участка приставлари ва бошқалар ҳамон ўз жойларида қолиб, Куропаткиннинг буйруғига кўра «қизғин иш олиб борардилар». Генерал Куропаткиннинг ўзи туб аҳолини уруш ортидаги ишларга олиш сиёсатини ўтказишда давом этди ва 1917 йил июнида қўшимча равишда 80 минг кишини жўнатишни мўлжаллади. Гўёки русларга қарши ҳужумлар тайёрланаётгани тўғрисида миш-мишлар тарқатиб, Куропаткин ва унинг малайлари Тошкент арсеналидан ўзига тўқ рус аҳолисига кўп миқдорда милтиқ ва ўқ-дори беришни буюрди. 1917 йил 18 январдаёқ Куропаткин рус поселкаларини ҳар 10 ҳовлига 1 тадан милтиқ бериш ҳисобига қуроллантириш режасини зудлик билан ишлаб чиқишни буюрган эди. Ушбу режани амалга ошириш йўлида 8700 та берданка тарқатилди. Бу ҳолат фош бўлгач, Куропаткин уни шунчаки муқаддам армия эҳтиёжи учун тортиб олинган қурол-яроғ - 18465 та винтовканинг қайтарилиши билан изоҳлади ва ушбу «табиий тадбир» охирига етказилмаганини маълум қилди.²

Шу билан бирга оғир инфляция ва иқтисодий инқирозни жиловлаш бўйича ҳеч қандай жиддий чоралар кўрилмади. Кенг халқ оммасининг аҳволи оғирлашди, миллий зулм сақланиб қолди. Буларнинг барчаси эски ҳокимиятни алмаштириш, генерал Куропаткин ва унинг мулозимларини ўлкани бошқариш ишидан четлатишга қаратилган халқ

¹ ЎзР МДА.И-270 жамғарма, Сырдарьинский областной попечительный комитет о тюрьмах, 2-руйхат, 77-иш, 1-5-варақлар.

² Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915-1917 гг. и ее проявления в Туркестане. Т., 1971, 240-бет.

ҳаракатини кучайтирди. 1917 йил 30 мартда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети, мусулмон депутатлари Совети, деҳқонлар иттифоқи вакиллари ҳамда Ижроия комитетининг умумий мажлиси қарори билан Куропаткин лавозимидан четлатилиб, уй қамоғига ҳукм қилинди. 4 апрелда Куропаткин, унинг ёрдамчиси Ерофеев ва округ штабининг бошлиғи генерал Сиверсга Туркистон ҳудудидан чиқиб кетишларига рухсат берилди.

Куропаткиндан сўнг Россия резидентининг Бухородаги вакиллари Миллер ва Шульга чақириб олинди.

1917 йил 7 апрелда Муваққат ҳукумат қарори билан «Туркистон ўлкасида Муваққат ҳукумат 1917 йил 6 мартда бутун халққа эълон қилган асосларда мустаҳкам тартиб ўрнатиш мақсадида ва ўлкани бошқариш юзасидан жойларда туғилган масалаларни ҳал қилиш учун...» Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети тузилди.¹

Турккомитет «Туркистон ўлкаси, Бухоро ва Хива ҳудудидаги бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди. У большевиклар партиясидан ташқари, турли партияларнинг вакилларида ташкил топди. Турккомитет раиси этиб Петрограддан юборилган кадет Н.П.Шчепкин, Комитет аъзолигига 2-чақириқ Давлат думаси аъзоси М.Тинишпаев, 1-чақириқ Давлат думаси аъзоси, қозоқ буржуазияси етакчиларидан бири А.Букейханов, 3-чақириқ Давлат думаси аъзоси, татар буржуазияси етакчиларидан бири С.Максутов, кадетлар партиясига аъзоси генерал-майор А.Давлетшин, эсер О.Шкапский, кадет В.Елпатьевский, қайси партияга тааллуқли-

¹⁰ Сборник узаконений и распоряжений правительства, отдел 1-й, №79, 1917 й. 13 апрель, 673-бет.

лиги номаълум Г.Преображенский ва А.Липовскийлар тайинланди».¹

Турккомитет чор маъмурияти ва ағдарилган генерал-губернатор Куропаткин ўрнига келган давлат ҳокимиятининг олий бошқарув ва назорат масалалари бўйича олий органига айланди. Турккомитет дастури 1917 йил 12 апрелда ижроия комитетларининг ўлка қурултойида Н.П.Шчепкин маърузасида баён этилди.

Ушбу дастурга мувофиқ Туркистонда бошқарув қуйидагича ташкил қилинарди: Турккомитет «ўзини ҳукумат вазирлиги шаклида ташкил қилади», унинг ҳузурида маҳаллий аҳоли вакиллари-дан кенгашув органи тузилади; давлат ҳокимияти функциялари вилоятларда Турккомитет Муваққат ҳукумат билан келишувга кўра тайинловчи вилоят комиссарларига берилади; жойларда уларга бўйсунувчи ва «ишчан алоқа» билан ўзаро боғланган уезд, бўлис, овул ва участка бошқарувлари тузилади. Нутқининг охирида Шчепкин бошқарувни ташкил қилиш борасида Туркистон охир натижада «Россия дурдонаси»га айланишига ишонч билдирди.²

Амалда эса, таъсис этила бошланган янги муассаса ва мансабдор шахслар — комитетлар, комиссарлар ва бошқалар билан бир қаторда, кўпгина эски суд, молия, маъмурий-хўжалик ва ҳарбий аппарат органлари ҳам фаолият кўрсатишда давом этди. Муваққат ҳукумат маҳаллий органларининг ҳуқуқий мавқеини белгиловчи низом ишлаб чиқилмаган эди. Шчепкин таклиф қилган мужмал дастурда туб аҳоли манфаатларини

¹ ЎЗР МДА. И-1044, Туркестанский Комитет Временного правительства, 1-рўйхат, 1-иш, 1-2-варақлар.

² ЎЗР МДА. И-1044 жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 36-варақ.

«Турккомитет қошидаги» қандайдир кенгашув органи ҳимоя қилиши лозим эди. Кўриб турганимиздек, демократик ўзгаришларни амалга оширишга аҳд қилган янги ҳокимият келажак жамиятга Туркистон халқларини тенг асосларда киритиш ниятида эмасди. Туркистоннинг кўп миллионли аҳолиси бошқарувнинг мустамлака моҳиятини ўзгартириш ниятида бўлмаган Муваққат ҳукумат комиссарлари ҳокимияти тасарруфига ўтқазилди.

Бу орада Туркистон жамияти қатламларида чоризм томонидан ўрнатилган тузумнинг оқибатларини чуқур англаган миллий-сиёсий кучлар етишиб чиқди. XIX аср охиридаёқ мамлакат ижтимоий ва маданий ҳаётини янгилаш учун кураш ҳаракати бошланган эди. Ушбу ҳаракатда миллий зиёлилар вакиллари, энг аввало, жадинлар муҳим роль ўйнади. Улар маорифни ислоҳ қилиш, таълимдан эскилик сарқитларини чиқариб ташлаш, янги имлони жорий қилиш, тараққий этган дунёнинг етук ва ижтимоий қадриятларини ўзлаштириш дастури билан чиқдилар.

Маҳаллий жамиятнинг маънавий-маърифий ҳаётига қўшни Шарқ мамлакатларида содир бўлаётган воқеалар - Туркиядаги 1908 йил инқилоби, Ҳиндистондаги мустамлакачиликка қарши 1905-1908 йил ҳаракати, Эрондаги 1905-1911 йил конституциявий ҳаракати таъсир кўрсатди.

Табиийки, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг Россия империясига қарашли мусулмон районлари билан яқин алоқалари сақланиб қолди. У ердан Туркистонга матбуот нашрлари - Бохчасаройдан «Таржимон», Қозондан «Вақт» ва «Юлдуз», Астрахандан «Идил», Бокудан «Тараққий» ва «Иттифоқ» газеталари, Оренбургдан «Шўро» ва «Чуқуч», Тифлистан «Мулла Насриддин» журнал-

лари келиб турарди.

Ушбу нашрлардаги материалларда мусулмон дунёсидаги сиёсат, иқтисод ва маданият тўғрисидаги маълумотлардан ташқари, уларда бир вақтлар қудратли бўлган Шарқ мамлакатларининг ғарб давлатлари томонидан мустамлака қилиниши масалалари кўтарилар, халқ таълимини модернизация қилиш, Россиянинг барча мусулмон мактабларида таълимни ягона адабий тилга ўтказиш, ўз она тилининг обрўсини кўтариш, ўз маънавий қадриятларини сақлаш ва бойитишга чақирилари.

Буларнинг барчаси Туркистонда жадинчиликнинг юзага келиши ва ривожланишига кучли туртки бўлиб хизмат қилди. Жадинлар нафақат миллий маорифни ислоҳ қилиш, балки XX аср бошларида Туркистонда мустамлакачиликка қарши миллий-озодлик ҳаракатининг кучайишида ҳам муҳим роль ўйнадилар.

Жадинчиликнинг Туркистондаги таниқли вакиллари орасида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Абдулла Авлоний, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Карим Норбеков, Тўлаган Хўжаумаров (Тавалло), Шокиржон Раҳимий, Абдулрауф Музаффарзода, Муҳаммад Пошшахўжаев ва бошқалар бор эди.

Халқни маърифатли қилиш, ёш авлодни саводли қилиб тарбиялашгина миллий озодлик ва миллий уйғониш сари йўл очишини чуқур англаган жадинлар замон талабига жавоб бермаган эски мактабни ислоҳ қилиш ташаббуси билан чиқдилар. Улар XIX аср охирларидан бошлаб янги усулдаги «усули жадин» мактабларининг кенг тармоғини ташкил қилдилар. Бу мактабларда диний фанлардан ташқари арифметика, геометрия, мантик, та-

рих ва география ўқитилар, шунингдек, рус, араб ва форс тиллари ўргатиларди.

Агар бу мактабларда дастлаб татар ва озарбайжон маърифатчиларининг дарслик ва қўлланмалари ўқитилган бўлса, маорифни ислоҳ қилиш ҳаракати ривожланиши билан жаидлар ўз дарслик ва ўқув қўлланмаларини чоп этиш ишини йўлга қўйдилар. Жумладан, Маҳмудхўжа Бехбудий «Алифбои мактаби исломия», «Мадҳали жуғрофия умрони», «Китоб ул-Атфал» дарсликлари, Туркистон, Бухоро ва Хива хариталарини тузди.¹

А.Шокирий Фирдавсийдан Криловгача бўлган жаҳон адабиёти классикларининг қисқа, бироқ ибратли ҳикояларидан тузилган «Раҳномаи Сават» (Болаларга насиҳатлар), «Ҳавоижи диния» (Диний билимлар), «Жамул ҳикоят» (Ҳикоялар тўплами) китобларини яратди.²

Туркистон жаидларининг ёрқин вакилларида бири Абдулла Авлоний ёзган «Адабиёт» ва «Биринчи муаллим» дарсликлари 1917 йилгача 4-5 марта қайта нашр қилинди.³

Жаидларнинг бевосита раҳбарлигида Тошкентда «Тараққий», «Шуҳрат», «Хуршид», «Садои Туркистон», Самарқандда «Самарқанд», «Ойина», Бухорода «Турон», «Бухорои Шариф», Қўқонда «Садои Фарғона» каби ўнлаб газета ва журналлар нашр этила бошланди.

Туркистон матбуоти фақат дунёда рўй бераётган воқеалар ҳақида маълумот бериб қолмай, уларга ўз муносабатини ҳам билдирар (жумладан,

¹ Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джаидов Туркестана (конец XIX-нач. XX вв). Автореф... канд. ист. наук. Т., 1995, 22-бет.

² Ўша жойда, 21-22-бетлар.

³ Ўша жойда, 22-бет.

1905-1907 йил воқеалари, Давлат думаси ва ундаги Туркистон вакиллари фаолиятига), маҳаллий жамият ҳаётидаги эски ва зарарли урф-одатларни танқид қилар, ёш авлодни ўқиб-ўргатиш ва тарбиялаш масалаларига ҳам кўп эътибор қаратган эди.

Бундан ташқари, тарихий мавзу, халқнинг миллий ўзлигини сақлаш ва ўстириш, ўзбек тили масалаларига доир мақолаларга ҳам кенг ўрин берилди. Жумладан, Туркистон жаидларининг етакчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Муҳтарам ёшларга мурожаат», «Туркистон тарихи керак», «Икки эмас, тўрт тил лозим», «Тил масаласи», «Сарт» сўзи мажҳулдир», «Сарт» сўзи маълум бўлмади», «Дума ва Туркистон мусулмонлари» каби мақолаларида халқ маорифи ва миллий уйғонишга доир долзарб масалалар кўтарилиб, она тилининг аҳамияти ва араб, форс ва рус тилларини ўрганиш зарурлиги, «Туркистон тарихи»ни яратиш пайти келгани, барча тараққийпарвар кучларни миллий уйғониш учун кураш ва миллий давлатчиликни тиклаш учун шароит яратиш учун бирлаштириш лозимлиги уқтирилади.

Жаидларнинг тараққийпарвар қаноти ташаббуси билан «Тарбияи атфол», «Умид», «Нашри Маориф», «Баракат», «Ғайрат», «Тараққийпарвар» каби дастлабки ижтимоий-сиёсий ташкилотлари тузилди¹ ва улар Туркистондаги сиёсий ҳаётнинг фаоллашиши, мустамлакачилик ва чоризм ҳукуматига қарши кайфиятларнинг кучайишига имкон яратдилар. Бу, айниқса, биринчи жаҳон уруши ва туб аҳоли вакиллари уруш ортидаги ишларга сафарбар қилинган йилларда ёрқин намоён бўлди.

¹ Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 гг. Автореф... дисс. доктора ист. наук. Т., 1998, 27-бет.

Р.М.Абдуллаев қайд этиб ўтганидек, бу дастлабки ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, тажрибасизлигига қарамай, қаршилик ҳаракатини мавжуд тарихий воқелик ва миллий манфаатларга жавоб берувчи миқёсга кўтаришга интилдилар.¹

Шундай қилиб, Туркистонни бошқариш ишидаги буюк давлатчилик тенденциялари Туркистон жаидлари илгари сурган интеллектуал, маданий ва маънавий характердаги тенденцияларга тўқнаш келди. Жаидлар чоризм тузуми шароитидаги анъанавий таълим, ижтимоий-сиёсий турмуш меёрларига ва ушбу тузумнинг қонунийлигига шубҳа билдирдилар. Жаидлар, билимдон Туркистон руҳонийлари, савдогар ва зиёиларининг анъанавий эскиликка қаршилик кўрсатишга, шарқ ва ғарб цивилизациясининг янги ғоя ва услубиятларини тушунишга қодир янги авлоди эди ҳамда улар мавжуд моддий ва ижтимоий оламни ўзгартириш, Туркистон халқларининг туганмас маънавий манбаларини озодлик, миллий уйғониш ва миллий давлатчиликни тиклаш учун сафарбар қилишга интилдилар.

1917 йил март ойида Тошкентда чақирилган биринчи мусулмонлар қурултойида умумий миллий марказ «Шўрои Ислоҳ» ташкил қилинди ва унга миллий-либерал, прогрессив ҳаракат – жаидлар ҳамда руҳонийларнинг «Жумҳурияти Уламо» ташкилоти вакиллари киритилди. Маълумки, жаидлар ва уламоларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари турлича эди, бироқ бунда синфий манфаатлар ҳеч қандай роль ўйнамаган. Уламолар ўзларининг консерватив қарашларини кўриб чиқиш ва ғолиб чиққан февраль инқилоби эълон қилган

¹ Ўша жойда, 54-бет.

озодлик ва эркинлик имкониятидан фойдаланишга тайёр эканликларини билдирдилар. Қарашлари турлича бўлишига қарамай, уларни мустамлака тузумига нисбатан чуқур нафрат туйғуси, миллий маданиятнинг анъанавий пойдевори саналган умумий маънавий қадриятлар бирлаштирди.

1917 йилдаги октябрь воқеалари натижасида ҳокимият тепасига чиқиб олган Туркистон болшевиклари ҳам улка ва маҳаллий давлат аппарати-нинг янги ҳокимиятга хизмат қилиши керак бўлган тоталитар-мустамлака тизимини вужудга келтира бошладилар.

Уша йилларга оид кўплаб ҳужжатлар шундан далолат берадики, ишчи ва деҳқонлар орасида тайёр кадрларнинг деярли йўқлиги сабабли, Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ҳамда унинг тармоқ тузилмаларига собиқ чор мустамлакачи маъмуриятининг амалдорлар табақаси вакиллари-дан ҳам фойдаланилган. Улар эса аввалги тузумда бўлганидек, туб аҳолининг талаб-эҳтиёжларига панжа орасидан қараганлар.

Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки йилларда Туркистондаги тоталитар давлат тузуми идора ходимлари мустамлакачиликка хос хусусиятда бўлганлигини марказий расмий матбуот ҳам эътироф этган. Жумладан, РСФСР Миллатлар ишлари халқ комиссарлигининг органи бўлган «Жизнь национальностей» газетаси 1920 йилнинг ёзида «Туркистон муаммолари» сарлавҳали мақо-ласида шундай деб ёзган эди: «Кўчириб келтирил-ган, мустамлакачилик оғуси билан заҳарланган руслар ва рус ишчилари турмушни ташкил этув-чилардир, маҳаллий меҳнаткашлар оммаси эса деярли четда турибди»¹.

¹ «Жизнь национальностей», 1920, 18 июль

Партиявийлик-синфийлик тамойили асосида «европалик» аҳолидан шакллантирилган янги ҳокимият органлари туб аҳолининг кенг қатламлари орасида обрўга эга эмасди. Шу сабабли совет Туркистони раҳбарияти давлат аппаратини вужудга келтиришда куч ишлатадиган тузилмаларни - ўз қуролли кучларини, жазоловчи органлар, ҳуқуқ органлари ва бошқа шу кабиларни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратди. Қуролли кучлар дастлаб кўнгилли асосда қизил гвардия отрядлари ва қизил армия қисмлари кўринишида тузилди. 1917 йил 28 ноябрда Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ўзининг дастлабки давлат ҳужжатларидан бири сифатида Қизил гвардияни тузиш тўғрисидаги қарорни қабул қилди. 1918 йил 16 январда эса ўлкада Ишчи-деҳқон қизил армиясини ташкил этиш тўғрисидаги қарор чиқди. 1918 йилнинг кузида тоталитар тузумнинг қуролли кучлари салкам 20 минг пиёда ва отлиқ аскарга эга бўлиб, бундан 11 минги қизил гвардия отрядларида ва 8 мингдан зиёди қизил армия тузилмаларида эди. Эътиборли томони, Совет Туркистонининг қуролли кучлари асосан туб жойли бўлмаган шахслардан ташкил топган¹.

Хуллас, рус ишчилари, кўчириб келтирилган деҳқонлар, собиқ ҳарбий асирлардан тузилган қизил гвардия отрядлари ва қизил армия қисмлари, шунингдек, бу ердаги тузумни қўллаб-қувватлаш учун марказдан йўлланган Туркистон fronti кўшинлари Туркистондаги совет тузумининг асосий қуролли таянчи бўлган. Айни паллада, унга қарши турган қуролли муҳолифат, аввало истиқлолчи-

¹ Нурулин Р.А. Советы Туркестанской АССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Т., Фан, 1965, С.80, 93.

лар, ўз таркибига кўра миллий эди. Буларга қарши совет тузумини қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳам-ма жойда 1918 йилнинг ёз ойларидан бошлаб «хукумат» партиялари ва советларнинг аъзоларидан «партия дружиналари» тузила бошлади. 1919 йилнинг кўкламига келиб, уларнинг сафида бир неча минг киши бор эди.

Қўллаб ҳужжатлар шундан далолат берадики, мустабид тузумнинг қуроли тузилмалари кўпинча тинч аҳолини талон-тарож қилиш билан шуғулланган. Масалан, Фарғона вилоят советлари ижроия комитетлари раислари ва аъзоларининг 1919 йил 29 - 31 мартда бўлиб ўтган фавқулодда съезди мажлисининг баённомасини олиб кўрайлик. Унда қайд этиб ўтилишича, «Холхўжа томонидан қуршаб олинган эски шаҳарни, Ўшга келган Петренко ва Тимофеев отрядлари тўплардан ўққа тутганлар ва у ерга бостириб кириб ўтакетган даражада бебошлик қилганлар. Қўллаб тинч аҳоли қилич билан чопиб ўлдирилган, улар орасида ҳатто гўдак болалар бўлган, аёлларнинг номусига тегилган, бутун шаҳар таланган ва унинг бир қисми ёқиб юборилган»¹.

Советлар ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиш учун ўз қуроли кучларини шакллантиришдан ташқари кўчириб келтирилган рус деҳқонларини ҳам қуроллантиришга киришди. Улар эса Фарғона водийсининг тинч аҳолисини ваҳшийларча қирғин қилдилар. Айниқса, Никольское қишлоғидан келган қуроли деҳқонлар 23 кун мобайнида Сўзоқ қишлоғи аҳолисини талон-тарож қилиш ва ўлдириш билан шуғулланган².

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўри-

¹ ЎзР МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 18-25 varaқлар

² Ўша манба, 89-иш, 3-24 varaқлар

ниб турибдики, большевиклар тузумининг қуролли кучлари истиқлолчилар ҳаракати ва «оқлар армияси» тузилмаларидан иборат қуролли муҳолифатгагина эмас, балки тинч аҳолига қарши ҳам жанг қилган, талаган, зуғумини ўтказган ва уни доимо даҳшатда, қўрқувда ва итоаткорликда тутиб туришга ҳаракат қилган. Бундай тузилмалар эса янада кўпроқ тузила бошлади.

Бутунроссия фавқулодда комиссияси(ВЧК) раиси Ф.Э.Дзержинскийнинг советлар ҳузурида контрреволюцияга қарши кураш бўлимларини тузиш юзасидан кўрсатмаси асосида 1918 йилнинг биринчи ярми мобайнида ҳамма жойда ЧК органлари ҳамда инқилобий трибуналлар тузилиб, уларга ўлимга ҳукм қилишга қадар - чекланмаган ҳуқуқлар берилди¹.

Большевиклар тартиботнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари орасида истиқлолчиларни у ёки бу даражада қўллаб-қувватлаган ёки шундай гумон қилинган қишлоқларнинг тинч аҳолисидан ваҳшийларча ўч олишини алоҳида айтиб ўтиш лозим. 1922 йил 18 июлдаги ТуркМИКнинг 4-плenumида раис Қ.Отабоев қайд этиб ўтганидек, «шунчалик кўп одам гаровга олинганки, уларни қамаб қўйиш учун бутун Фарғонада жой топилмаган»². Гаровда ушлаб туриш амалиёти шунчалик оммавий тус олдики, 1920 йилда тоталитар тартибот биринчилардан бўлиб, концентрацион лагерларни ташкил эта бошлади. 1920 йил 9 сентябрда Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети «Концентрацион лагерларни ташкил этиш тўғрисидаги Низом»ни³ тасдиқлади. Бу қанчадан-қанча

¹ «Советский Туркестан», 1918, 10 ва 22 сентябрь.

² ЎзР МДА, ф-17, 1-руйхат, 89-иш, 3-24 varaқлар.

³ Ўша жойда, ф-25, 1-руйхат, 244-иш, 54-varaқ.

инсонларни, шу жумладан, мутлақо айбсиз кишиларни суд ва тергов қилмасдан қамаб қўйиш учун кенг йўл очилганидан, бундан буён бу тартибот ўлкада давлат сиёсати даражасига кўтарилганидан далолат берарди.

Мустабид тузум тартиботининг асосий зарбаси эса миллий сиёсий ташкилотларга, хусусан ўша пайтда туб аҳоли қўллаб-қувватлаган ва тоталитар тартибот учун энг катта хавф туғдирган «Шўрои Уламо» ва «Шўрои Ислом»га қаратилди. Уларга қарши кураш аввал бошданоқ кескин маъмурий тус олди. Туркистон Халқ Комиссарлари Совети 1917 йил охири – 1918 йилнинг биринчи ярмида «Советларга қарши миллатчилик фаолияти учун» бир қатор декретлар қабул қилиб «Шўрои Ислом»нинг Самарқанддаги, Хўжанддаги ва «Шўрои Уламо»нинг Тошкентдаги ҳамда бошқа бир қанча жойлардаги ташкилотларини тарқатиб юборди. Шунингдек, уларнинг «Изоҳ», «Изҳор-ул ҳақ» каби матбуот органлари ёпиб қўйилди¹. «Улуғ Туркистон» газетаси Ташқи ишлар халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилди². Тузумга нисбатан муҳолифатда бўлган барча рус газеталари, шу жумладан «Туркестанский курер» ҳам «Ишчи-деҳқон ҳукуматига ошкора қаршилик кўрсатишга ва уни ағдариб ташлаш»га чақиргани учун ёпиб қўйилди³. Уларнинг ўрнида эса янги ҳокимиятга бажонидил хизмат қиладиган ҳукумат матбуот органлари вужудга келтирилди.

Туб аҳолининг нисбатан оз сонли ва сиёсий жиҳатдан энг етук илғор қисми ўлкада болшевиклар томонидан советлар шаклида ўрнатилаётган «про-

¹ Ўша жойда, ф-36, 1-руйхат, 12-иш, 87, 216-варақлар.

² Ўша жойда, ф-27, 1-руйхат, 6-иш, 15-варақ.

³ Ўша жойда, ф-25, 1-руйхат, 6-иш, 27-варақ.

летар диктатураси» Туркистон халқларига қанчалик хавф туғдиришини аввал бошданок англаб етиб, одамларни огоҳ бўлишга чақирди. Ўлка халқларини ўз миллий давлатчилигини барпо этиш учун қатъий курашга даъват қилиб, болшевиклар тузумига очикдан-очик мутлақо қарши чиқдилар. Ана шундай илғор фикрли кишилар жамиятнинг ижтимоий жиҳатдан энг фаол қисмини ўзлари кўтариб чиққан шиор остида жипслаштиришга муяссар бўлдилар. Советларнинг III Ўлка съезди (19107 й. 15-22 ноябрь) ўз ишини тугатганидан кейин, кўп ўтмай, Қўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти эълон қилиниши билан боғлиқ бўлган воқеалар бунинг яққол далили бўлди. «Пролетар мусулмон ташкилотларига» келсак, улар озчилик бўлиб, болшевиклар тушунчасида «синфий собитқада» эмас, туб аҳоли ўртасида ҳам обрў ва таъсирга эга бўлмаган. Маълумки, уларнинг раҳбарлари асосан собиқ «фронт орти ишчилари» (мардикорлар) бўлиб, талай қисми люмпен-пролетарлардан иборат эди. Фронт ортида хизмат қилганларга ва уларнинг ташкилотларига нафақат аҳоли, балки ўша даврда туб аҳоли орасидан чиққан бир қатор ижтимоий-сиёсий арбоблар ҳам анча танқидий муносабатда бўлганлар. Масалан, Иномжон Хидиралиев уларни шундай таърифлаган эди: «Бу табақа жамиятнинг энг бузуқ ва ярамас унсурларидан таркиб топган, чунки аҳоли фронт орти ишларига боришни хоҳламаган ва ёллаш усулини қўллаган: барча фронт орти ишчилари, кўпол қилиб айтганда, катта пулга сотиб олинганлар. У ёққа энг ярамас, бузуқ унсурлар, аллақандай ўғрилар, талончилар, ичкиликбозлар ва ҳоказолар кетганлар... Ана шундай ишчилардан «муссовдеплар» тузилган». Шу сабабли шаҳар думаларига сайловлар

пайтида эски шаҳарларнинг аҳолиси «муссовдеп-лар»¹ ва иттифоқлар («туртинчилар»)га эргашмади, «Шўрои Уламо» ва «Шўрои Исломо» номзодларини ёқлаб овоз берди. Маълумки, баъзи жойларда сайлов кампанияси ҳатто фожиали оқибатларга олиб келди. Масалан, Қўқон Жомеъ масжидига тупланган аҳоли маҳаллий Мусулмон меҳнаткашлар иттифоқининг беш нафар ташвиқотчисини роса калтаклади.

Болшевиклар ва максималистларнинг буюк давлатчилик - шовинистик декларацияси советларнинг III Ўлка съезди томонидан Туркистон Халқ Комиссарлари Советини тузишда бутунича амалга оширилди. Унинг таркибига ўлканинг кўп миллионли аҳолисидан битта ҳам вакил киритилмади. Съездда сайланган 15 халқ комиссарининг барчаси «европалик» аҳоли вакиллари бўлиб, партиявий мансублигига кўра болшевиклар ва сўл эсерлар, ижтимоий келиб чиқишига кўра эса ишчилар, солдатлар ва хизматчилар эди.

Ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советларининг III Ўлка съездида ўрнатилган тузум аввалбошданок на миллий, на демократик, балки юзага келадиган барча оқибатлари билан биргаликда тоталитар эди. У ҳаётдан ва Туркистон халқларининг миллий манфаатларидан йироқ эди. Бу ҳукумат моҳиятан синфий, «ишчи-деҳқон ҳукумати» бўлиб, аслида кўп бўлмаган ишчилар табақаси темир йўлчилар ва марказнинг манфаатларига хизмат қилган. Янги ҳокимиятнинг барча жазоловчи органлари бошқача фикрлаш, эркинлик ва демократияни янчиб ташлашнинг энг муҳим воситасига айланди.

¹ ЎЗР МДА ф-17, 1-руйхат, 336-иш, 224-240 varaқлар

Шундай қилиб, совет тузумининг дастлабки йилларидаёқ жазо функцияларининг кенгайтирилиши ва мустаҳкамланиши, фавқулодда қўриқлов чоралари, ҳарбий, ҳарбий-дала ва «махсус» судлар, “сиёсий қидирув” органларининг ташкил этилиши, Туркистон халқлари устидан совет назоратининг янги институтлари жорий қилинаётганидан дарак берарди.

III БОБ.

МУСТАМЛАКА МАЪМУРИЯТИНИНГ ШАХСИЙ ТАРКИБИ ТАВСИФИ

1. Туркистон олий бюрократияси.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Туркистонда мустамлака ҳокимият тузумининг шаклланиши XIX асрнинг 60—80-йиллари ўрталарида чоризм босқинчилик истилолари жараёнида рўй берди. Бошқарув ўзак тамойиллари Россия империяси сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларига асосланар ҳамда бу вақтга келиб бошқа миллий минтақаларда тўпланган мустамлакачилик тажрибаларга таянар эди. Чоризмнинг асосий вазифалари ҳам ана шуларга мувофиқ тарзда белгиланди: Туркистон халқларининг истилочи тузумга қаршилик кўрсатишининг барча шакллари аёвсиз бостириш, хонлар, беклар, маҳаллий зодагонлар бошчилигидаги илгариги ҳокимият механизмини бузиб ташлаш, Россия давлатчилиги асосларини зўравонлик билан сингдириш ҳамда ўлканинг бой моддий ва инсоний ресурсларини эксплуатация қилишнинг арзон ва самарали тизимини барпо этиш.

Айтиб ўтилган вазифаларни амалга ошириш ҳарбий, ноҳарбий ва суд ҳокимиятини қўл остида бирлаштирган ҳамда бошқарув тизимининг барча ҳал қилувчи бўғинларини эгаллаб олган ҳарбийлаштирилган бюрократиянинг ишига айланди. Фақат волост ва қишлоқ даражасидагина ҳокимиятни ташкил қилиш шунчаки маҳаллий жамоат ихтиёрига бериб қўйилган эди. Бошқарувни «мустақил», аммо чоризм амалдорлари назорати

остида амалга ошириши лозим бўлган маҳаллий маъмурият ва судлов органларини шакллантиришнинг «сайлаб қўйилувчи тизими» эълон қилинган эди.

Туркистон жамиятидаги ишлар аҳволи туғрисидаги бутун ахборотларни ўз қўл остига жамлаган, тула-тукис сиёсий ҳокимиятга эга бўлган ҳамда жамият иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётини тартибга солишга эришган генерал-губернаторлар ва ҳарбий губернаторлар бу маъмуриятнинг олий бўғини эди.

Қуйида Туркистон олий бюрократияси таркибини, хизмати давомийлиги, унинг миқдори, пул таъминоти, табақавий мансублиги ва саводхонлик даражаси масалаларини кўриб чиқамиз.

1867 йилдан то 1917 йилга қадар Туркистонда подшоҳ томонидан тайинланган 12 нафар генерал-губернатор алмашди, жумладан: К.П.Кауфман (1867-1882 йиллар), М.Г.Черняев (1882-1884 йиллар), Н.О.Розенбах (1884-1888 йиллар), А.Б.Вревский (1889-1898 йиллар), С.М.Духовский (1898-1901 йиллар), Н.А.Иванов (1901-1904 йиллар), Н.Н.Тевяшов (1904-1905 йиллар), Д.И.Суботич (1906 йил), Н.И.Гродеков (1907-1908 йиллар), П.И.Мищенко (1909 йил), А.Б.Самсонов (1909-1913 йиллар), А.Н.Куропаткин (1916 йил 22 июль - 1917 йил 31 март).

1914-1916 йиллар давомида ўлкада уч «муваққат» - алалоқибатда подшоҳ томонидан ана шу лавозимга тасдиқланмаган генераллар Флуг, Мартсон ва Ерофеев ҳукмдорлик қилишди.

Генерал-губернатор лавозимини икки йилгача - олти киши, уч йилгача - икки киши, беш йилгача - икки киши, саккиз йилгача - бир киши, ўн тўрт йилгача бир киши эгаллаб турган.

Шундай қилиб, генерал-губернаторлардан тенг ярми ўз хизматида икки йилдан кўп бўлмаган. Фақат Биринчи жаҳон уруши даврида 4 киши алмашди, генерал-губернаторлардан охиргиси А.Н.Куропаткин атиги 8 ой ўлкада ҳукмронлик қилди. Туркистон генерал-губернаторларининг тез-тез алмашилишини деярли уларнинг барчаси ёки, ҳеч бўлмаганда, салмоқли қисми ўлкани маъмурий бошқариш масалаларида қобилияти етарли бўлмаганлиги, кўпинча эгаллаб турган мансаб улар зиммасига юклайдиган ролга муносиб эмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

Генерал-губернаторларнинг рўйхати уларнинг барчаси Россиядаги энг имтиёзли дворянлар табақасига мансуб эканлигидан далолат беради. 10 киши олий ҳарбий таълим олган, Бош штаб академиясини битириб чиққан, икки нафари ўрта ҳарбий таълим кўрган - Михайловский Артиллерия билим юртини ва Гвардия прапорщиклари ва юнкерлар мактабини битирган эди. Қуйидаги амал ва унвонларга эга бўлишган: биттаси — генерал, еттитаси - генерал-лейтенант, учтаси - генерал-адъютант, биттаси эса кавалерия генерали.

Туркистон генерал-губернаторлари бир йилда ўртача 30-35 минг рубл маош олар эдики, бу кўрсаткич Россия ички губернияларидаги губернаторлар маошидан 4 барабар кўп эди. И.А.Рубакин маълумотларига қараганда, Россияда губернаторлар бир йилда ўртача 8 минг рубль маош олишган¹. Бундан ташқари, ўлкадаги пул сарфиёти тафтишларидан шу нарса маълумки, Туркистон генерал-губернаторлари уйлари ва далалари

¹ Рубакин И.А. Россия в цифрах. Спб., 113-бет.

таъминотига йилига 12 минг рублгача маблағ сарфланган¹.

Ҳарбий губернаторлар, қоида тариқасида, Ўрта Осиё бўйлаб ҳарбий юришларда ўзини кўрсатган, Туркистоннинг тинч шаҳар ва қишлоқларини ишғол қилишда «алоҳида маҳорат» намойиш этган офицерлардан тайинланар эди. Ана шундан 5—6 йиллик хизмат давомида поручик ва штабс-капитанлар генерал-майор ёки генерал-лейтенантга айланишарди. Уларнинг маоши бир йилда 12 мингдан 15 минг рублгачани ташкил этар, бу эса Марказий Россиядаги губернаторларникидан 2 баравар кўп эди².

Ўзбекистон ва Россия архив материаллари мустамлакачиликнинг 50 йил мобайнида ҳарбий губернаторлар хизмати давомийлигини кўздан кечиришга имкон беради. У қуйидагича бўлган: Сирдарё вилоятида ҳар бири ўртача 7 йилдан хизмат қилиб, 7 киши алмашган, булар - Н.Н.Головачёв, В.Н.Троцкий, Н.И.Гродеков, Н.И.Корольков, И.И.Федотов, М.Я.Романов, А.С.Галкин; Фарғона вилоятида 1876 йилдан бошлаб ўртача 4 йилдан хизмат қилган 10 киши алмашган, булар - М.Д.Скобелев, А.К.Абрамов, Н.А.Иванов, Н.И.Корольков, Повало-Швийковский, Чайковский, Г.А.Арендаренко, Сусанин, В.И.Покотило, А.И.Гиппиус; Самарқанд вилоятида ҳам 1887 йилдан бошлаб ўртача 3 йилдан кўп хизмат қилган 8 та ҳарбий

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, И-1-фонд, 564-йиғма жилд, 317-варақ.

² Масалан, Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 1862 йили Туркистонга подпоручик унвонида келган, 6 йил давомида барча ҳарбий экспедицияларда иштирок этган, 1868 йилга келиб эса генерал-майор унвонини олган эди. У ёки Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори В.Н.Троцкий 1866 йили ўлкага полковник унвонида келган, 1870 йилда генерал-майорга айланган эди.

Туркистон ўлкасининг биринчи генерал-
губернатори ва Туркистон харбий округи
қўмондони

К.П.фон Кауфман
(1867-1881)

губернатор алмашган, булар — А.М.Яфимович, Н.Я.Ростовцев, М.П.Федоров, В.Ю.Мединский, Гескет, А.С.Галкин, Григорьев, Н.С.Ликошин¹.

Ҳарбий губернаторлар, энг аввало, ўлка генерал-губернатори амр ва фармойишларини кечиктирмасдан бажарувчи итоаткор амалдорлар эди. Айни маҳалда улар маълум даражада мустақилликка ҳам эга бўлишган. Петербург олисда эканлигидан келиб чиққан вилоят ҳокимияти вакиллари зўравонлик ва қонунсизликларга йўл қўйишарди.

Энди Туркистон генерал-губернаторлари ва улар муҳитининг қисқача шахсий тавсифига кўчамиз. 1867-1917 йилларда Туркистонда ҳокимият тепасида бўлган бу одамлар қандай кишилар эди, уларнинг хатти-ҳаракатлари мотивлари, ўзаро, бошқа кишилар билан бўлган муносабатлари қанақа бўлган - бу масалалар, бизнингча, мустамлака ҳокимияти тизимини тавсифлаб, Россия самодержавиеси ички сиёсатининг ялпи манзарасини янада тўлдиради.

Биринчи генерал-губернатор К.П.Кауфман империянинг бошқа чекка ўлкаларида катта маъмурий ва ҳарбий хизмат тажрибасига эга бўлган ҳолда Туркистонга келганди. У 40-50-йилларда Кавказда; 60-йилларда Польшада хизмат қилган, 1865 йили Шимоли-ғарбий губерния генерал-губернатори ва Вилен ҳарбий округи қўшинлари қўмондони этиб тайинланган эди².

Шимолий-ғарбий губернияда бир йил хизмат

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 33-руйхат, 323-йиғма жилд ва 305-йиғма жилд; 35-руйхат, 10-йиғма жилд, 223-йиғма жилд, 440-йиғма жилд, 88-йиғма жилд, 334-йиғма жилд, 319-йиғма жилд, 203-йиғма жилд, 296-йиғма жилд, 308-йиғма жилд; И-17-фонд, 1-руйхат, 36871-йиғма жилд; И-18-фонд, 1-руйхат, 2085-йиғма жилд.

² Кауфманский сборник. М., 1910, 3-бет.

қилган Кауфман «исён» билан курашиб, ўлка демократик зиёлиларининг халқ орасида ватанпарварлик ва эрксеварлик ғояларини ёйишга барча уринишларини чиппакка чиқарди. Бироқ тез орада Россия жандармерияси бошлиғи граф П.А.Шувалов билан ўрталарида можаро рўй берди. Ўша давр эсдаликнавислигининг гувоҳлик беришича, Кауфман 1863 йилги Польша қўзғолони иштирокчиси И.Огризкони судга тортади. И.Огризкога Шуваловнинг миллати поляк бўлиши рафиқаси ҳомийлик қиларди. Оқибатда 1866 йил 9 октябрда фармони олий чиқарилиб, унга кўра Кауфман «эгаллаб турган лавозимидан генерал-адъютант унвонини қолдирган ҳолда бўшатиш» асносида 11 ойлик таътилга чиқарилди. 1867 йилда эса Туркистонга юборилди.

Туркистондаги хизмати давомида Кауфман ўзини шафқатсиз истилочи, айна маҳалда истеъдодли ва серғайрат маъмур сифатида намоён этди. У ўзига номаълум ўлканинг мураккаб шароитига мослаша билди ва Туркистон генерал-губернатори лавозимида ишлаш бобида ўзига хос рекордни забт этди.

Кауфман анча оқил ва саводли маъмур эди, аммо Россия генералитетининг типик вакили сифатида либерализмга мойил эмасди ва босиб олинган ўлкада самодержавие сиёсатини қаттиққўллик билан юргизди. 15 йил мобайнида Кауфман ўлка ва чор армияси бошида турди, чоризмнинг янги мустамлакадаги манфаатларини ўзиники ўрнида кўриб «подшоҳ ва ватанга» садоқат ва эътиқод билан хизмат қилди.

Кауфман чоризмнинг бу даврдаги барча босқинчилик юришларига раҳбарлик қилди. Рус қўшинларининг Самарқандни босиб олишини тасвирла-

ган, Л.Костенко шундай ёзади: «Қаттиқ қаршилиқ кўрсатишдан ғазаб отига минган фон Кауфман асир олмаслик тўғрисида буйруқ берди. Буйруқ аниқ-расо бажарилди. Ярадорлар ваҳшийларча калтакланди»¹. Унинг буйруғига кўра Самарқанд шаҳри талон-торож этилди ва ёндирилди. Ана шу юришда чор қўшинларига ҳамроҳлик қилган рус рассоми В.Верешагин Кауфманни шундай тавсифлайди: «... энди эса ҳовлимизда турли одамларни суд қилаётган ва жазолаётган генерал Кауфманни кўриб турибман. Офицерлар қуршаб олган юмшоққўнгил Константин Петрович юриш стулида ўлтирар ва папирос чекканича, мутлақо қизишмасдан: отилсин, отилсин, отилсин,» деб, буйруқ берарди². Туркистон халқларининг фожиаси чор генераллари тантанасига айланди, жумладан, Кауфман Самарқанд, Қўқонни олгани, Ливия ва бошқа юришларда иштироки учун шон-шараф ва унвонларга бурканди. 1874 йилда у тўла генерал унвонига сазовор бўлди ва унинг исми шарифи Петербургдаги Муҳандислик билим юрти тахтасига «Самарқанд-1868» ёзуви билан олтин ҳарфлар билан битилишига фармойиш берди.

Кауфман ҳар хил давраларга мослашувчан амалдор сифатида ҳам кўзга ташланди. 60-йилларнинг бошларида Ҳарбий вазирлик девонида унинг директори бўлиб ишлаш тажрибаси, Д.А.Милютин раҳбарлигида ҳарбий ислохотларни тайёрлаш махсус қўмитасида иштироки, шубҳасиз, Туркистонда Кауфманга қўл келди.

Кауфман маъмуриятнинг ўлкани бошқариш

¹ Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СПб., 1871, 161—бет.

² Верешагин В.В. Самарканд в 1868 году. «Русская старина». 1889, № 9, 617—649-бетлар.

борасидаги чора-тадбирларини етарлича эҳтиёт-корона ва маҳаллий одатлар ва анъаналарга нисбатан мажбуран ён берувчи дея тавсифлаш мумкин. Ўлкани иқтисодий ўзлаштириш борасида олдинда турган вазифаларни яхши тушунган Кауфман, ўзининг ворисларидан фарқли ўлароқ, минтақадаги ички сиёсатда кўпгина ташаббуслар ижодкори бўлган эди. Маълумки, унинг даврида Туркистондаги рус мулкларида, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида қуллик қонун йўли билан тақиқланган эди. Туркистон ҳудудига гиёҳванд моддалар олиб келиниши қатъиян тақиқланиб, улар «ташима савдо тўғрисидаги Муваққат қоидалар»га мувофиқ қўлга туширилган тақдирда мусодара этилар эди. Унинг маъмурияти маҳаллий аҳолининг диний ҳаётига, анъаналари ва урф-одатларига аралашмаслик принципига риоя этди. Эски мусулмон институтлари деярли ўзгаришсиз қолди. Маҳаллий аҳоли учун, масалан, Волгабўйида бўлгани каби, мусулмонликдан воз кечган ва христианликка ўтганларга пул нафақаси белгиланган бўлса-да, аҳоли христианлики қабул қилишга мажбур этилмади. Кауфман фаолиятининг ана шу жиҳатини Туркистонни бошқариш бўйича тадбирларни илк маротаба ёритган Европа публицистлари ҳатто «доҳиёна» деб таърифлаган эдилар. Уларнинг тахмин қилишича, ана шу тадбирлар туфайли Россия минтақада йирик сиёсий ларзаларга дучор бўлмади ва вазиятни барқарорлаштиришга эришди¹.

Гап, албатта, Кауфманнинг «доҳийлигида» эмас, балки унинг эҳтиёткорлиги ва вазиятни ҳушёр баҳолай олиш лаёқатидадир. Ҳарбий вазир

¹ Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края. М., 1980, 34-бет.

Милютинга ўзи ёзишича: «мусулмонлар бу қадар совуқ вазминлик, бу қадар лоқайдлик, ҳатто олий ҳокимият вакилларига ҳурматсизлик намоёиш этишмоқдаки, қандайдир шиор мавжудлигини тахмин қилиш мумкин. Мен шу нарсага амин бўлдимки, одамларнинг кайфияти рисоладагидек эмас, рус ҳокимиятига итоат этмаслик ва қулай вазиятда ундан озод бўлиш учун фойдаланишга шайлик дарҳақиқат мавжуд» бўлган мамлакатда узоқни кўра олмасликка йўл қўя олмасдик¹.

«Рус ҳокимиятига итоат этмаслик», «ундан озод бўлишга шайлик» — Кауфманнинг босиб олинган ерлардаги мажбурий мослашувчан хатти-ҳаракатларининг асосий важидир. Кауфман ўз аъёнларига «уларнинг ўз табааларига нисбатан янги мавқеи»да эканлигини, улар «қурол билан ҳам, қонун ҳужжатлари билан ҳам» улар «ўлкани маънавий забт эта олмаслик»ларини, Туркистон халқларининг «эскирган сиёсий ва ижтимоий ҳаёти шакллари» «фуқароликнинг янги нормалари билан» алмаштириш зарурлигини сингдиришга уринди².

Бу «фуқаролик нормалари» эса, маълумки, очиқдан-очиқ мустамлакачилик ва улуғдавлатчилик-шовинистик характерида эди.

Кауфман томонидан тайёрланган Туркистонни бошқариш бўйича лойиҳалар уларни «сиёсий нуқтаи назардан зарарли», Кауфманнинг ер-солиқ масалаларига аралашувини «бемаҳал ва ўринсиз» деб ҳисоблаган Россия вазирликлари томонидан икки маротаба рад этилди. Кауфманни «бюрократик радикализм»да, яъни муҳим давлат масалаларини ҳал этишга волюнтаристик ёндашувда айблаш

¹ Ўша жойда, 29-бет.

² Чижев В. Культурные преобразования К.П.Кауфмана в Туркестане. Одесса, 1915, 16-бет.

учун лойиҳалар етарлича тулиқ ишлаб чиқилмагани туғрисидаги мулоҳазалар баҳона бўлди. Адлия вазирлиги «туземларнинг руслар сингари барча ҳуқуқлари санаб ўтилиши»ни ортиқча деб ҳисоблади ва «қишлоқ ва шаҳар аҳлининг қонун билан белгиланган ҳуқуқлари» туб аҳолига берилиши билан чекланишни тавсия этди¹. «Ўз турмуш шароити билан кўпроқ империянинг энг қуйи табақаларига туғри келувчи» қишлоқ аҳолиси ҳуқуқлари борасида уларни кенгайтиришдан тийилиш тавсия этилган ва у «алоҳида ҳуқуқларга эга рус бўлган фуқаролар оммасига қиёсан олганда ҳеч қандай» ҳуқуқлардан фойдаланмаслиги уқтириб ўтилган эди².

Ўз навбатида, Ички ишлар вазирлиги Кауфманнинг «шаҳар аҳли ҳуқуқий ҳолати»ни Туркистондаги барча шаҳарлар аҳолисига бериш ниятини танқид қилади ва бундай ҳуқуқларга фақат Туркистоннинг тарихан шаклланган йирик савдо марказлари - Тошкент, Қўқон, Наманган ва Самарқанд шаҳарлари аҳолиси эга бўлиши мумкинлигига ишора қилган эди. Қолганлар борасида эса руслар кўчиб келган, рус савдоси шаклланган аҳоли манзиллари аҳолисига берилиши мўлжалланган эди. Чимкент, Авлиёота, Каттақўрғон ва Туркистон ана шундай аҳоли манзиллари жумласига киририлган эди³.

Туркистон ўлкасида ер тузилиши масалалари Молия вазирлигида кўпгина эътирозлар туғдирди. 1873 йилги Лойиҳага мувофиқ амлок ерларини аслида уларга ишлов берган деҳқонларга фойдаланиш учун бериш ҳамда бу тартибни кейинчалик вақф ва мулк ерларига жорий этиш режалаш-

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 25-руйхат, 15-йиғма жилд, 40-варақ.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 42-варақ.

тирилганди, Молия вазирлиги эса бу каби ер тузилишининг асосий ташаббуслари Россияда амалга оширилган ва амалга оширилаётган бутун ер ислохотларининг умумий табиатига тўғридан-тўғри зид келишини, лойиҳанинг 204-моддаси эса «ер эгаси унда етиштирилган бутун маҳсулотга, унинг сарҳадида бўлган сувга мулкдорлик ҳуқуқи тўғрисидаги (Қонунлар мажмуи, X жилд, 1, 4 боб, 404-модда) асосий қонунлардан бирига» зиддир; суғориш каналлари, дарёлар ва сойларга давлат мулкдорлиги, Кауфман тахмин қилаётганидек, сувдан фойдаланиш белгиланган одат бўйича амалга оширилган тақдирда ҳам «тамомила қалбаки» бўлиб чиқиши таъкидланган эди¹. Кейин эса 1873 йилги лойиҳада режалаштирилганидек «давлат фойдаланиши ҳуқуқида» мулкка эгаликда бўлган ерларга мулкдорлик ҳуқуқи лойиҳан мазкур бўлимининг Россиядаги ер тузилиши асосларига мувофиқ келтирилишига ёки «империянинг туб қонунларини ўзгартириш»га олиб келиши таъкидланади².

Ҳукмрон тузилмаларнинг бунчалик жиддий мулоҳазалари ва огоҳлантиришларига қарамасдан, ўзига берилган «ўлка бошқарувини маҳаллий шароитга мувофиқ ўзгартириш» ҳуқуқидан фойдаланган Кауфман ер-сув масаласи бўйича бир қатор чора-тадбирларни амалга оширди, шу жумладан,

¹ 204-модда қуйидагини уқтирган: «Ўлка ариқлари, каналлари, дарёлари ва қўлларидаги сув давлат мулкани ташкил этади, аммо ундан фойдаланиш ҳуқуқи жорий одат бўйича ўлка маҳаллий аҳолиси ихтиёрида қолдирилади, сувдан фойдаланиш ва ариқлар ва бошқа иншоотларни қуриш тартиби эса генерал-губернатор томонидан тасдиқланган қоидалар билан белгиланади».

² Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане. Т., 1969, 47-бет.

унинг кўрсатмаларига мувофиқ мулк ерлари давлат ҳисобига тортиб олинган ва мулкдорларнинг имтиёзлари бекор қилинган; уларнинг ерлари ҳам амлок ерлари баробарида солиққа тортилган; ер борасида даъволашувлар юзага келган тақдирда даъволашув пайтида «амалдаги ерга эгалик»ни мажбурий ҳисобга олиш заруратига ишора қилинган ва бу омилнинг халқ судларида энг мураккаб ишларни кўраётганда ҳал қилувчи ролини инобатга олиш таъкидланган эди¹.

Кауфманнинг бундай «ўзбошимчалиги» тафтишчи Гирсга кейинчалик ўлкани бошқариш учун подшоҳ томонидан унга берилган ҳуқуқлардан анча мунча четга чиққанлиги ва Ўрта Осиё чекка ўлкасини бошқариш учун 1867 йилда кўрсатилган энг асосий қоидаларни куп ҳолларда ўзгартирган деб айтишга баҳона бўлган эди².

Туркистонни бошқариш юзасидан амалдорларнинг ёзишмалари анча жўшқин бўлган ва 10 йилдан кўпроқ давом этган. Кауфман, ўлка иқтисодий ҳаётидаги ислохотларни уларнинг чўзиб юборилиши, нафақат «давлат ғазнасига, шунингдек Россиянинг Туркистондаги сиёсий мавқеига ҳам зарар етказди» деб ҳисоблаб, тезроқ ўтказилишини уқтирган эди. Кауфман ўзининг Марказдаги мухолифларига жумладан шундай ёзади: «Агар биз ўлкани шу тариқа бошқарсак, аҳоли истиқболда ҳам бизни ўзининг ҳукмдори эмас, балки адолатли тарзда ҳар аҳтимолга қарши тасарруфида қудратли ҳарбий куч бўлган полиция агентлари деб ҳисоблайди. Биз уни тартибнинг зоҳирий шаклла-

¹ Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению, в 2-частях. Ч. Администрация Управления краем, 4-бет.

² Ўша жойда.

рига риоя этишга ўргатамиз, аммо ҳаётнинг ўзига жиддий таъсир ўтказа олмаймиз. Бундай хатти-ҳаракатлар бағоят ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин»¹.

80-йилларнинг бошларига келиб «ҳарбий-халқ» бошқаруви (унга хос ҳарбий-маъмурий зўравонлик характери билан), яъни моҳиятан феодал бошқарув тизими метрополия савдо-саноати доиралари ва маҳаллий тадбиркорлар манфаатлари билан боғлиқ бўлган янгича муносабатларнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётгани ойдинлашди. Ҳукмрон доиралар томонидан баъзан анча таҳдидкор жаранглаган, ҳатто самодержавие «пойдевори»ни барбод қилади, деб ҳисоблаган мустамлака маъмуриятини танқид аслида «ўзбири»дан чиққан эди. Лекин бу доиралар танқидга учраган 1871 ва 1873 йилги лойиҳаларни энг катта ва аҳоли зич яшовчи Фарғона вилоятида синовдан ўтказиш борасида Кауфманга ҳалақит беришмади. Подшоҳлик маъмурий тизимининг иккала — марказий ва маҳаллий тармоғи Туркистон халқлари манфаатлари ва эҳтиёжлари хусусида фақат ҳўжакўрсинга ғамхўрлик қилдилар, амалда эса чоризм учун ўта муҳим бўлган вазифалардан бирини — ўлкани мустамлакага айлантиришни тезлаштириш ва мустамлака тартиботини мустаҳкамлаш вазифасини ҳал қилдилар.

Аммо, Кауфман сиёсати билан шартланган Ўрта Осиёни «ўзлаштириш» суръатлари Россия ҳукмрон доираларини ҳам, буржуазияни ҳам қаноатлантирмасди. Бунинг оқибатида Туркистон маъмурияти ҳар иккала томон танқиди ўтига дучор бўлди. Марказий рус матбуоти Кауфман ва унинг маъмуриятига қарши ўзига хос “уруш” олиб

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 27-руйхат, 841-йиғма жилд, 12-варақ.

борди, устига устак бу нарсa Россия губерниялари ҳокимияти сингари Туркистон ҳокимиятига ҳам қонунсизлик, давлат мулкани талон-торож қилиш, порахўрлик, ёлғон ва бошқа нуқсонлар бегона эмаслиги туфайли анча осонлашган эди. Россияликлар Туркистондаги бу хилдаги «цивилизациячилар»га «жаноб тошкентликлар» дея лақаб ҳам беришган эди. Улар мустамлакаларда йўл қўяётган суиистеъмоллар ҳақидаги далиллар вақти-вақти билан газеталар томонидан турли йўсинларда ёритилар ва жамоатчилик фикри кўз олдида Кауфман маъмурияти обрўсига путур етказарди¹. Кауфман маъмурияти теварагидаги газеталар уруши «Русский мир» газетасида 1873 йил март-ноябрь ойларида Туркистонга ташриф буюрган америкалик дипломат Евгений Скайлер депешаси таржима ва чоп этилганида авж нуқтасигача юксалди.

Россиянинг Ўрта Осиё сиёсатини, хусусан, мустамлака маъмуриятининг тамомила диний мурасага келиши ва мусулмон руҳонийлари ишларига аралашмасликка асосланган диний сиёсатини, йўллар ва қўприкларни қуриш ва таъмирлаш юзасидан тадбирларини, ирригация соҳасидаги ишларини, санитария-гигиена чора-тадбирларини ижобий баҳолаган Е.Скайлер унинг кескин жиҳатларига тил тегизолмасдан ўтолмайди. У саноат сиёсати буткул барбод бўлганини, савдо сиёсати кифоя қилгулик даражада фаол эмаслигини қайд этади ҳамда ўзининг рус замондошлари изидан бориб янги мустамлаканинг Россия учун зарарли эканлиги ҳақида ёзади, Туркистон маъмурияти-

¹ Дмитриев Г.Л. Депеша Е.Скайлера и проблемы Среднеазиатской политики царизма 70-х годов XIX в. Сборник научных трудов Ташгу, № 817, Т., 1976, 33-бет.

нинг ишчанлик фазилатларини тавсифловчи мисоллар келтиради, дипломат адолатли тарзда унинг сафларида мўмай пул излаган ёки кредиторлар ва судлов таъқибидан қочиб паноҳ излаган кимсалар борлигини тўла асосли таъкидлайди; Перовский, Авлиёота ва Қурама уездларидаги порахўрлик ва давлат мулкани талон-торож этишга оид мисоллар келтиради; Хўжанд, Верний, Копал, Перовск ва бошқа жойлардаги ҳокимиятларнинг маъмурий зўравонлигидан мисоллар келтиради. Депешада мансабга доир жинойтларга Кауфман томонидан етарлича чора кўрилмагани алоҳида таъкидланади¹.

Е.Скайлер депешаси теварагидаги курашга Москва ва Петербургнинг деярли барча нуфузли нашрлари: «Петербургские ведомости», «Неделя», «Новое время», «Сын Отечества», «Московские ведомости», «Голос» ва бошқа нашрлар қўшилдилар, устига-устак янги, ҳар ҳолда Туркистон маъмурияти фойдасига гувоҳлик берувчи далиллар маълум бўлди. Янгидан-янги айбловлар ижтимоий-сиёсий тизим сифатида чоризмнинг ўзига қўланка солиши равшанлаша бошлади. Ана шунда цензура муассасаси, матбуот ишлари бошқармаси аралашди ва «Русский мир» газетаси нашр этилишини уч ойга тўхтатиб қўйиш тўғрисида қарор қилинди, рус матбуотида Е.Скайлер депешасини муҳокама қилишга тақиқлов жорий этилди, Туркистон маъмурияти шаънига танқидий мулоҳазалар билдириш расман ман этилди.

Кауфман Туркистонда таълимни ривожлантиришни, рус миллати ва маҳаллий халқлар фарзандлари бирга таълим олиши назарда тутилган

¹ Ўша жойда.

«рус-тузем» мактаблари ташкил қилишни ёқловчи сифатида иш кўрди. Ўз директиваларида у тарбия асосида «диний тафовут эмас, балки ҳам православ, ҳам мусулмон фарзандларини Россиянинг бир-бирига ўхшаш фуқаролари қилишга ёрдам берувчи бир хил ва айнан қоидалар» туриши лозимлигини тушунтирди¹. Рус-тузем мактабларига ўқитувчи кадрларни тайёрлаш учун 1879 йилда махсус Ўқитувчилар семинарияси ташкил қилинди. Аммо мактабларнинг аҳволи узоқ вақт ачинарли аҳволда қолди ва фақат 80—90-йилларда, маъмурий тузилмалар ва давлат муассасаларининг бюрократик таъминотнинг тилмочлар, майда хизматчилар ва хизматлар эҳтиёжи кескин ортган кезларда «эшакўлди» нуқтадан силжиди.

Шунинг баробарида, ўзининг баъзи ворисларидан фарқли ўлароқ Кауфман маъмурият амалиёти жараёнида Туркистонга унинг тарихи, этнографияси, археологияси, маданияти, табиий бойликларини тадқиқ этиш мақсадида келган Россия жамоатчилиги вакилларига кўмак беришга улгурди. Гарчи унинг олимлар, рассомлар, ёзувчилар ва шунчаки саёҳатчиларга ҳомийлигида, албатта, рус маъмуриятининг «цивилизациялаштирувчи миссияси»ни таъкидлаш, аксарият россияликлар наздида экзотик бўлган бу йироқ заминда «Россия улугворлиги»ни таъкидлаш истаги ҳам балқиб тургани сир эмас.

1882 йили Кауфманнинг ўрнига генерал-губернатор лавозимига 1865 йили ташкил этилган Туркистон вилоятининг ҳарбий губернатори, ваколатларини суиистеъмол қилганлиги ва Петербург директиваларини ижро этмаганлиги учун 1866 йилда

¹ Граменицкий О. Очерки о развитии народного образования в Туркестанском крае. Т., 1896, 3-бет.

бу лавозимдан олиб ташланган М.Г.Черняев ўтирди. 17 йилдан кейин у Туркистон маъмуриятига биринчи шахс сифатида раҳбарлик қила бошлади. Аммо маъмурий фаолиятга ёмон тайёргарлик кўрган генерал бу ерда қўпол зўравон сифатида донг таратди, унинг салафларига эса «зулуслар» (қонхўрлар) лақаби берилди.

А.И.Добромислов Черняев ҳукмронлиги даври ҳақида шундай ёзади: «Аҳмоқ сифатида оти чиққан, ўртамиёна ва заиф амалдорлар унчалик азият чекмадилар; касалманд ва инжиқ қария тартиб-тининг бутун мушкулоти ишбилармон ва у ёки бу даражада уқувли кишилар гарданига тушди»¹. Қўпгина маданий ташаббусларга зиён-заҳмат етказилди: Туркистон халқ кутубхонаси тарқатиб юборилди, бир талай қимматли китоблар ва шарқ қўлёзмалари ёниб кетди, Тошкент кимё лабораторияси тарқатиб юборилди, ипакчилик мактаби ёпилди. 1884 йилда у шошилинич тартибда Петербургга чақириб олинди.

Черняевнинг Туркистондан тез орада чақириб олинишига унинг ташқи фаолиятидаги қусурлари сабаб бўлди. Гап шундаки, 1882—1884 йилларда Англия Афғонистондаги вазиятдан фойдаланиб, Ўрта Осиёда ўз таъсир доирасини кенгайтиришга янгидан уринади. Ана шу, ниҳоятда кескин вазиятда Черняев ҳукумат олдига Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини тугатиш ва уларни Россияга қўшиб олиш режасини қўяди. Унинг ушбу масала юзасидан расмий хати Россия Ташқи ишлар вазирлигининг Ўрта Осиё масалалари бўйича мажлисида муҳокама қилинади, унда вазир Н.Ф.Гирс, молия вазири Н.Х.Бунге, Бош штаб бошлиғи

¹ Добромислов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем.. Ташкент, 1912, 258-бет.

Полковник М.Г.Черняев

Н.П.Обручев, Россиянинг Эрондаги элчиси И.А.Зиновьев ва бошқа нуфузли шахслар иштирок этдилар.

Черняев 1883 йили афғон феодаллари босиб олган Помирдаги Шуғнон, Рушон ва Вахон бекликлари тожик ва қирғизларининг рус табаалигини қабул қилиши тўғрисидаги масалани ҳал қилишга уринди, аммо бу Петербург томонидан қатъий тақиқланди. Илгари ҳам ўзбошимчаликка йўл қўйган Черняевни, олдинги ҳарбий-сиёсий шошқалоқлиги инобатга олиниб, Туркистондан шошилинч чақириб олишга қарор қилинди¹.

Юқорида айтиб ўтилган ташқи сиёсий масалалар билан Петербург ҳарбий округи гвардия штабининг собиқ бошлиғи янги ҳарбий генерал-губернатор Н.О.Розенбах катта куч-ғайрат билан шуғуллана бошлади. Унинг Россия ва Англия ўртасидаги чегара масалаларини тартибга солиш тўғрисидаги Петербургга юборган билдиришномалари лаёқатидан ва бу даврда вужудга келган вазиятни анча ҳушёр баҳолашидан далолат беради.

Н.О.Розенбах 1886 йилги Туркистон «Низоми»-нинг узил-кесил вариантини ишлаб чиқиш бўйича граф Игнатъев комиссияси ишида самарали иштирок этди. Унинг қўллаб-қувватлаши билан янги давлат муассасалари: генерал-губернатор ҳузуридаги Кенгаш, Самарқанд вилоят бошқаруви, почта-телеграф округи бошқармаси, Сирдарё вилоят статистика бошқармаси ташкил этилди.

Вревский ўлкани 8 йил бошқарди, генерал-гу-

¹ Черняевнинг 1876 йили Сербиядаги ўзбошимча ҳаракатлари назарда тутиляпти. Ушанда Болқон масаласини дипломатия йўли билан ҳал қилишга интилган Россия ҳукуматининг хоҳиш-иродасига қарши ўлароқ у Сербия армиясига Туркияга қарши урушда қўмондонлик қилган ва мағлубиятга учраган эди.

бернатор лавозимини эгаллаб туриш давомийлиги борасида фақат К.П.Кауфман ундан кўп фаолият кўрсатган, холос. У ҳукмронлик қилган йиллар (1889—1898) кўп сонли халқ ғалаёнлари, жумладан, жазо отрядлари томонидан шафқатсизларча бостирилган Тошкентдаги 1892 йилги «вабо» исёни, камбағалларнинг Фарғона вилояти волостлари ва уездларидаги 1893, 1895, 1896, 1897 йилги чиқишлари билан тарихга кирди. «Туземларнинг жиловдан чиқиб кетиши» (яъни халқ ғалаёнлари — Ф.Э.) сабабларини у ҳар томонлама кучайтиришга интилган маҳаллий маъмурият нуфузининг заифлашуви деб ҳисоблаган эди.

1894 йилда у томонидан махфий маслаҳатчи Т.С.Кебеко раҳбарлиги остида комиссия тузилиб, турли вазирликлар ва маҳаллий маъмуриятлар вакиллари унинг таркибига кирган эдилар. Уезд ер-солиқ иштироки тўғрисидаги солиқларга тортиш тартибини ўзгартирган янги низом қабул қилинган эди. Якка тартибда солиққа тортиш ўрнига волостлар ва уездлар бўйича тақсимот жорий этилди, бу нарса қишлоқ аҳолиси аҳволини янада оғирлаштириб юборди, зотан, ҳовлилар бўйича солиқ тақсимои теварагида одатда кураш авж олиб кетарди.

Вревский маҳаллий суд тузилишини ҳам қайта ташкил этишга уриниб кўрганди, жумладан, 1892 йилда у томондан янги «Халқ судьяларига йўриқнома» тартиб берилиб, унинг моҳияти қозилар ва бийлар лавозимларини ўриндошлик асосида олиб борганда сайлаб қўйиш асосларини бекор қилишдан иборат эди¹. Амалиётда у барибир қўлланмади.

Тошкентда амал қилган «Шаҳар Низоми»ни

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 11-руйхат, 737-йиғма жилд, 129-варақ.

Вревский «сиёсий жиҳатдан» хавфли деб ҳисоблаган ва бу масала юзасидан Бош штабга жўнатган кўп сонли тақдимномалари туб аҳолидан вакилларни аввалгидек 3/1 нисбатда эмас, балки умумий таркибда 5/1 нисбатда бўлишига эришган. «Бундай тартибни, - дея ҳисоблаганди у, - туземларнинг руслашган авлодлари самодержавие неъматларини идрок этиш борасида юксакликка эришмагунига қадар номуайян истиқболда сақлаб туриш зарур»¹.

Вревскийнинг тор миллий сиёсати, табиийки, характерли жиҳати бошлиқ хоҳиш-амрини сўзсиз бажариш бўлган амалдорлар аппаратининг барча бўғинларида акс садо берди. 1895-1898 йилларда Туркистонда ер-солиқ комиссияларининг аъзоси бўлган князь Г.Мансиров томонидан келтирилган бю-рократик бошқарув иерархиясида қуйироқда ту-рувчи амалдорларнинг характеристикаси диққатга сазовордир. Жумладан, у шундай ёзади: «Амалдорлар ўрнида ўз-ўзига маҳдудлашиб кетган, ўз-ўзини бостирувчи ва ўз-ўзидан мамнун, ўзига ўлкадаги чинакам ва ягона хўжайин сифатида қаровчи, ўлка уларнинг қаршисида титраб туриши ва иззат-ҳурмат кўрсатиши ва ҳақ тўлаш керак бўлган амалдорларни кўрдим»². Туркистон амалдорлари аксариятининг паст маънавий даражаси, шухратпарастлиги, ғаразгўйлиги княз-ни «ўлкада маъмурларнинг бутун аҳоли устидан крепостной ҳуқуқи натурал тарзда амалга оширилмоқдадир», дея хулоса чиқаришга мажбур қилган³.

¹ Давлат Думаси IY чақириқ V сессияси 17-йиғилиши стенографик ҳисоботи, 1916 й. 15 декабрь

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

Туркистон жамиятидаги кескин аҳвол Вревский маъмуриятининг иш усуллари, жумладан, йиғимлар ва солиқлар миқдорини ва маҳаллий аҳолининг ерга эгалик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларнинг асл эканлигини белгиловчи ер-солиқ комиссиялари амалдорларининг иш усулларини янада мураккаблаштирган эди. Бу амалдорларнинг аксарияти «фақат жарима ёзиб бериш ҳадисини олган» ва ўтказилаётган тадбирлар тўғрисида аниқ тасаввурга эга эмасдилар. Вақф ва ерга эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи бошқа ҳужжатларни текшираётганда маҳаллий имлони билмаганликлари сабабли уларни осонгина қалбаки деб тан олардилар, бу билан Туркистонда «ғайридинга (яъни русларга) яширин қаршилик кўрсатишга қўзғашни» таъминлаган бўлар эдилар¹.

Вревскийнинг буйруқлари маҳаллий аҳоли гарданига оқ подшоҳ маъмуриятининг барча вакиллари «таъзим ва иззат-икром» билан муносабатда бўлиш мажбуриятини юклади. Бу «таъзим»га қандай эришилгани хусусида тасаввурга эга бўлиш учун Г.Мансировнинг бозорлардан бирига ташриф буюрган пайтдаги фикр-мулоҳазаларини келтирамиз. «Бозорга етишимизга бир неча ўн сажен қолганида тўсатдан бир тўда нотаниш одамлар (афтидан, бозор маъмурияти вакиллари - Ф.Э.) бозорга қараб ёпирилдилар, ана шу бозордаги минг-минглаб оломонга ёпишдилар ва у ерда ҳозир бўлган сотувчилар ва харидорларни қамчи зарбалари кимга тегишини ўйлаб ўтирмасдан қамчи ошата бошладилар. Чамаси бу нарса одатга айланиб қолган шекилли. Маҳаллий амалдорлар энг зўр иззат-икромни сингдириш мақсадида тузем аҳоли-

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

нинг Россия ҳокимияти вакиллари билан ана шунга ўхшаш қаршилови амалга татбиқ этилган»². Куппа-кундузи бу каби зўравонлик мавжуд тузумга хос хусусият эди.

1882 йили Туркистонда «кучайтирилган қуриқлов» низоми амалга киритилиши ҳам маъмурий зўравонликни янада оширди. Унга биноан ҳокимиятнинг репрессия чоралари кўпинча халқ га-лаёнлари ва қўзғолонларини бостириш учун ҳарбий экспедициялар кўринишида амалга оширилди. Бироқ бунда ҳам аниқ-тиниқ қонуният кўзга ташланади, яъни мустанлакачилар томонидан қонунсизлик ва зўравонлик қанчалик кўп бўлса, улар ўзларини халққа нисбатан қанчалик тийиқсиз тутсалар, курашнинг энг кескин шакллари ҳам шунчалик тез етилиб борди.

Ҳукумат қўшинлари билан қуролли олишувга айланиб кетган 1898 йили Андижонда рўй берган халқ қўзғолони айнан шундай курашга мисол бўлади. Қўзғолончиларнинг зулм ва таҳқирладан озод бўлишга интилиши уларнинг ҳаракатларига куч бағишлаган эди. Қўзғолон иштирокчилари устидан қонли таъзир раҳбари, қишлоқлар ва маҳаллаларнинг минг-минглаб аҳолиси устидан террор ташкилотчиси Вревскийнинг ўрнига Приамурьедан келган, ҳисоб бўйича бешинчи генерал-губернатор С.М.Духовский бўлди¹.

У ўз фаолиятини Фарғона вилояти маҳаллий маъмуриятини тозалашдан бошлади: ҳарбий губернатор Повало-Швийковский лавозимидан олиб ташланди, волост ва қишлоқ маъмуриятининг 53 нафар вакили ишдан четлатилди. Халқ судлари устидан кучайтирилган назорат ўрнатиш, улар-

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 35-руйхат, 34-йиғма жилд, 52-варақ, 89-варақ.

нинг ишлари муҳокамасида қатнашиш топшириғи олинган эди. Аммо Духовскийнинг ана шу тадбирларининг барчаси унчалик муваффақият қозонмади. Маҳаллий тилни билмаган ва саводхон тилмочларга эга бўлмаган рус маъмурияти, Туркистон ўлкасини тафтиш қилган граф К.К.Пален гувоҳлик беришича, «ниҳоятда ёрдамга муҳтож бир аҳволда эди»¹.

Ўз салафларидан фарқли ўлароқ Духовский мусулмонлар масаласини кенг кўламда ўрганиш ташаббускори сифатида иш кўришга улгурди. Унинг томонидан «Туркистонда ислом» деган «умумтабаавий» маъруза тузилган эди. Унда «христианларни мусулмонлар билан яқинлаштириш» бўйича чора-тадбир сифатида қуйидагилар тахмин қилинган эди: ўлкадаги барча хизматчилар мусулмонлар турмуши билан муфассал танишиб чиқиши, барча муассасалар кутубхоналари ва маҳкамалари рус тилида ислом ҳақидаги энг асосий маълумотномалар ва дастуриламал асарларга эга бўлиши. Лекин, «Ислом бўйича материаллар тўплами»ни мунтазам нашр этиш; барча мусулмон нашрларига цензура жорий этиш² бу таклифларнинг барчаси қоғозда қолиб кетди. 1900 йил ноябрида Духовский Туркистондан чақириб олинди.

Унинг ўрнига чоризмнинг 60—70-йиллардаги ҳарбий юришларида генераллар Черняев ва Кауфманларнинг сафдоши бўлган Я.И.Иванов келди. У

¹ Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором, гофмейстером, графом К.К.Паленом. Вып. 1—18. Уездные управления, т.10, Краевое управление, т.10, СПб, 1910, 61—62-бетлар.

² Ўз Р МДА, И-1-фонд, 11-руйхат, 1832-йиғма жилд, «а», 8-варақ.

Черняев отрядидаги отлик-артиллерия батареяси хорунжийидан 1883 йилга қадар генерал унвонига хизмат қилди ва уезд бошлиғи мартабасидан то генерал-губернатор мартабасигача эришди. У ўзини чинакам «туркистонлик» деб ҳисоблар эди. Ўлкани бошқариш тизими мукаммал эмаслиги 35 йиллик иш стажига эга Ивановга ёт эмасди, шунинг учун ҳам у ўзини қонунлар яратиш борасида синаб кўрди. Унинг топшириғига кўра генерал-губернатор маҳкамасининг бошқарувчи Нестеровский кўп сонли комиссияларни йиғди, ўлкани бошқариш бўйича янги қонун ҳужжатлари қоидалари бўйича таклифлар ва тавсияларни таҳлил қилди. Бу ишларнинг барчаси уч ярим йил, яъни 1903 йил сентябрга қадар давом этса-да, ҳеч бир жиддий натижа бермади. Нестеровский лойиҳасидаги ижтимоий, иқтисодий ва маъмурий масалалар бўйича ҳуқуқий ва маъмурий қарорлар худди илгаригидек Туркистон жамиятининг бирор-бир иштирокисиз бюрократияга мўлжалланган эди. Айнан ана шу сабабга кўра лойиҳа пешонасига, фақат, Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси архивини тўлдириш ёзилган экан.

Марказдан импорт қилинаётган социал-демократик, эсерча, анархияча ва бошқа ғоялар тарқалиши билан, Ўрта Осиё ва Оренбург—Тошкент темир йўлларида авж олаётган ишчилар ҳаракати билан кураш Н.А.Ивановнинг алоҳида ташвишлари соҳасига айланди, шу боисдан у вилоятларда тез-тез сафарларда бўлар эди. У ўлкадаги вазият тўғрисида, кўпгина шаҳарларда «давлат жиноятчилари»нинг фаолияти тўғрисидаги юқори инстанцияларга билдиришномалар ёғдирди, «бу

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 31-руйхат, 212-йиғма жилд, 7-варақ.

нарсa катта ёвузлик», шубҳасиз, нафақат зарарли, қолаверса хатарли» эканлигига ишора қилди¹. Ички ишлар вазири фон Плеве эътиборини «давлат жиноятчиларининг ўрта ўқув юртлари тарбияланувчилари орасида тарғиботчилик фаолиятини» тарқалишига қаратди ва «бундай кишиларни ўлкага сургун қилишни бутунлай тўхтатиш»да унга шахсан ёрдам беришини илтимос қилди¹. Вазирнинг эса Туркистон масаласига қўли тегмасди. Бу вақтга келиб тузум империя марказида жон бергудлик ҳолатга келган ва бу агониядан сақланиш мақсадида Плеве ҳам Япония билан «кичкина музаффарона уруш»ни тайёрлаётганлар орасида эди.

Бундан буёғига, маълумки, биринчи рус инқилоби бошланади. 1904 йил майда Иванов вафот этади, 1905 йили Туркистонда сиёсий иш ташлаш авж олган бир паллада Туркистонга навбатдаги генерал-губернатори Н.Н.Тевяшов келади ва у 1906 йилда тўсатдан вафот этади. Мустамлака тузуми тарихида илк маротаба янги генерал-губернатор Д.И.Суботич «ўлкадаги инқилобий кайфиятларга ҳамдардлик» қилгани учун мансабидан четлаштирилади². Суботичга қадар ва ундан кейинги Туркистоннинг губерния маъмуриятлари орасида либерализмда айбланганлар бўлмаган. Барча генерал-губернаторлар энг жўшқин содиқ табаалик савъ-ҳаракатларларини намоён этишган, подшоҳ томонидан эркаланган, кўп сонли мукофотлар ва имтиёзлар билан сийланган эдилар. Суботич черносотенчи бўлиб чиқмади, Николай II уни тайинлашда ҳаммасини ҳисобга олмаган экан. Афтидан, у қандайдир буржуа партияси қарашларини баҳам кўрган. Бу

¹ Ўша жойда, 8-варақ.

² Ўз Р МДА, И-1-фонд, 35-руйхат, 40-йиғма жилд, 414-варақ.

ҳақда унинг лавозимни эгаллаётгандаги дарҳақиқат «мустамлака хўжайини» оғзидан чиққан «исёнкорона» нутқи ҳам далолат беради. «Россия давлати фуқаросининг қандай бўлишидан қатъи назар ўз сиёсий эътиқодидан фойдаланиш ҳуқуқини эътироф этаман. Мен ҳар кимнинг ўз қарашларини тарғиб қилиш ҳуқуқини тан оламан. Бу ўз қарашларимдан келиб чиқади. Нега ўз доктринаси фойдасига ақл билан, мантиқ билан, асосларнинг ишонарлиги билан курашилмаслиги керак»¹.

Сенатор К.К.Пален Суботични ўлкада рўй бераётган «сиёсий воқеаларни тан олмаслик»да айблади. Бундай айбловнинг асосли эканлигини фактлар ҳам тасдиқлайди: 1906 йилнинг баҳори ва ёзи қатағоннинг сусайтирилиши, турли сиёсий ташкилотлар фаолиятининг жонланиши, жумладан, 1906 йили февраль ва сентябрда РСДРПнинг иккита Туркистон конференцияси ўтказилиши, 1906 йил июлда Туркистон темир йўллари делегатларининг съезди ўтказилиши, касаба уюшмаларининг анча кенг тармоғи тузилиши, «Русский Туркестан» ва «Самарканд» газеталарининг Тошкент ва Самарқанддаги социал-демократик гуруҳлар ошкора матбуот органига айлантирилиши қайд этилган. Устига устак, Петербургдан келган «ҳеч иккиланмасдан, аяб ўтирмасдан қатъий иш кўрилсин» деган кўрсатмаларга зид ўлароқ, Суботич Туркистон ҳарбий округи қўшинларида жиддий ғалаёнларга йўл қўяди, хусусан Тошкент, Ашхобод ва Красноводск гарнизонларида таҳдидлилари бўлиб ўтади (1906 йил ёзида).

Машҳур реакционер ва жазокор генерал-адъютант Максимович Суботичга мададга юборилади, у аксилинқилобий фаолияти етарли эмас деб тан

¹ «Асхабад» газетаси, 1906 йил 29 январ.

олинганларни, ҳатто бу соҳада ўрнак бўлгулик бўлиб чиққан генераллар Сахаров, Мациевский, Малихин ва кўплаб бошқаларини лавозимидан олиб ташлайди. Инқилобий воқеалар қатнашчиларини таъқиб қилиш тизимини такомиллаштириш бўйича янги қадамлар қўйилади.

Генерал-губернатор лавозимига Суботич ўрнига келган, 1892 йилги Тошкент кўзғолонининг энг шафқатсиз бостирувчилардан бири Н.И.Гродеков бу борада тўла ҳажмда ишлар қилишга улгурди¹. Унинг ҳаракатлари шаклланган жазо «анъаналари»га зид эмасди. Бошқариш тактикаси ва услубиёти ҳам ўзгарди - «исён кўтарган чекка ўлка» «тартиб» ўрнатиш учун кўпдан-кўп куч-ғайрат талаб қилар эди. Қишлоқлар ва шаҳарларда янги полиция пунктлари, отлиқ-полиция қоровуллар катта миқдорини ёллаш, сиёсий қидирув органларини, Туркистон бўлимини ташкил қилиш, қамоқхоналар ва авахталар тармоғини кенгайтириш талаб этиларди. Маҳкумларнинг асосий оммаси «бошқарув тартибига қарши қилмишлари», «тартиб ва осойишталикни бузганлик», «мансабдор шахслар шаънини таҳқирлаш ва унга қарши таҳдид» ва ҳоказолар учун унда жазоланар эди. 65 яшар генерал кўп куч-ғайрат билан меҳнат қилади ва Суботич билан боғлиқ «тарих»дан кейин отахонподшоҳ кўз олдида Туркистон маъмуриятининг «яхши номи»ни тиклайди.

Туркистон халқлари учун бу йиллар даҳшатли

¹ 1864 йили Польша миллий-озодлик ҳаракатини бостиришда иштирок этган. 60-80-йилларда чоризмнинг Ўрта Осиёдаги ҳарбий юришларида қатнашган. 1883-1893 йилларда Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори бўлиб ишлаган. Тошкентдаги «вабо» исёни шафқатсизларча бостирилганидан сўнг Приамурьёга ўтказилган ва 1907 йили яна қайтарилган.

террор ва аёвсиз қатагонлар, оғир синов саналари бўлди.

Гродековдан кейин 1909 йилда Мшценко тўққиз ой ҳукмронлик қилди, К.К.Паленнинг сўзларига қараганда, у «қандайдир йирик тадбир ўтказишга улгурмади»¹. 1909-1914 йилларда генерал-губернатор лавозимини генерал А.В.Самсонов эгаллади².

Унинг Туркистон генерал-губернатори лавози-мидаги фаолияти ўз салафларининг ички сиёсати-дан фарқ қилмади. У аянчли хизмат шароитига ва офицерлар таркибининг ғайриинсоний муо-ласига қарши қўзғолон учун Тошкент яқинидаги Троицк лагерларига ташланган 14 нафар рус ас-карини иккиланиб ўтирмай дорга торттирди ва 228 кишини Сибирга каторгага жўнатди. Айни пайтда Штабга совуққонлик билан юборган билдиришномасида: «Ҳарбий давр қонунлари бўйича суд қилинган қуроли қўзғолон ташвиқот-чилари ва иштирокчилари муносиб жазога мустаҳқик бўлдилар»³ деб ёзган эди. Самсонов «максимал қон тўкиш» тарафдори эканлигини яшириб ўтирмади, фақат угина «бундай чиқишлар мақсадсизлиги ва давлат ҳокимияти кучини» жамиятга намоиш этади деб ҳисоблаган⁴.

У 1912 йилда қўзғолон кўтарган сапёрлардан

¹ Пален К.К. Отчет... 85-бет.

² Туркистонга ўтказилгунига қадар Уссурийск отлик брига-дасига ва 1904-1905 йиллардаги рус-япон урушида Сибирь ка-заклар дивизиясига қўмондонлик қилган. 1907 йилда Дон қўшин-лари атамани. 1909-1914 йилларда Туркистон генерал-губерна-тори. 1914 йилда Шарқий-Пруссия операцияларида иштирок этган Шимоли-ғарбий фронт армиясига қўмондонлик қилган. Фронт қўмондони генерал Я.Г.Жилинский ва армия қўмондони генерал П.К.Ренненкампфнинг айби билан 1914 йил 30 августда Сольдау остонасида қуршовга тушиб қолган. Ўз-ўзини ўлдирган.

³ Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Т.5. М., 1956, 143-бет.

⁴ Ўша жойда.

қасос олишда ўз куч-ғайратида чек-чегарани билмади. Бинобарин, маҳкум аскар А.Федоров ўз ротасида бўлган бошқа бир А.Федоров ҳақида гапирган Потоцкий кўрсатмаларига асосланиб уни каторгага ҳукм қилинганини, уни эса ҳатто билмаслигини таъкидлаб ариза берган эди. Бу ариза билан танишиб чиққан ва фамилияси ҳақиқатан ҳам ўхшашлигига ишонч ҳосил қилган Самсонов айбсиз одамни каторгага жўнатади ҳамда «Ўқидим» деб бемалол ёзиб ҳам қўйган эди¹.

Самсонов ўз салафларининг Туркистондаги турли сиёсий ташкилотларга нисбатан анъаналарини ҳам тўла ҳажмда қўллаб-қувватлайди. «Патронлар аялмасин» буйруғининг муаллифи Самсонов эсерлар, анархистлар ва социал-демократлар иши бўйича бир неча даҳшатли-тантанавор процессларни уюштирди, ўзи подшоҳга билдирганидек, ўлкани инқилобий бошбошдоқликдан халос қилишга ҳаракат қилади. Процессларга атайин кенг ошкоралик туси берилган, материаллар матбуотда эълон қилиб борилган, Петербургдан адвокат - тошкентлик А.Ф.Керенский таклиф этилган эди. Қўрамизки, у 1864 йилги демократик судлов уставлари руҳига мос иш кўрган, аммо бунда ўзининг асосий аъмоли яширмайди ва Петербургдаги бошлиқларга «битта айбдорни оқлагандан кўра ўнта айбсизни жазолаш яхшироқ деб ҳисоблайман» дея очикдан-очик ёзади².

Самсоновнинг маъмурий фаолияти жадал саноат қурилиши даврига тўғри келди ва у бу йўналишда чор ҳукумати манфаатлари борасида бир

¹ Овирский О.Я. Революционные движения в царской армии в Туркестане. Т., 1960, 82-бет.

² Тутунджан Т. Пятьдесят лет восстания туркестанских саперов. Тошкент, 1962, 32-бет.

қатор чора-тадбирларни амалга оширди. Туркистон-Сибирь темир йўли қурилиши масалалари билан узоқ шуғулланди, 1912 йилда бу ишни амалга оширишга рухсат олди; бўш ётган ерларни суғориш лойиҳасини тайёрлади ва сув қонунлари асосида хусусий тадбиркорларга суғориш ишлари бўйича тадқиқот-қидирув ишларига рухсат бериш қоидаларини ишлаб чиқди; Сирдарё вилоятининг суғорма пахтачилик зонасида туб аҳоли ерларини экспроприация қилишга қонуний тус берди; кўчириб келтирилган поселкалари жадал қурилишига ёрдам берди. 1914 йилда подшонинг буйриғига кўра ҳаракатдаги армияга чақирилди.

1914 йил июлидан то 1917 йил феввали давомида Туркистонда тағин бошлиқлар алмашди: уч нафар муваққат генераллар Флуг, Ерофеев, Мартсон ва тўртинчиси «қонуний» А.Н.Куропаткин¹. Муваққатлар орасида Ерофеев алоҳида ажралиб туради. Унинг бир ярим ойлик маъмурий ижодининг гултожи 1916 йил 21 июлдаги буйруқдир, жумладан унда шундай дейилган: «Тузем аҳолининг рус ҳокимияти олдида таъзим бажо келтириши белгиси сифатида туземларнинг ҳаммаси барча муассасалар офицерлари ва амалдорларига таъзим қилиб иззат-икром билан салом берсинлар»². Маҳаллий аҳоли от ва аравада шош-

¹ А.Н.Куропаткин Туркистонда тўрт маротаба бўлган: 1866—1871 ва 1875—1877 йилларда Туркистон ҳарбий округида хизмат қилган, истилочилик юришларида иштирок этган; 1879—1883 йилларда Туркистон ўқчи дивизияси командири бўлган, туркманлар ерларини босиб олишда иштирок этган; 1890—1898 йилларда Закаспийск вилояти бошлиғи; 1916 йил июлидан то 1917 йил феввалида Туркистон генерал-губернатори, 1917 йил мартда эса Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги комиссари бўлган.

² Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915—1917 гг. и её проявления в Туркестане. Тошкент, 1971, 120-бет.

масдан юришлари, дўконлардан чиқишлари, қаршидан келаётган мустамлака маъмурияти амалдорига тўхтаб таъзим қилишлари керак эди. Жонсолмас амалдорлар жойларда руслар борадиган ва сайр қиладиган жамоат жойларига маҳаллий аҳоли киришини ман қилинган ҳоллар ҳам учрайди. Ерофеевнинг «мажбурий хушмуомалалик» тўғрисидаги бу буйруғи Россия бўйлаб кенг машҳур бўлди. IV Давлат Думасининг сессияларидан биринда депутат Жаъфаров буни «рус ҳокимиятини балчиққа қориб ташлаш» тариқасида баҳолаган эди.

Генерал-губернатор лавозимига янги, анча мослашувчан, унча дағал бўлмаган номзодни шошишилишч излашга тўғри келди ва танлов бунинг учун ҳаракатдаги армиядан чақирилган А.Н.Куропаткин чекига тушди. Таниқли тарихчи М.Н.Покровский унинг Туркистон генерал-губернатори этиб тайинланишини шундай талқин қилади: «1917 йилга келиб жаноб Куропаткин саҳнадан, подшоҳ Россиясининг энг масъул мансабларидан аллақачон тушиб қолган эди. У бошқа сиёсат юрита олмас, стратег сифатида у ҳақда ҳеч ким сўз юритмасди. Фронтлардан бирига қўмондонлик қилишга уриниши ҳам туссиз кечди ҳамда уруш ва империя ниҳоясида кекса генерал учун бутунлай оддий Куропаткин фронтдан минглаб верст йироқда «Туркистон генерал-губернатори» мақоми билан қаноатланиши лозим эди. Бу ерда унинг вазифаси фронтдагига қараганда полицияга хос эди, сартлар ва қирғизлар билан жанг қилиш немислар билан урушишдан кўра осонроқ эди, бир неча кишини дорга тортиб, орзулари амалга ошмаган микадо ғолиби 1916 йилги Ўрта Осиё инқилобини ажойиб бир тарзда тор-мор этди»¹.

¹ Ж. «Красный восток», т.1, 1927, 56-бет.

Дарҳақиқат, Туркистондаги 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракатини бостиришга Куропаткин 1916 йил ёзидан то 1917 йил давомида ҳаракатда бўлган йирик ҳарбий кучлардан фойдаланди. Расмий маълумотларга қараганда, 14 батальон, 33 сотня, 42 ускуна, 69 пулемёт ишга солинган эди. Уч мингдан ортиқ одам судга тортилганди.

Шу билан бирга, борган сайин чуқурлашаётган сиёсий ва иқтисодий таназзул шароитида Куропаткин мустамлака маъмуриятининг маҳаллий аҳоли зодагонлари билан «сулҳ тузиши» кампаниясини бошлаб юборишга уриниб кўрганки, бу нарсани унинг бир қанча фармонларида ўз аксини топган. Масалан, миллий буржуазия вакиллари фронторти ишларига аҳолининг баъзи қатламларини ёллашдан озод қилиш бўйича «синалмаган» вилоят, уезд ва шаҳар қўмиталари таркибига жалб этилганди. Улар орасида руҳонийлар вакиллари, фахрий ва шахсан обрўли кишилар, давлат муассасалари амалдорлари ва хизматлари бўлган. Ишчиларни рўйхатга олиш жойи бўйича ёллаш амалиёти маъқулланган эди. Ва ниҳоят, маҳаллий аҳолини фронторти ишларига сафарбар этишни 1916 йил 15 сентябрга қадар кечиктириш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. Бундан ташқари, Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги янги Низомни ишлаб чиқишга навбатдаги дафъа киришилган эди. Бироқ бу чора-тадбирларнинг барчаси туб аҳоли яшовчи вилоятлардаги норозилик алангасини вақтинча ўчирди, холос, унинг қозоқ, қирғиз, туркман ерларига тарқалишини тўхтатиб қола олмади.

1917 йил мартда Куропаткин Муваққат ҳукумат Бош комиссари лавозимига кўтарилди, аммо ҳарбий-фронторти ишларига сафарбар этиш эски

сиёсатини давом эттирди ва 1917 йил июнига қадар қўшимча 80 минг одам жўнатишга ваъда берди. Гуёки русларга ҳужум қилишга тайёргарлик кетаётгани ҳақида мишмиш тарқатган Куропаткин ва унинг ёрдамчилари Тошкентдаги қурол-аслаҳа арсеналидан бадавлат рус аҳолига катта миқдорда винтовкалар ва ўқ-дорила бериш тўғрисида фармойиш беришди. Ана шу операция устида қўлга тушгач, Куропаткин буни муқаддам армия эҳтиёжлари учун тортиб олинган 18465 винтовканинг шунчаки қайтариб берилиши деб изоҳлади ва бу табиий операция охирига етказилмади, деб баёнот берди.

Шунинг баробарида, шафқатсиз инфляция ва иқтисодий таназзулни жиловлаш бўйича тадбирлар қўрилмади. Халқнинг аҳволи оғирлашиб борди, миллий зулм сақланиб қолди. Жойларда эса подшоҳнинг аввалги маъмурлари қолишган ва ишлаётган эдилар. Буларнинг барчаси эски ҳокимиятни алмаштириш учун халқ ҳаракатининг ўсишини келтириб чиқарди. 1917 йил 30 мартда Куропаткин лавозимидан четлатилди ва уй қамоғига маҳкум этилди. 4 апрелда эса унга, унинг ёрдамчиси Ерофеевга ва округ штабининг бошлиғи Исверсга Туркистон сарҳадидан чиқиб кетишга рухсат берилди.

Куропаткин ўз хизмат парвозини Совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қилиш асносида якунлади. «Красная газета»нинг 1926 йил 26 июлдаги сонидида ушбу масала юзасидан «Куропаткинни Совет Россияси учун ҳалол ишлаган чор амалдорлари гуруҳига киритиш лозим, деб ўйлаймиз», деган хабар босилган эди¹. Куропаткин Псков губернияси Шешурино қишлоғида кутубхоначи лавозимида ишлар эди.

¹ «Красная газета». № 176, 26 июля 1923 г.

2. Ўлка ва вилоят амалдорлари

Мустамлака ҳокимият тизимининг олий поғоналари шунингдек Туркистон генерал-губернатори маҳкамаси ва вилоят бошқарувчи амалдорларидан ҳам иборат эди.

Маҳкама штати босқичма-босқич бутланиб борди: 1868 йилда унда атиги 18 киши, 1875 йилда 46, 1917 йилда эса 56 киши бўлган. Унинг таркибига бошқарувчи, унинг ёрдамчиси, катта ва кичик иш ютирувчилар, хизмат пиллапоясининг энг қуйи поғонасида турган ва асосан «техник роль» ўйнаган майда амалдорлардан иборат бўлган. Бу тоифа амалдорлар орасида маҳкама бошқарувчиси истисно тариқасидаги мақомга эга эди. Қоида тариқасида, булар Россия мансаблар табелида V класдан паст бўлмаган амални эгаллаган чор генераллари ёки полковниклари бўлишган.

Уларнинг фаолияти аслида ҳеч қандай назоратга тортилмас ва тез орада ижро этувчи амалдордан фармойиш берувчи амалдорга айланишарди. Барча ишларни шахсан кўриб чиқиш имкониятига эга бўлмаган генерал-губернатор улар ҳақида билдирув беришни бошқарувчига топширар ва кўпинча ё ёки бу ишнинг ҳал этилиши бошқарувчи у ҳақда қандай билдирув берганлигига боғлиқ бўлар эди. Кауфман ҳукмронлиги даврида 8 йил мобайнида А.И.Гомзин бошқарувчи бўлган, замондошлари уни «маъмурият фаолияти билан кам таниш, ўз мажбуриятларидан бир йилдан кейинок кўнгли совуган киши» сифатида тавсифлайдилар¹.

Хизмат мавқеини суиистеъмол қилгани учун судга берилган, бир неча ой қамоқхонада ўтириб

¹ Федоров Г.П. Моя служба в Туркестане. «Исторический вестник». Сентябрь-октябрь 1913.

чиқиш билан қутулиб қолган маҳкама бош-қарувчиси П.П.Каблуковнинг иши Россия матбуотида кенг салбий ошкора этилди. Замондошларининг сўзларига қараганда, «тўғридан-тўғри хизмати соҳасида маҳоратга ҳам, алоҳида хизматларга ҳам эга бўлмаган» Г.П.Фёдоров Россияда жуда юқори саналган махфий маслаҳатчи лавозимигача хизмат қилди¹.

Маҳкама амалдорларининг табақавий ва саводхонлик даражаси тўғрисидаги 1870, 1902 ва 1916 йиллардаги қиёсий маълумотлар қуйидаги куринишда эди:

Келиб чиқиши	1870	1902	1916
	йил	йил	йил
Дворянлар	16	20	24
Обер офицерлар ва руҳонийлар фарзандлари	7	6	2
Ҳар хил амалдорлар	17	18	23
Табақавий мансублиги аниқланмаган шахслар	-	-	-

Табақавий даража таҳлили маҳкама амалдорларининг купчилиги дворянлардан иборат бўлганлигини, аммо борган сайин уларнинг солиштирма нисбати пасайгани ва ҳар хил амалдорларники ортганини кўрсатади. Купинча ҳеч қандай классли амалга эга бўлмаган, турли йиғим табақалари вакиллари, чаласавод ва лаёқатсиз кишиларни ҳам ишга қабул қилинган ҳоллар ҳам учрайди.

Саводхонлик даражасига тўхталадиган бўлсак, амалдорлар саводхонлик бобида уч разрядга бўлинган: олий маълумотли шахслар, ўрта маълумотли шахслар ва пастки маълумотли шахслар.

¹ Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Т., 1912, 448—551-бетлар.

мотли шахслар ва энг қуйи таълим муассасалари-
ни битириб чиққан ёки уйда таълим олган шахс-
лар, уй таълими эса грамматика ва арифметика-
нинг тўрт амални билишдан иборат буларди,
холос¹. Бунда биз айтиб ўтилган йилларда қуйида-
гиларни кўрамиз:

Маълумот	1870 йил	1902 йил	1916 йил
Олий	8	7	12
Ўрта	12	8	30
Энг қуйи	10	14	8
Уйда олинган	4	4	6
Маълумоти йўқ	-	1	-

Маҳкама бошқарувчисига бир йилда 5 мингдан
7 минг рублгача маош тайинланган, Ички ишлар
маълумотларига қараганда айна маҳалда Марка-
зий Россиядаги 54 нафар бошқарувчининг ҳар
бирига йилига 600 рублдан маош туланган². Бу
нарсa Ф.К.Гирс тафтиш комиссияси томонидан 1883
йилда қайд этилганди ва ана шу мисол асосида
Туркистон амалдорлари белгиланганидан устама-
ни ғайриқонуний йўл билан олишда айбланган эди³.

Бошқарув тузилмаларига нисбатан ижтимоий
соҳада чор ҳукумати томонидан амалдорлар
чуқур томир отиши ва Туркистонни тарк этмас-
лиги учун қулай шарт-шароитлар яратиб бе-
рилди. Ҳукумат фармойишига кўра барча рус
амалдорларига хизматнинг биринчи беш йили
учун асосий маошнинг 20%ини, иккинчиси учун
40%ини, учинчиси учун 75%ини ташкил этувчи

¹ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодер-
жавной России в XIX в. Москва, 1978, 25-бет

² Ўз Р МДА, И-1-фонд, 28-рўйхат, 423-йигма жилд, 10-варақ.

³ Гирс Ф. Кўрсатилган ҳисобот... 19-бет.

қўшилиб борувчи маош ҳам тайинланган эди. Ўлкада 20 йил хизмат қилганлар эса маошнинг тенг ярмида, 25 йил хизмат қилганлар эса бутун маош миқдорида пенсия олишган. Ҳар йили 28 кун, бир ярим йилда бир маротаба - 2 ой ва уч йил мобайнида бир марта 4 ой, фақат ватанига ёки хорижга жунаб кетганида таътил берилар эди¹.

Юқори амалдорлар доираси қишлоқ ва ёзлик хона, иситиш, ёритиш воситалари ва хизматкор билан таъминланар, Туркистонда 10 йил давомида узлуксиз хизмат қилганлар эса темир йўл бўйлаб текин йўл босиш ҳуқуқига эга бўлардилар. Бу каби ижтимоий имтиёзлар Туркистонга турли одамлар эътиборини жалб этарди. Бировлар хизмат бўйича осонгина тезроқ кўтарилиш ва шу жумладан, уруш ва талон-торож эвазига бойиб кетишни мўл-жаллардилар. Бошқалар эса хизмат ёки шахсий тартибдаги у ёки бу вазиятлар таъсирида ўлкага келишарди. Шунинг баробарида, маҳкама амалдорлари орасида 1868-1892 йилларда таниқли географ ва этнограф П.А.Глаев, библиограф, Туркистон халқ кутубхонаси ноёб каталоги тузувчиси Н.И.Дмитровский каби олимлар ҳам ишлашган. Амалдорлар П.И.Хомутов, Ш.М.Ибрагимов, М.Бродовский ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт масалаларига реал қарашлари билан ажралиб туришган.

Умуман, маҳкама ва вилоят бошқарувлари аппарат тизимининг порахўрлик, давлат хазинасини талон-торож қилиш, хизмат мавқеидан ғаразли мақсадларда безбетларча фойдаланиш авж

¹ Ўз Р МДА, И-1-фонд, 33-руйхат, 212-йиғма жилд, 10-варақ; 77-йиғма жилд, 16-варақ; 240-варақ; 28-руйхат, 1113-йиғма жилд, 20-варақ;

олган бир бўғини эди. Амалдорлар орасидан аппаратдаги коррупция борасида мансабга оид жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортилганлар салмоғига қараб хулоса чиқариш мумкин. Мисоллар жуда кўп ва улар турли йилларга тааллуқлидир. Маҳкама ёрдамчиси Савенков, Сирдарё вилояти Қурама уезди бошлиғи Гуюс ишлари жамоатчилик орасида, айниқса, қаттиқ акс-садо бердики, ана шу вилоят ҳарбий губернатори Головачёв, Тошкент бошлиғи Мединский, ҳатто Кауфманнинг ўзи ҳам бу ишга қўшилиб қолган эди. Бу иш нафақат давлат газнасини талон-торож қилиш, балки маҳаллий аҳолининг ерларига зўравонлик ва ғайриқонуний, ноҳақ солиқлар солиш билан ажралиб турган эди.

Бағоят консерватив, аммо қонунга итоаткор генерал М.А.Терентьев ўз асарида юқорида айтиб ўтилган амалдорлар ҳаракати «технология»сини қуйидагича тасвирлайди: кўприклар ё йўллар қуриш ёки таъмирлаш ёхуд қандайдир иншоотни барпо этиш баҳонаси билан низоли ер участкалари ахтариб топиларди, уларга қалбаки ҳужжатлар, қоида тариқасида, сохта шахсларга ғайриқонуний йўл билан расмийлаштирилади, туб аҳоли бу ерлардан ҳайдаб юборилар ва шундан сўнг ер участкаларини катта пулга сотиш устида савдо бошланарди. Келес дарёси бўйлаб 539 десятина, Тошкентдан 5 верст наридаги Қозиқўрғонда 2256 десятина, Чиякўлда 2171 десятина ва Жўнариқда 24536 десятина ва бошқа жойларда ерлар шу тарзда тортиб олинган эди¹.

1877 йилда тергов комиссияси Савенков, Тошкент шаҳри бошлиғи Мединский, Головачёв, Гуюс,

¹ Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.3, СПб, 1906, 274-279, 280-285-бетлар.

Колзаков ва турли даражадаги 10 нафар хўжалик юритувчиларни судга тортиш тўғрисида қарор қабул қилган эди. Суд ҳукмига кўра фақат Савенков ва Гуюс Сибирга сургун қилинган эди. 10 нафар хўжалик юритувчилар эса Сенат томонидан бундан кейин маъмуриятда ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилиниб, афв этилганди.

Ҳарбий губернатор Головачёв унга Кауфман тавсиянома бергани боис жазодан қутулишга мушарраф бўлди. Ўзининг яқин хизматдошини паноҳига олишга интилан Кауфман ўзининг оқ подшоҳга ва ҳарбий вазирга йўллаган мурожаатида «Кавказдаги ва Туркистондаги узоқ вақт хизматлари учун» Головачёвга раҳм-шафқат қилишларини ўтинади, Головачёвнинг суиистеъмоллардаги иштирокини «парвойи фалаклик» ва қайга бош суққангани «тушунмаслик» ва беихтиёр иштирокчига айланганлиги билан изоҳлайди¹. «Вилоят бошлиғини ғайриқонуний ҳаракатда айблашнинг ошкора этилиши ўлкада ёмон таъсир уйғотиши туфайли» оқ подшоҳ Кауфманнинг илтимосини қаноатлантиради². Жамоатчилик кўз олдида рус маъмуриятининг «оппоқлиги» оқ подшоҳ учун ниҳоятда муҳим эди.

Головачёвни судга тортмаслик ҳақидаги «фармони олий»га ҳавола қилган ҳолда Кауфман Қурама уездининг собиқ уезд бошлиғи Колзаковни ҳам жазодан озод қилади ва бу ҳақида шундай дейди: «Камина Қурама уезди аҳолисининг бунчалик узоқ давом этаётган кескинлигига йўл қўя олмайман, улардан кўплаб шахслар сўроқ қилишга чақирилиши ва қамоққа олиниши лозим; ўтган даврдаги терговларга чек қўйиш керак. Аҳоли сўроқ ва тер-

¹ Ўша жойда, 286-бет.

² Ўша жойда, 287-бет.

говнинг адоғини кўрмаётир, айбдорлар эса ҳали ҳам қонун талаб қилганидек жазо олганлари йўқ. Ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, тергов комиссиясига полковник Гуюснинг уездни вақтинча бошқариши билан кифояланишга фармойиш бераман»¹. Шу тариқа 1867 йилги «Низом»га кўра ўлка судлов тизимининг бошлиғи бўлган Кауфман ўз хоҳиш-иродасини ўтказган.

Айни пайтда унинг Қурама уезди аҳолисининг ташвишли аҳволи хусусидаги аргументлари тамомила ўзини оқлар ва ҳақиқатга мос эди. Аҳолининг чор амалдорларининг талон-торожи ва ноҳақ солиқларидан норозилиги бу вақтга келиб охирги чегарасига етганди.

Жойлардан ҳар йили юзлаб шикоятлар генерал-губернатор номига ноҳақ солиқлар, йиғимлар нормаларини ғайриқонуний ошириш, хусусий объектларни қуришда фойдаланиш ва пул тўламаслик, қорамолларни ҳайдаб кетиш, ер билан боғлиқ қаллобликлар ва ҳоказолар хусусида келиб тушарди. Бунга ўхшаш ҳаракатларда у ёки бу тарзда айбдор бўлган амалдорларнинг аксарияти ҳарбий губернаторлар ёки генерал-губернаторнинг ўзи тарафдорлиги шарофатидан кўпинча хизматдан бўшатиб юбориш билан қутулиб қолар эдилар.

Бу жараён олий амалдорларнинг расмий ҳисоботларида ўз аксини топмасди. Уларда, фақат пашмалоқ амалдорларга дахлдор маълумотлар бўларди ва маъмурият олий бўғини қилмишларини деярли акс эттирмас эди. Самодержавие учун моҳиятан ва нуфуз нуқтаи назаридан оғриқли, Россия амалдорлари орасидаги коррупция масаласи, гарчи улар бир қанча яшириб бўлмайдиган

¹ Ўша жойда.

фактларни тўлалигича рад этмасалар-да, сенаторлар Ф.К.Гирс (1882-1883 йиллар) ва К.К.Пален (1908-1909 йиллар) бу фактларни ўзларининг тафтиш ҳисоботларида ниҳоятда камтарона акс эттирганлар. Масалан, Пален «хизмат этикасини мутлақо тушунмаслик ва аҳоли эҳтиёжларини шубҳасиз назарга илмаслик шароитида маъмуриятлар амалдорлари истисно тариқасидаги ўз мақсадларини: хизматда кўтарилиш ва шу йўл билан моддий манфаат орттиришни кўзлаганини» тан олади¹. У вилоят бошқарувлари амалдорларининг кўпчилиги энг қуйи ва ўрта маълумотга эга эканлигига, айниқса Фарғона ва Самарқанд вилоятлари бошқаруви амалдорлари орасида «олий юридик маълумот олган биронта ҳам амалдор йўқ»лигига эътиборни қаратади².

Вилоят бошқарувларининг чаласавод амалдорлари кенг доирадаги масалалар билан шуғуллансада, уларни ўз вақтида ва зарур даражада ҳал этишга қодир эмаслиги маълум бўлди. Ана шу муассасаларда ўтказилган тафтиш материаллари уларда иш юритиш рисоладагидек эмаслигини, катта узилишлар билан олиб борилганини кўрсатади. Ишлар зарур даражада муҳокама қилинмасдан ойлаб ва ҳатто йиллаб ётар эди. Масалан, Сирдарё вилояти бошқарувининг тақсимот бўлимида 1905 йилда 1415 та, 1906 йилда 1702 та, 1907 йилда эса 1788 та якунламаган иш бўлган. Худди шу бошқарувнинг хўжалик бўлимида 1905-1907 йилларда 10737 та иш рўйхатга олинган³. Судлов бўлимларида амалдорларнинг бамайлихотирлиги ва лаёқатсизлиги маъмурий тартибдаги ўзбошим-

¹ ЎзРМДА, И-1-фонд, 4-рўйхат, 1289-йиғма жилд, 156-варақ.

² Пален К.К. Отчет... Областное управление. СПб., 1910, 72-бет.

³ Ўша жойда, 9-17-бетлар.

ча қарорлар билан «қопланар» эди. Мансабга оид жинойятлар тўғрисидаги ишлар ҳам кўпинча шу тарзда ҳал этиларди.

3. Уезд ва волост ҳукмдорлари

Уезд амалдорлари уездларда кундалик турмушни маъмурий жиҳатдан ташкиллаштиришда муҳим роль ўйнаши лозим эди. Уларнинг вазифалари ва хусусан, полициячилик ва жазолаш ҳуқуқлари мунатазам ва оғишмай кенгайиб борди. Амалдорларнинг ана шу ҳуқуқлари хусусидаги бу каби «ғамхўрлик» қуйидагича асосланган эди: «Бошқарув жорий этилаётганида Туркистон ўлкасида Россияга қўшиб олингунига қадар мавжуд бўлган шафқатсиз жазо чораларига ўрганиб кетган туземлар бевосита айбдорларни, айти унинг буйруқларига итоат этмаганлик учун жазолаш ҳуқуқи билан таъминлай олмаган ҳокимиятни тасаввур эта олмас бир аҳволда эканлиги асосий ваз бўлди»¹.

Кауфманнинг кутилганидан ҳам очиқ-ойдин эътирофи бўйича асосий эътибор бошқарув ишлари билан шуғулланувчи амалдорларнинг профессионализмига, ҳаттоки нисбатан ихтисослашувига эмас, балки зўравонликка ва аҳолини қўрқитишга қаратилганидан далолат беради. Хўш, маҳаллий аҳолининг асосий оммаси кун кечириб келаётган чекка жойларда кимлар ҳукмфармонлик қилишган?

Бу кишилар чор армиясининг штабс-капитанидан то полковниги унвонига эга бўлган офицерлари бўлишган. Уезд бошлиқлари Россиянинг - Санкт-Петербург, Москва, Минск, Екатеринослав, Сама-

¹ ЎЗРМДА, И-1-фонд, 20-руйхат, 8884-йиғма жилд, 8-варақ.

ра, Пенза ва бошқа ички губернияларидаги дворян табақаларига мансуб кишилар эди. Улар орасида олий ва ўрта ҳарбий маълумотга эга бўлган, Михайловский артиллерия билим юрти, Варшава пехота-юнкерлар билим юрти, Константиновский, Павловский гимназиялари ва прогимназияларини, Александровский, Оренбург билим юртларини ва ҳоказоларни битириб чиққан ҳарбийлар бор эди. Университетларда олий таълим олганлар ҳақидаги маълумотга дуч келмадик¹.

Уезд бошлиқларининг ёрдамчилари ва участка приставлари ҳар хил - дворян, мешчан, руҳонийлар табақаларидан чиққан эдилар. Улар орасида ўқув юртларида тулиқ курсни тугатмаган, аммо, одатда, Туркистон ҳарбий округи ҳузурида офицерликка ўтказишда имтиҳонларни омон-эсон топширган кишилар ҳам учрайди².

Лавозим рўйхатларининг аксариятида мулкӣ аҳволи ёки ер мулки тўғрисидаги маълумотлар қайд этилмаган. Фақат уезд бошқаруви амалдорларининг йиллик оклади келтирилган, холос. Улардан уезд бошлиғи Туркистонда бир йилда ўртача 4 минг рубл олган, бу нарса эса Россия ички губернияларидаги худди шундай мансабдор шахсларни-кидан 10 баравар кўп эди. Бошлиқ ёрдамчиларининг таъминоти бир йилда 2-2,5 минг рубл, участка

¹ ЎзРМДА, И-18-фонд, 1-рўйхат, 3252-йиғма жилд, 34, 52, 63, 253-варақлар; 3669-йиғма жилд, 245-варақ; 3660-йиғма жилд, 3, 4-варақ; И-19-фонд, 1-рўйхат, 3259-йиғма жилд, 50, 51-варақ; 5645-йиғма жилд, 7, 9-варақ; 3259-йиғма жилд, 50-варақ; 9092-йиғма жилд, 48-49-варақлар; 4817-йиғма жилд, 68-варақ ва бошқалар.

² ЎзРМДА, И-19-фонд, 7617-йиғма жилд, 4-варақ; 9037-йиғма жилд, 38-варақ; 4817-йиғма жилд, 46, 52-варақ.

приставлариники эса 1,5 дан 2,0 минг рублгача бўлган¹.

Уезд бошқаруви амалдорларининг фаолияти амалдорлар сони, хизмат пиллапоялари бўйлаб мансабга кутарилишлари, иши судда ва терговда бўлганлар ва ҳоказолар тўғрисидаги муфассал иловаларга эга ҳисоботларда ўз аксини топган. Бу нарса, шунингдек, вилоятлар ҳарбий губернаторлари, ҳамда сенаторлар Гирс ва Пален томонидан режали тартибда амалга оширилган маҳаллий тафтиш ҳисоботларида ҳам акс эттирилган. Улардан бошқарувнинг барча қисмлари ва даражалари орасидан уезд маъмурияти аввалбошданок ниҳоятда қониқарсиз иш юритганлигини аниқлаш мумкин. Бунинг сабаблари орасида тафтишчилар уездларнинг катталигини, амалдорлар маҳаллий тилларни билмаслигини ва маҳаллий аҳоли билан муомала қилишга «нафақат ҳар доим ҳам ишни моҳиятан тўғри ва ҳалол охирига етказмайдиган қолаверса, рус ҳокимияти ва аҳоли ўртасида аҳолини ўз манфаатлари йўлида эксплуатация қилувчи воситачи бўлган» тилмочларни жалб этишни ҳам кўрсатиб ўтишган².

Суд, назорат ва ғазна палатаси органлари томонидан ҳам уезд бошлиқлари шаънига уларнинг сўровларини инобатга олмасликка ва иш юритиш ёмон ташкиллаштирилганига ишора этувчи куплаб эътирозлар бўлган. Бинобарин, 1895 йили Фарғона вилоятининг беш уезди тафтиши бўйича ҳисоботларда «иш юритиш қонун талаб қилувчи тартибда эмас»лигига, бошқарув, хусусан пул муомаласи бошқаруви «катта тартибсизликда»

¹ ЎзРМДА, И-19-фонд, 1-руйхат, 7617-йигма жилд, 4-варақ; 9037-йигма жилд, 37-варақ.

² Гирс Ф.К. Отчет... 80-бет.

эканлиги кўрсатилган. 1908 йили Наманган уезд бошқарувида ҳали 1882 йилдаёқ ўтказилган Назорат палатаси суд чегирмаларининг 47 таси ижро этилмагани¹, бир вақтлар турли муассасаларга жўнатилмаган кўплаб бошқа маълумотлар аниқланган.

Сенаторларнинг тафтиш ҳисоботлари ҳам шунга ишора қилади. Гирс шундай ёзади: «Жавоб тариқасидаги қоғозларни тўлдириш билан чекланувчи уезд бошлиқлари жиддий мазмундаги ишлар юзасидан фармойишлар тўғрисида бошлиқларга ахборот етказиб турмайдилар»². Наманган уезди бошлиғининг фаолияти юзасидан Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ҳам уни такрорлайди: «Кўп ҳолларда солиқ йиғувчиларга, волост бошқарувчиларига ва бошқа хизматчиларга нисбатан мансаб борасидаги турли хил суиистеъмолларга қарши таъқиб қўзғатган уезд бошлиқлари ҳатто бундай шахслар қамоққа олинган ҳолларда ҳам менга ахборот бермайдилар»³.

Ижро этмаслик ва ишёқмаслик учун уезд маъмуриятини танқид қилар экан, бошлиқлар уларни халққа яқинроқ бўлишга, у билан бевосита алоқада бўлишга даъват этади. Аммо уезд бошлиқлари бу борада унчалик жон куйдириб ўтиришмасди.

Ҳар хил қонунга хилоф даромадлар олиш нуқтаи назаридан у катта имкониятларга эга эди: аҳолини солиққа тортишнинг барча турлари, йиғимлар ва жон солиғи, волост ва қишлоқ бошқарувчиларини тасдиқлаш, уларни ишдан олиб ташлаш ва тайинлаш ва бошқалар унинг қўлида бўлган.

¹ ЎзРМДА, И-23-фонд, 1-руйхат, 1209-йиғма жилд, 142-варақ.

² Гирс Ф. Отчет... 61-бет.

³ ЎзРМДА, И-1-фонд, 25-руйхат, 26-йиғма жилд, 15-варақ.

Архив манбаларининг далолат беришича, буларнинг барчаси амалдорлар «даромади»га жиддий қўшимча бўлган. Масалан, Хўжанд уездининг бошлиғи барон Нольде ҳар бир ҳовлига ўзига хос «норма» - 2 рубль 50 копейка қўшимча солиқ белгиллаган эди, бунинг натижасида у, 90 минг олтин рубль даромад олган. Ана шу иш юзасидан судга тортилган Нольде безбетларча: «Биз ҳам нон еймиз», деб айтган эди¹. Ёки, Марғилон уезди бошлиғи Домбровский 1903 йили сулҳона пулли солиқ баҳонаси билан бланкалар ва хизмат дафтарлари тўловига ўз эҳтиёжлари учун 7 минг рубль йиғдирган. Бундай мисолларни юзлаб келтириш мумкин, куппа-кундузи амалга оширилган барча талон-торожлар ҳеч қандай юридик оқибатларга олиб келмасди. Масалан, худди ўша Домбровский шу ишдан сўнг Приморье вилояти уездларидан бири бошлиғи лавозимига ўтказилган ва бундан кейинги ўзбошимчалик ва давлат ғазнасини талон-торож қилиш йўли унинг учун яна очилган эди. Ёхуд товламачиликда ва волост бошқарувчилари мансабларини пуллашда, вақф ерлари билан боғлиқ қаллобликларда жиноят устида қўлга туширилган уезд бошлиғи Алексеев ғазнага уч минг рубль тўлаш билан жазодан қутулиб қолган ва бундан буёғига ҳам хизматни давом эттириш учун қолдирилган эди². Андижон уезди бошлиғи Рейслинг, Фарғонаники - Бряннов, Самарқандники - Бржезицкий, Хўжандники - Глушановский, Пржевальский уезди бошлиғи полковник Иванов ва кўплаб бошқа ишлар ҳам тахминан шунга ўхшаш якун топган эди.

Уездлар бошлиқлари волост бошқарувчилари-

¹ ЎзРМДА, И-17-фонд, 1-руйхат, 36876- йиғма жилд, 9-варақ.

² ЎзРМДА, И-1-фонд, 4-руйхат, 128- йиғма жилд, 1-4, 27-варақ.

ни тайинлаш ва ишдан бўшатиш ҳуқуқидан кенг фойдаланишган. Фарғона вилояти волост бошқарувчилари рўйхатларининг 1903 йил 1 сентябрдаги маълумотларига қараганда, Андижон уездидаги 20 волост бошқарувчисидан 15 нафари, Марғилон уездида 19 тадан 14 нафари, Қўқон уездида 23 тадан 12 нафари, Наманган уездида 31 тадан 17 нафари тайинловга кўра ишлаган, Ўш уездида эса 12 уезд бошлиғидан 10 нафари ҳеч қандай сайловсиз тайинланган эди. Шундай қилиб, Фарғона вилоятидаги 105 уезд бошлиғидан тайинловга кўра 68 киши ёки умумий миқдордан 64,7%и ишлаган эди. Қўрамизки, уезд амалдорлари маҳаллий маъмуриятни «сайлаб қўйиш асослари»ни тўла сохталаштириб, ҳар бир масалани ўзлари истаган даражада ҳал қилган эдилар. К.К.Пален «ҳаракат ваколатлари доираси ва ўлканинг маҳаллий ва рус аҳолисига нисбатан жазолаш ҳуқуқларининг кенглиги маҳаллий маъмурият орасида коррупция ва суистеъмол қилиш ҳолларининг кучайишига катта йўл очиб берди», дея тан олишга мажбур бўлган эди¹.

Волост бошқарувчиси лавозими савдоси одатдаги ҳодисага айланди. Жамоатчилик кўз олдида рус маъмурияти «юз»ини сақлашга уринган Пален ҳисоботда Закаспий вилояти бўйича маълумотларни келтиради, бу вилоятда волост бошқарувчиси лавозими учун 200 дан 2000 рублгача тариф белгиланган эди. Паленнинг бу масаладаги «ҳийласи» олий бюрократиянинг, умуман, бутун тизимга хос бўлган ана шу ижтимоий иллатнинг олдини олиш учун қандайдир жиддий чора-тадбирлар кўришга қодир эмаслигидан далолат беради.

¹ Пален К.К. Отчет... Всеподданнейшая записка, содержащая главные выводы отчета. СПб., 1910, 7-бет.

Уезд бошлиқларининг ёрдамчилари ва участка приставлари ҳам ўз хатти-ҳаракатлари билан уларга ўхшаб кетарди. Бордию шундай бўлмаган тақдирда ҳам иш жараёнида бунга анча тез мослашиб кетардилар. Участка бошқаруви мустамлака ҳокимияти пирамидасининг асосини ташкил этар, улар энг қуйи бўғин амалдорлари сифатида кундалик «қора» ишларни бажарар эдилар. Ўз участкаларида улар солиқлар ва йиғимлар тушуми устидан, маҳаллий аҳоли учун қатъий тақиқлар тизими бажарилиши устидан назоратни амалга оширар, суриштирув ўтказар ва суд қилар эдилар. Уларнинг бевосита иштироки ва ёрдамида ғайриқонуний пудратлар имзоланар, аҳолидан натурал ва пулли йиғимлар амалга оширилар эди.

Мустамлака ҳокимияти теппасида ва унинг асосида, кўрамизки, ўзига хос идрокка, тамойилга, одатга, алоҳида ҳуқуққа ва имтиёзга эга бўлган амалдорларнинг анчагина ташкиллаштирилган корпорацияси иш юритар экан. Аслида, бу корпорация ўзининг маҳаллий тилларни билишини, ва муайян амалий кўникмаларни ўзлаштиришни талаб этувчи хизматини машаққатли эканлигини кўрсатишга уринар эди. Аввалбошданок Туркистон халқлари устидан ўз ҳокимиятининг чекланмаганлигига мўлжал олган бу корпорация ҳокимиятнинг энг шармандали хусусиятларини - қонунсизлик, зўравонлик ва зўрликни муваффақиятли ўзлаштираётган эди. Айнан ана шу жиҳатлар барча даражаларда шунчаки бошқарувнинг бирдан-бир универсал воситасига айланган эди.

Шундай қилиб, чоризм томонидан яратилган мустамлака ҳокимияти тизимида етакчи мавқе ҳарбий ва ҳарбий бўлмаган амалдорларга тегишли эди. Ҳарбий ва ноҳарбий вазифаларни биргаликда

амалга оширган амалдорлар аппарати кўпроқ ҳарбий тусда эди ва «солдатим етиб борган жойда менинг чегарам ниҳоясига етади» деган ўзига анча яқин ва тушунарли феодал принцип асосида иш кўрар эди. Туркистон туб халқларининг манфаатлари амалдорларнинг режаларига кирмас ва сиёсий, иқтисодий ёки ижтимоий тусдаги барча чора-тадбирлар, энг аввало, самодержавие «устунларининг бузилмаслиги»ни ҳимоя қилишга ва ўлкани мустамлакага айлантириш бўйича кенг вазифалар мажмуини ҳал этишга қаратилган эди.

Ана шу тадбирларни мафкуравий жиҳатдан асослаш Осиё ҷамиятида «фуқаролик асосларини яратиш», унга «европача асослар»ни киритиш ва «ёт халқларни цивилизациялаштириш» сингари формулалар ниқоби остида ўзининг ҳақиқий мақсадларини астойдил яширган марказий ҳукумат тмонидан амалга ошириларди. Айнан унинг ўзи амалдорлар апаратининг хатти-ҳаракатларидаги кўп сонли салбий жиҳатларни ҷамиятдан яшириб уни муҳофаза этарди, ана шундай ёлғон ва мунофиқлик натижасида Туркистон халқлари қолоқлик ва қашшоқликка маҳкум этилди.

Бошқарув апаратининг шахсий таркибини таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, Туркистонда тарихан - ўзининг келиб чиқиши, саводхонлик даражаси, тўпланган ҳаётий тажрибаси билан - юқорида айтиб ўтилган сиёсий йўлни амалга оширишга махсус тайёрланган раҳбарлар туркуми ҳокимият теппасида турган.

Бошқарувнинг бутун тузилмаси ва «технологияси»да чоризмнинг чекка миллий ўлкалардаги улуғ давлатчилик-гегемончилик анъаналари тўла ҳажмда қайта яратилди. Чор маъмурияти пирамидасининг асоси қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг

энг оддий нормаларини оёқости қилган ва зўравон-
лик билан иш кўрган, маҳаллий халқ хонлар
замонидан сўнг «жазолаш ҳуқуқига эга бўлмаган
ҳокимиятни тасаввур эта олмайди» дея тахмин
қилган генераллар, полковниклар ва офицерлар-
дан бутланган эди.

Қўпол ҳарбий кучга ва аҳолини қўрқитишга
таяниб иш кўриш, наинки ижтимоий-сиёсий, қо-
лаверса, хўжалик ҳаётининг, шу жумладан, мил-
лий даромадни чоризм ва нуфузли ижтимоий
гуруҳлар фойдасига қайта тақсимлаш сингари
кўпдан-кўп масалаларни маъмурий жиҳатдан тар-
тибга солиб туриш амалдорлар зўравонлигига
кенг майдон яратиб берди. Унинг барча даражала-
рида ғазнани талон-торож қилиш, коррупция,
порахўрлик ва ҳоказо иллатлар одатий тусга ай-
ланган эди.

ХУЛОСА

Туркистонда ташкил қилинган мустамлакачилик тизимининг моҳияти чоризмнинг босқинчилик сиёсати, мустабидчилик, марказ ва ҳудуд орасидаги муносабатларнинг эгоцентристик иллатлари, шунингдек Россия тарихий ривожланишининг ўзига хос хусусияти, унинг бошқа тарихий даврларда тўплаган мустамлакачилик анъаналари ва тажрибаси билан белгиланади. Шунга қўра ўлкада ҳарбий зўравонликка, ташқи ва ички иқтисодий зўрлаш услубларига, илгариги миллий давлатчилик механизмларини парчалаш ва миллий асосдаги ҳудуд табиий тадрижининг имкониятларини бузишга, Россия давлатилиги асосларини ўрнатишга йўналтирилган тизим ташкил қилина бошлади. Капитализм ва буржуа ислохотларининг эркин ривожланишига таянган негиз моделининг сифат ўзгаришлари метрополиянинг ўзида мазкур жараёнларнинг ижтимоий қолоқлиги сабабли илк даврларда Туркистонда салбий роль ўйнади.

Ҳукумат мустамлакачилик тизимини ташкил этиш жараёнининг негизда қуйидаги асосий йўналишлар мавжудлигини кўрсатиш мумкин:

- Ўрта Осиё хонликлари ва бевосита Россияга қўшиб олинган ҳудудларнинг Россия намунаси ҳамда юрисдикцияси бўйича бирхиллаштирилиши;

- тизимнинг барча муҳим мажмуаларини эгаллаган ва назорат қилган Россия бюрократияси ҳарбий, фуқаролик ҳамда суд ҳукуматининг марказлаштирилиши;

- газна учун арзон ва самарали бўлган ўлканинг табиий, моддий ҳамда инсон манбаларидан фойдаланиш тизимини тезда жорий этиш мақсадида

девоннинг институционализация ва рационализация қилиниши.

Шу билан бирга маҳаллий жамият учун чоризмнинг мустамлакачилик вазифаларини амалга оширишда, жойларда ижтимоий таянч ва «айғоқчи» кадрлар заҳирасини яратишга хизмат қилган баъзи анъанавий, ижтимоий-ҳуқуқий ва маъмурий институтлар ҳамда меъёрлардан фойдаланишга асосланган воситали таянчи мавжуд эди. Туб аҳолининг чор тузумига содиқ бўлган кам сонли вакилларида «сайлов асосида» тузилган мазкур институтлари ҳарбийлаштирилган рус бюрократиясидан ташкил этилган ўлка, вилоят ва уезд тизимлари ҳамда давлат идоралари билан мувофиқлашуви ва уйғунлашуви жуда қийин кечди. Ҳатто, юқори даражали марказлаштириш ва чор амалдорларининг «хушёр» раҳнамолигига қарамай, улар «оқилона» ташкиллаштирилмай қолаверди. Бу ҳол ҳарбий-маъмурий тизимга жуда мос келар эди. «Юқорида» тахмин қилинганига қарамай, улар янги ҳукумат учун кенг ва ишончли ижтимоий негиз яратишга имкон туғдирди. Лекин, уларнинг фаолияти Туркистон туб аҳолисининг норозилигини уйғотди ҳамда ҳукумат билан ўтқир сиёсий ва ижтимоий низолар келтириб чиқарди.

Туркистондаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётни умумий тартибда йўлга солинишига доимий равишда бошқарув тизими, маъмурий, миршаб ва жазо воситаларининг кенгайтирилиши, мустаҳкамланиши ҳамда фавқулодда ва ҳарбий хусусиятдаги чоралар орқали эришилган. Мустамлакачилик босими остида қолган маҳаллий аҳоли эса ўз ғояларини ўзгартирмади ва ўзининг табиий ривожланиш бағрига қайтиш ҳамда миллий давлатчилигини тиклаш йўлини излади. Аммо, бу ўз-

ўзидан бўлмасди. Чунки, барча муаммоларни ечишда зўравонликка асосланиш XIX аср охири XX асрнинг бошларида чор тизимиغا хос хусусиятлардан бири эди.

Ҳарбий-маъмурий, расмий-бюрократик тизимнинг устунларини мустаҳкамловчи ва Туркистон жамиятининг барча ҳаётий муҳим соҳаларида Россия амалдорлари аппаратининг ҳукмронлигини тасдиқловчи фармонлар, қарорлар ва кўрсатмаларнинг турли вазирликлар ҳамда идоралар томонидан таҳрир қилинган 1886 йилги қонун ҳужжатлари асосида бошқарувнинг империяга оид андозаларининг кенгайтирилиши ва мустаҳкамланиши бу сиёсий йўналишнинг амалий кўриниши эди.

Шу билан бирга метрополия ва мустамлакачиликнинг турли маданиятли асослари, ҳўжалик даражасининг оширилиши, ишлаб чиқаришнинг ихтисослаштирилиши ҳамда ҳудуд иқтисодиётининг экспорт-хомашёга таянишини рағбатлантириш зарурияти ўз маблағларини сарфлашга ва сотувнинг янги бозорларини кенгайтиришга эришмоқчи бўлган, анча куч йиғиб олган Россия буржуазияси манфаатини кўзлаб, умумий бозор тизимиغا хизмат кўрсатувчи соҳаларда ҳукуматнинг назоратчилик вазифаларини қисман чекланишига олиб келди. Мазкур вазифа ва ваколатларнинг ихтисослаштирилган вазирликлар, идоралар ҳамда уларнинг Туркистондаги филиалларига топширилиши ҳақиқий мустамлакачилик сиёсатини бошқариш механизмини янада мослаштириш имконини берди. Бироқ иқтисодиётни оқилона бошқариш томон ҳеч қандай силжиш бўлмади.

Ҳукумат мустамлакачилик тизимининг тадрижи маъмурий ва суд вазифаларининг бўлинишида, империянинг янги буржуазияга хос суд низомла-

рига мослаштирилган суд терговчилари, прокурор назорати, адвокатура ҳамда оқловчилар институтининг яратилишида кўринди. Улар ҳарбий-маъмурий тизимда ўзига хос посанги бўлиб хизмат қилди, айти пайтда уларнинг фаолияти чекланган эди. Шу боис, улар ҳудуддаги рус аҳолисининг юқори ва ўрта қатламларигагина ўз таъсирини ўтказаолди. Эркинлаштирилган низомлар асосидаги янгича ўз ҳуқуқини таниш ва мулк дахлсизлиги ҳуқуқи илгаригидек бутунлай чор амалдорлари томонидан назорат қилинди, «халқ» судлари хизматидан фойдаланувчи туб аҳолининг кўпчилигига эса мутлақо дахл қилмади.

Туркистон халқи манфаатлари ҳамда диктаторлик тартиби орасидаги чоҳ тобора кенгайиб бормоқда эди. Миллий бойликни талон-торож этаётган ва туб аҳолининг миллий онгини шикастлаётган амалдорлар устидан шикоятлардан тортиб, то ҳукуматга қарши очиқ чиқишлар ҳамда миллий-озодлик ҳаракатигача бўлган мазкур ҳаракатга қарши кураш шакллари оқилона ташкиллаштирилди. Жамиятдаги беқарорлик ва ўтқир ижтимоий зиддиятлар мустамлакачилик тизими ижтимоий захираси унинг ислохот қилиниши ҳисобига кенгайтирилиши, рус аппаратига волост ва қишлоқ тузилмаларининг тулиқ тобелиги, ҳатто туб вилоятларнинг суғориладиган ҳудудларигача кўчишга оид ҳаракатнинг рағбатлантирилиши, ҳукумат жазоловчи вазифаларининг мукаммаллашuvi каби масалаларни кун тартибига қўйди. Мазкур тизим ҳарбий-дала ҳамда махсус судлар учун судлов олиб бориш чегараларини кенгайтирар, миршаб назоратининг ва сиёсий қидирувнинг янги органларини жорий қиларди, бутун маъмуриятнинг миршаблик ваколатларини пастдан юқorigача

кенгайтирар, доимий равишда аксфикрловчи ва мустамлакачилик тартибидан норозиларга қарши тинтувлар, сургунлар ҳамда қамашларни қўллар эди. Империянинг қарашлари билан чегараланган, ҳукмронлик ва шовинизм билан тўлиқ суғорилган тизим туб ислоҳатларга бўйин эгмади ҳамда Февраль воқеалари босими остида қулади.

Маҳаллий ижро аппаратининг шахсий таркиби кўчар ва кўчмас мулк эгалари, катта заминдорлар, туб аҳолининг чор тартибига содиқ бўлган қисмидан, маълумоти даражасига ҳеч қандай талаб қўйилмаган ҳолда шакллантирилди.

Мазкур аппаратга маъмурлар танлаш кўзбўямачилик ва қалбакичиликка асосланган эди. Зеро, сайловни бекор қилиш, ўзига маъқул бўлган янги волост амалдорларини ва судьяларини тайинлаш, режимга хуш келмаганларни ўзгартириш ҳуқуқларидан кенг фойдаланиш уезд бошлиқлари фаолиятига хос асосий хусусият эди. Маҳаллий аппарат таъминотига бюджетдан маблағ ажратилмас эди. Иш ҳақи қишлоқ йиғинининг қарорига кўра белгиланиб, аҳолининг зиммасига тушар эди. Ҳукумат тартибни сақлаш масаласини ўсиб бораётган, бир-бирига зид кучларга тўғридан-тўғри тобе қилиб қўйган эди.

Туркистонда мустамлакачилик тизими XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошлари давомида, жамиятнинг ижтимоий-маданий қатламларига жиддий зарар етказди, янги даврда унинг зўрлаб советлашувига замин ясади, ўлка халқларини миллий давлатчиликдан маҳрум қилди.

Мустақиллик туфайли сиртдан қараганда бири-бирига қарама-қаршидек туюлган, аслида эса моҳиятан бир бўлган - чоризм ва совет бошқарув тизимларининг ўрнатилиши ҳамда мустаҳкамла-

ниши билан боғлиқ жараёнларнинг ўхшашлигини илмий жиҳатдан англаш, уларнинг мақсади ва вазифаларининг ўзаро боғлиқлиги ҳамда амалга ошириш усуллари ва йўналишларининг бир эканлиги ҳақида аниқ хулосаларга келиш имконини берди:

Туркистонда чоризм бошқарувининг ҳарбий-маъмурий тизими қандай ўрнатилган бўлса, большевиклар «пролетар диктатураси» шаклидаги бошқарув тизими ҳам худди шундай ташкил қилинди. Ҳар икки тарихий босқичда ҳам бошқарув усули Туркистонни Россия давлатчилигининг «ажралмас ва таркибий қисми» сифатида қаралди. Лекин бу принцип совет тузуми даврида балан-дпарвоз «қонун» ва шиорлар билан ниқобланди.

1917 йилги Октябрь тўнтаришидан сўнг Туркистонда ҳокимият аҳолининг европа қисмига мансуб қуролланган аскар ва ишчилар қўлига ўтди. Миллий-ҳудудий эмас, балки маъмурий-ҳудудий бўлган Туркистон автономияси эълон қилиниши ҳамда 1920 йилда Туркистон халқларини суверенитет ва эркинликдан тўлиқ маҳрум қилинишини тасдиқловчи ТАССР Конституциясининг қабул қилиниши билан большевистик ҳукумат ўзининг чоризм юритган сиёсатга бўлган ихлосини яққол намоиш қилди. Россия Федерацияси автоном республиклари (кейинчалик иттифоқдош республикалар каби) «ягона ва бўлинмас Россия» маъмурий қисмлари даражасигача тушириб, совет давлатчилигининг унитар, тоталитар хусусиятини белгилаб берди. Туркистонга бўлган муносабатнинг моҳияти ўзгармади, ғоявий ва сиёсий ниқоби ўзгарди. холос.

Чор ва большевистик ҳукумат орасидаги изчиллик Туркистон бошқарувининг услуб ва шакл-

ларида ҳам кўринади. Империянинг миллий ҳудудларида чоризмнинг раҳбарлигини таъминловчи сиёсий ва иқтисодий модел доимий армия ва зўравонлик хусусиятига эга бўлган ҳарбий-маъмурий тизим томонидан қўллаб-қувватланар эди. 1886 йил Низомига ва кейинги йиллар қонун ҳужжатларига кўра қонунлаштирилган чор маъмуриясининг жазо ваколатлари Туркистон ҳарбий-маъмурий тизимида бошбошдоқлик, қатағон воситасига айланди. Большевиклар томонидан Туркистонга мажбуран қабул қилдирилган «совет модели»даги ҳукумат, авваламбор, Россия ҳарбий кучлари томонидан муваффақиятли ўрнатилган эди. Шунинг учун ҳам Туркистондаги «инқилобий» ҳокимият дастлабки кунлардан оқ армияга таянган эди. Туркистонда совет ҳокимиятини сақлаш ва мустаҳкамлаш учун бу ҳарбий бирлашмалар доимий равишда тўлдириб турилди. Бу эса Туркистонда янги босқинчилик тартиботининг ўрнатилганлигидан далолат берар эди.

Фарғона водийсидаги истиқлолчилар ҳаракатига қарши кураш усуллари ва услублари: йирик қишлоқлар аҳолисининг ваҳшийларча қириб ташланиши, вилоятга ҳарбий бригадаларнинг жойлаштирилиши, гаровга олиш, гаровдагиларни бутун гуруҳи билан отиб ташланиши, большевикларнинг маҳаллий аҳолига нисбатан қилган зўравонликлари, уларга қарши жазолаш экспедицияларини ташланиши, талон-тарождлари ва ҳ.к., совет ҳарбий кучлари ҳам чоризм аскарлари «фаолиятидан» унчалик фарқ қилмаслигини кўрсатади.

Чоризм томонидан белгиланган ўлкани маъмурий бошқаришнинг мустамлакачилик тизими, шунингдек Туркистонда Совет ҳокимиятининг ниқобланган мустамлакачилиги туб аҳоли томонидан

ватанини оёқости қилаётган чет эл босқинчилиги сифатида қабул қилинди ва шу сабабли ундан халос бўлиш истаги кучли эди. Ўрганилаётган даврдаги миллий-озодлик ҳаракатлари ўлка ижтимоий ҳаётининг доимий равишда амал этувчи омилига айланди. Унинг барча босқичларида: маҳаллий чиқишлар, чоризм давридаги 1885, 1832, 1898 ва 1916 йилги халқ қўзғолонлари, XX аср биринчи ўн йиллигининг охиридаги мухториятчилик ҳаракати ва унинг биринчи миллий демократик давлатчилик намунаси бўлган - «Туркистон мухторияти»ни ташкил қилиш тажрибаси, Туркистон халқларининг большевиклар режимига қарши сал кам йигирма йил давом этган умумхалқ қуролланган қаршилиқ ҳаракатидан тортиб, то Туркистондаги миллий-коммунистик муҳолифатгача бўлган қурашларнинг асосий шиорлари мустамлакачилик тизимини қулатмоқ, эркинликни қўлга киритиш, шарқ цивилизациясининг миллий қадриятларини қайта тиклаш асосида миллий давлатчиликни яратиш ва шу қабила эди.

Мамлакатнинг миллий-ватанпарвар кучлари ташвиш солувчи фурсатга мослашиб, давлат меҳанизми, умуман, сиёсий ва ижтимоий тизим асосларининг мақбуллиги ва уларни демократлаштириш йўллари тўғрисидаги саволга жавоб топишга ҳаракат қилишарди. Мазкур ижтимоий тузумда улар Туркистон халқларининг жадал ривожланиш йўлига ўтишининг белгиловчи омилларини кўришарди. XX асрнинг бошида Туркистон Бухоро ва Хоразм тараққийпарварлари томонидан ишлаб чиқилган миллий давлатчиликни ислоҳ қилиш дастури умуминсоний қадриятлар ҳамда замонавийлик талабларининг миллий ўзига хослик билан тутшиб кетишнинг умумлаштирувчи маслагини намоён этган эди.

Бугунги мустақил Ўзбекистонда юз бераётган жараёнлар миллий ватанпарвар кучларнинг озодлик-мустақиллик учун олиб борган курашларининг ҳозирги кунда муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Жамиятнинг демократлашуви, давлат органларининг ваколатини ҳамда шахснинг ҳуқуқий мақомини шакллантириш ва белгилаш тартиби асослари, жамият қурилишининг турли соҳаларида бугунги мустақил Ўзбекистонда рўёбга чиқарилаётган ишларда ўз аксини топмоқда. Мустақил давлатимиз фаолиятининг асосий йўналишлари нафақат ўн йилликлар оша ўтган тарихий эҳтиёжнинг, балки ватанимиз тараққийпарвар кучларининг демократия, ўз халқини жаҳон ҳамжамиятининг ажралмас қисми деб тан олиш томон салкам асрий интилишининг натижасидир. Бу Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг «бизнинг анъанавий қадриятларимизни ҳозирги демократик жамиятнинг қадриятлари билан уйғунлаштириш келажақда янада равнақ топишимизнинг, жамиятимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилишининг гарови»¹ эканлигига бўлган ишончи аждодларимиз орзу-умидларининг рўёбга чиққанлигини яна бир бор тасдиқлайди.

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997, 151-бет.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР ВА АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1977, 140-б.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. «Ўзбекистон», 1998.
3. О совершенствовании деятельности Института истории А.Н. Республики Узбекистан. Постановление Кабинет Министров Республики Узбекистан от 27 июля 1998г. Народное слово, 1998, 29 июля.
4. «Петербургские ведомости», «Дело», «Русский мир», «Биржевые ведомости», «Новое время», «Голос», «Отечественные записки», «Московские ведомости» ва бошқа қўплаб нашрларда.
5. Г.Л.Дмитриев. Дешеша Е.С.Скайлера и проблемы Среднеазиатской политики царизма 70-х гг XIX в. Материалы по истории, историографии и археологии. Сб.науч.тр. №517. Т.,1976.
6. Романовский Д.И.Заметки по Среднеазиатскому вопросу. Спб.,1868;
7. Костенко А.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. Спб.,1871;
8. Григорьев В.В. Русская политика в отношении Средней Азии. Спб.,1874;
9. Иванов А. Русская колонизация в Туркестанском крае. Спб.,1890;
10. Абаза К.К. Завоевание Туркестана. Спб.,1902; Кологринов Ю.В. Русские владения в Средней Азии. Спб., 1898.
11. Крафт Н.И. Судебная система в Туркестанском крае и степных областях. Оренбург, 1898;
12. Каплун В.Н. Положение об управлении Туркестанского края. Т., 1903;

13. Трегубов С.Н. Прокурорский надзор в народном суде Туркестанского края. Журнал Министерства юстиции №11-12. Спб., 1903;
14. Фиолетов Н. Судопроизводство в мусульманских судах Средней Азии. Суды казиев. Т., 1910;
15. Воцинин В. Очерки нового Туркестана. Свет и тени колонизации. Спб., 1914;
16. Гессен В. О судебной власти. Сб. Судебная реформа. Т.1.М., 1915.
17. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т. I-III. Спб., 1906.
18. Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912.
19. Алексеенков П. Кокандская автономия. Кн.: Революция в Средней Азии. Т., 1928.
20. Галузо П.Г. Туркестан - колония. М., 1929.
21. Галузо П.Г. Троцкистско-колонизаторская концепция истории российского господства в Средней Азии. Революция в Средней Азии. Сб.3. Т., 1932;
22. Гуревич А.О. Положение на историческом фронте Средней Азии. Революция и культура в Средней Азии. Сб.1. Т., 1934.
23. Мустафа Чокаев. Туркестан под властью Советов. Оксфорд, 1986.
24. К изучению истории. Сб. статей. М., 1937;
25. Якунин А.В. О применении понятия «наименьшее зло» в оценке присоединения к России нерусских народностей. Вопросы истории. 1951, №11;
26. М.В. Нечкина. К вопросу о формуле «наименьшее зло». Вопросы истории. 1951, №4;
27. Материалы объединённой научной сессии, посвящённой истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Т., 1955.

28. Материалы объединённой научной сессии, посвященной прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. Т., 1959;
29. Раджабов С.Р. Роль великого русского народа в исторических судьбах народов Средней Азии. Т., 1955;
30. Гапуров М.Г., Росляков А.А., Аннанепесов М. Братство навеки. К 100- летию добровольного вхождения Туркменистана в состав России. Ашхабад, 1983;
31. Косбергенов Р. Прогрессивное значение присоединения Каракалпакии к России. Нукус, 1973;
32. Навеки вместе. К 250-летию добровольного присоединения Казахстана к России. М., 1982.
33. Аминов А. Экономическое развитие Средней Азии Т., 1959;
34. Азадаев Ф.А. Ташкент во второй половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. Т., 1965;
35. Зияев Х.З. Средняя Азия и Поволжье. Т., 1965;
36. Тухтаметов Т.Г. Русско-бухарские отношения в конце XIX- нач. XX вв. Т., 1966;
37. Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX- нач. XX вв. Т., 1965;
38. Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане Т., 1969;
39. Хидояттов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. Т., 1969;
40. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. М., 1974.
41. Межрегиональное совещание по проблемам национально-освободительных движений в Средней Азии и Казахстана. Т., 23 декабря 1987;
42. Военная экспансия и колониальная политика царизма в Средней Азии. Т., май 1990.

43. История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX-нач. XX вв. В Средней Азии и Казахстане. Т., Фан, 1989;
44. Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. Т., Фан, 1991;
45. Зияев Х.З. Национально-освободительное движение 1916 г. Общественные науки в Узбекистане. 1991, №7;
46. Абдуллаев Р.М. Из истории национального движения в Туркестане после Февраля 1917 г. Общественные науки в Узбекистане. 1993, №4;
47. Садыков Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за независимость в начале XX века. Автореф. дис... докт. ист. наук. Т., 1994;
48. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. История и историография колониальной политики царизма в Туркестане. Т., 1995;
49. Алимова Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Т., Фан, 1996;
50. Туплам: Файзулла Хужаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Т., Фан, 1997;
51. Исхаков Ф. Национальная политика царизма в Туркестане. (1867-1917) Т., Фан, 1997;
52. Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 гг.;
53. Зиёев Х.З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т., 1998.
54. Абдурахимова Н.А. Мустамлакальная система власти в Туркестане. Автореф. дис... доктора ист. наук. Т., 1994;
55. Тилавов А.Т. Становление и развитие советской политической системы (1917-1924). Автореф. дис... доктора ист. наук. Т., 1992,

56. Становление и развитие политической системы в советском Туркестане: опыт и уроки. Т., 1992;
57. Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX-нач.XX вв. Автореф. дис... доктора юрид.наук. Т., 1995;
58. Агзамходжаев С.С. Туркистон Мухторияти . Т., Фан, 1996.
59. Туркистон Мухторияти: борьба за освобождение и независимость (1917-1918 гг.) Автореф.дис.. докт. ист. наук. Т., 1996;
60. Хайдаров М.М. Централизаторская политика советской власти в Туркестане и ее последствия (1917-1924) Автореф.дис...кандист.наук. Т., 1998.
61. «Кенгаш» (1917), «Улуғ Туркистон» (1917); «Наша газета» (1917, 1918); «Туркестанский курьер» (1917); «Туркестанский вестник» (1917).
62. Мустафо Чуқай ўғли. Истиклол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Т., 1992;
63. Мунаввар Қори. Хотираларим Турон тарихи. 1992-1994, №1-3;
64. Аҳмад Закий Валидий Туғон. Булинггани бури ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан. Хотиралар. Т., 1997.
65. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при Правительствующем Сенате. Спб. Пг., 1863-1917, 1865 й.
66. ЎзР МДА. И-336-450 жамғарма. Управляющий местным населением центра области.
67. Романовский Д.И. Заметки по Среднеазиатскому вопросу. Спб., 1968.
68. А.Юнусов. Башкерия. Ислам в контексте Российской истории. Азия и Африка сегодня, 1998 №3, С.63.
69. «Москва» газетаси, №53, 1867 йил 8 март.

70. «Биржевые ведомости» газетаси, 1867 йил 28 июль.
71. Киняпина Н.С. Административная политика царизма в Средней Азии в XIX веке. Вопросы истории, 1983. №4.
72. ЎзР МДА, И-1 жамғарма.
73. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П.Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства.1885.
74. «Русский вестник», 1868, №5. Ҳ.Зиёевнинг «Завоевание Бухарского эмирата и Хивинского ханства царизмом» мақоласи. Общественные науки в Узбекистане. 1990, №8.
75. Свод законов Российской империи. Спб., 1892.
76. Гирс Ф.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Спб., 1888.
77. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. Спб., 1867.
78. Обзор Сырдарьинской области за 1885г. Т., 1886.
79. ЎзР МДА. И-17 жамғарма.
80. ЎзР МДА И-36 жамғарма.
81. Бродский Л. К 35-летию Ташкентского городского общественного самоуправления. Т., 1912.
82. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором графом К.К.Паленом. Сельское управление: русское и туземное. Спб., 1910.
83. ЎзР МДА. И-88 жамғарма. Туркестанская контрольная палата.
84. Вексельман М.И. Ўрта Осиёда Россиянинг монополистик ва хорижий сармояси. XIX аср охири - XX аср боши. Т., 1987.
85. ЎзР МДА. И-270 жамғарма.

86. ЎзР МДА. И-19 жамгарма.
87. Сборник циркуляров, изданный по Главному тюремному управлению в 1879-1910 гг. Спб., 1911.
88. Сирдарё комитети 1979 й., Фарғона комитети 1882 й., Самарқанд хайрия комитети 1888 й. ташкил қилинди.
89. ЦГИАЛ, 1343-жамгарма.
90. Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане. Т., 199.
91. Кривошеин А.В. Записки главноуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. Спб., 1912.
92. Положение об управлении Туркестанским краем. Спб., 1886.
93. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края. Краевое управление. Спб., 1910.
94. Стенографический отчет Государственной Думы, созыв IV, сессия V, заседание 17, 15 декабря 1916 г.
95. ЎзР МДА И-7 жамгарма.
96. Статический обзор Ферганской области за 1914 г. Скобелев, 1917.
97. Гинзбург А.И. Русские в Туркестане. М., 1991.
98. Демидов А.П. Экономический очерк хлопководства, хлопкоторговли и хлопковой промышленности Туркестана. М., 1929.
99. Юнусходжаева М.Ю. Из истории землевладения в дореволюционном Туркестане. Т., 1970.
100. Восстание 1916 года в Средней Азии. Сб. документов. Госиздат УзССР. Т., 1932.
101. Полный свод законов, 3 собрание, т.1, №350.
102. ЎзР МДА И-81 жамгарма.
103. ЦГВИА, 400-жамгарма.
104. За кулисами охранного отделения. Берлин, 1910.
105. Падение царского режима. 1925.

106. «Голос минувшего» журнали, 1917, №9-10.
107. Самарқанд вилояти бўйича 1906, 1907, 1908, 1910 йилги статистик ҳисоботларга қўра тузилди.
108. Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги 1916 йил қўзғолони. Хужжатлар тўплами (рус тилида) М., 1960.
109. Сапарғалиев Г.С. Карательная политика царизма в Казахстане. Алма-ата, 1966.
110. Абдурахимова Н.А., Садыков А.С., Шамамбетов Б.Ш. Политические процессы в Туркестане, 1905-1917 гг. Нукус, 1988; Зияев Х.З. Национально-освободительное движение 1916 г. «Общественные науки в Узбекистане», 1991.
111. «Туркестанский голос» газетаси, 1916, №70.
112. Турсунов Х.Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Т., 1962.
113. «Туркестанский курьер», №151, 1917 йил 4 март.
114. «Красный архив», №1, 1927.
115. Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915-1917 гг. и ее проявления в Туркестане. Т., 1971.
116. ЎзР МДА. И-150 жамғарма.
117. Сборник узаконений и распоряжений правительства, №79, 1917.
118. ЎзР МДА. И-1044 жамғарма.
119. Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана. Автореф... кандист.наук. Т., 1995.
120. Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 гг. Автореф... докист.наук. Т., 1998.
121. Рубакин И.А. Россия в цифрах. Спб., 113-бет.
122. ЎзР МДА, И-1-фонд.
123. Кауфманский сборник. Москва, 1910.
124. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.3, Спб., 1906.

125. Верецагин В.В. Самарканд в 1868 году. «Русская старина». 1889.
126. Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края. М., 1980.
127. Чижов В. Культурные преобразования К.П.Кауфмана в Туркестане. Одесса, 1915. Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане. Т., 1969.
128. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению, в 2-х частях.
129. Дмитриев Г.Л. Депенша Е. Скайлера и проблемы Среднеазиатской политики царизма 70-х годов XIX в. Сборник научных трудов ТашГУ, №817, Т., 1976.
130. Граменицкий О. Очерки о развитии народного образования в Туркестанском крае. Т., 1896.
131. Давлат Думаси IV чакирик V сессияси 17-йи филиши стенографик ҳисоботи, 1916 й. 15 декабрь.
132. «Асхабад» газетаси, 1906 йил 29 январь.
133. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. Т.5. М., 1956.
134. Овирский О.Я. Революционные движения в царской армии в Туркестане. Т., 1960.
135. Тутунджан Т. Пятьдесят лет восстания Туркестанских саперов. Т., 1962.
136. Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915-1917 гг. и её проявления в Туркестане. Т., 1971.
137. Ж. «Красный восток», т.1, 1927.
138. «Красная газета». №176, 26 июля 1923 г.
139. Фёдоров Г.П. Моя служба в Туркестане. «Исторический вестник». Сентябрь-октябрь 1913.
140. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва, 1978.
141. ЎзР МДА, И-18-19-фонд.

МУНДАРИЖА

Кириш.....3

I БОБ

XIX асрнинг 60-йиллари - 80-йилларнинг ўрталарида Туркистонда Россия мустамлака тузумининг қарор топиши.....29

1. Туркистон вилоятида ҳарбий-маъмурий
ҳокимият тизимининг юзага келиши.....29
2. Туркистон генерал-губернаторлигида
ҳокимият тузилиши ва унинг функциялари.....41

II БОБ

Туркистонда мустамлака тузумининг мустаҳкамланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари.....86

1. Мустамлака бошқарув тизимининг
такмиллаштирилиши. Чоризмнинг
кўчириш сиёсати.....86
2. Ҳокимият, полиция ва суд органлари: уларнинг
жазолаш функцияларини кенгайтириши.....123
3. 1917 - 1920 йилларда Туркистондаги
ижтимоий-сиёсий вазият.....148

III БОБ

Мустамлака маъмуриятининг шахсий таркиби тавсифи.....169

1. Туркистон олий бюрократияси.....169
2. Ўлка ва вилоят амалдорлари.....204
3. Уезд ва волост ҳукмдорлари.....212

Хулоса.....221

Адабиётлар.....230

Н.А.АБДУРАХИМОВА, Ф.Р.ЭРГАШЕВ

**ТУРКИСТОНДА ЧОР МУСТАМЛАКА
ТИЗИМИ**

“Академия” нашриёти
Тошкент, 2002 й

*Мухаррир Б.Рустамов
Мусахҳиҳ Т. Соатова
Рассом Р.Султонов*

*Техник муҳаррир, компютерчи Л.Фахрутдинова,
Нашр учун масъул Д.Қобулова*

Теришга берилди 03.04.2002 й. Босишга рухсат этилди
19.12.2001 й. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 15,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 14,0 Адади 2000. Баҳоси
шартнома асосида. Буюртма № 3839.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик
компаниясининг босмаҳонаси.
700083, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.